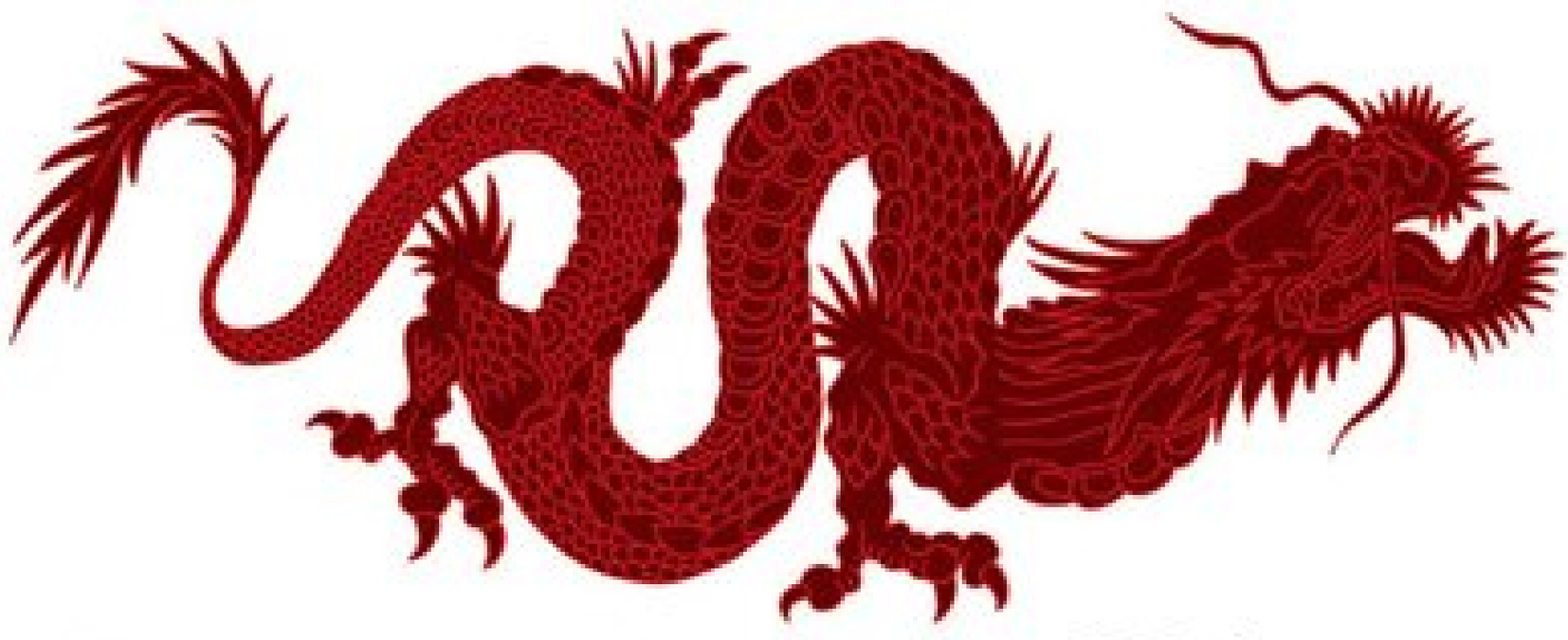
JACK GOODY

AYRASYA MUCİZESİ

KÜRE YAYINLARI

Jack Goody AVRASYA MUCİZESİ

AVRASYA MUCİZESİ

AVRASYA MUCİZESİ

Jack Goody

Tercüme
Zeynel Kılınç

KÜRE YAYINLARI

KÜRE YAYINLARI / 118. Kitap
İktisat 6

Avrasya Mucizesi

Jack Goody

The Eurasian Miracle
Polity Press, 2010

© Jack Goody, 2010
Türkce Yayım Hakları
© Küre Yayınları, 2010

Tercüme
Zeynel Kılınç

Redaksiyon ve Yayına Hazırlık
Bilge Özel İmanbeyli

Birinci Basım Mart 2013

ISBN 978-605-5383-32-9

TC Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika no: 15813

Tasarım/Kapak **Salih Pulcu**

Baskı/Cilt Elma Basım
Halkalı Cad. No. 164 B-4 Blok Sefaköy-İstanbul
Sertifika No. 12027
Tel: [212] 697 30 30

KÜRE YAYINLARI

Vefa Cad. No: 48 Kat: 3
Vefa/İstanbul
Tel 0212. 520 66 41-42
Faks 0212. 520 74 00
www.kureyayinlari.com
kure@kureyayinlari.com
facebook.com/kureyayinlari
twitter.com/kureyayinlari

Jack Goody (d. 1919) Cambridge Üniversitesi'nde sosyal antropoloji profesörüdür. Arkeoloji ve antropoloji eğitimi aldı, Afrika'da alan araştırmaları yaptı. Avrupa, Afrika ve Asya'yı karşılaştırmalı perspektiften ele alan çalışmalara yoğunlaştı. Karsılaştırmalı edebiyat antropolojisinin öncüsüdür. Bu konularda yayınladığı çok sayıda kitaptan bazıları: *The Domestication of the Savage Mind* (1977), *The East in the West* (1996), *Food and Love: A Cultural History of East and West* (1998), *The Power of the Written Tradition* (2000), *Islam in Europe* (2004), *Capitalism and Modernity: the Great Debate* (2004), *The Theft of History* (2006), *Renaissances: The One or the Many?* (2010), *Myth, Ritual and the Oral* (2010). Eserlerinin bir kısmı Türkçeye çevrilmiştir.

İÇİNDEKİLER

Münavebe mi Daimi Üstünlük mü? 7

Neden Avrasya Değil de Avrupa? 11

'Mucize'nin Yerel Boyutları 29

Akraba grupları 30

Akrabalık 34

Bireycilik 36

Malthus ve Doğu 41

Avrasya ve Tunç Çağı 53

Tacirler ve Münavebedeki Rolleri 71

Ticaret Kaynaklı Refah ve Püriten Çilecilik 81

Bilgi Toplumuna Doğru 95

İnanç Mantığa Karşı 103

Yazının İcadı ve Bilginin Birikimi 104

Yazıda Makineleşme 107

Rönesans Sonrası Batı'nın, Münavebe Sürecinde Geçici Üstünlüğü 111

Avrasya'da Münavebe 123

Ek 1: Avrupacıların İddiaları 131

Ek 2: Doğu'da ve Batı'da Su 145

Kaynakça 149

Dizin 159

Münavebe mi Daimi Üstünlük mü?

Kısa bir kitaba kısa bir girizgâh... Elinizdeki kitap Avrupa ve Asya kıtalarını, farklılıklarından ziyade Tunç Çağı Devrimi'yle başlamış göreli bütünlükleri açısından incelemektedir. Gordon Childe'ın Şehir Kültürü'nün (yani onun deyimiyle Medeniyet'in) başlangıcı olarak tanımladığı bu büyük değişim antik çağ, feodalizm ve sonrasında da kapitalizm süreçlerini tecrübe etmiş dinamik Batı ile modernleşme sürecine girmemiş durağan, bürokratik ve hidrolik bir despotizm (Doğu despotizmi) üreten Doğu arasında bir ayrışma doğurmamıştır. Sözkonusu 'ayrışma' yaklaşımı, dünyaya Avrupa hakimiyeti penceresinden bakan ve Avrupa'nın her daim üstün olduğunu kabul eden Marx, Weber gibi erken dönem sosyologlar ile pek çok Avrupalı tarihçinin benimsediği bir 19. yüzyıl teorisiydi. Avrupa'nın gerek Sanayi Devrimi gerekse de Rönesans döneminde ortaya koyduğu başarılardan kimsenin şüphesi olamaz fakat asıl mesele bunların ne derece Avrupa kaynaklı olduğudur. Nitekim bazı yönleri itibariyle bu başarının kökenleri Avrasya'ya gitmektedir; fakat bir tarafın diğerine kıyasla her daim üstün olduğunu düşünmek yerine her halükârda sözkonusu süreçlerin ardındaki asıl etkenin Tunç Devri sonrası toplumlar arasındaki münavebe (sırayla öne geçme, *alternation*) olduğunu belirtmek gerekir.

Kitabın ilk bölümünde temel amaç Batı için tamamen farklı bir çerçeve çizen muhtelif Avrupacı savların ele alınmasıdır. Bu bölümde yer verdiğim hususlar, kaynağını, 1985 yılında Cambridge'de düzenlenen 'The European Miracle' (Avrupa Mucizesi) konulu konferansta sunduğum tebliğden alıyor. Sözkonusu organizasyon sırasında, 'kapitalizm' denen şeyin icadına haddinden fazla önem atfetmesi, diğer toplumların Sanayi Devrimi'nin

başarılarına olan katkılarını göz ardı etmesi ve bilhassa da Doğu'nun 'modernleşme', makineleşme ve sanayileşmeye olan katkılarını görmezden gelmesi sebebiyle bütün bu Avrupacı yaklaşımı sorgulamaya başlamıştım. [Konferansı müteakiben yayınlanan] Avrupa mucizesi konulu kitabın, Rönesans'tan sonra ve özelikle de Sanayi Devrimi'ni takip eden 19. yüzyılda Batı'nın elde ettiği üstünlüğü kabul etmesi yanlış değildi elbette; fakat yine de bu tez, (bilgi alışverişinin de görüldüğü) bir mübadele ekonomisi ortamında 'üstünlüğün el değiştirdiği' olgusunu kabul etmek yerine Avrupa'nın başarısını Batı'nın, kökleri çok derinlere giden, aşağı yukarı sürekli varlığını korumuş niteliklerine bağlaması itibariyle ırk merkezli teleolojinin bir örneği gibi görünüyordu.

Bu kısa kitapta daha önce bahsetmediğim fazla şey yok ama açıklığa kavuşturmak istediğim çok şey var, bilhassa da Avrasya'nın önde gelen medeniyetleri arasındaki münavebenin niteliği hakkında. Bu çerçevede, neden sözüm ona 'Avrupa Mucizesi'nin 19. yüzyılda (ve hatta daha öncesinde Rönesans döneminde) kaydettiği gelişmelerle daha kapsamlı bir Avrasya olgusunun parçası olduğunu düşündüğüm ve yine Avrupalıların ileri sürmekte pek tereddütsüz oldukları indirgemeci açıklamaları neden tasvip etmediğim gibi hususlara açıklık getiriyorum. Münavebe yaklaşımı, gerek indirgemeciliği gerekse daimi üstünlük mefhumunu doğrudan reddetmektedir.

Bu kitabın arkaplanındaki temel fikir, 'Neden kapitalizm Avrupa'da?' sorusunu özellikle ele almam gerektiğini gündeme getiren John Thompson'dan geldi. Bu vesileyle konferans notlarını yeniden gözden geçirdim ve bu inceleme, kapitalizmin, mucizeler ve yeniden doğuşlar silsilesinin vuku bulduğu daha geniş bir Avrasya bağlamında değerlendirilmesi gerektiği yönündeki inancımı doğruladı. 16. ve 19. yüzyıllarda Avrupa'da meydana gelenler de bu silsilenin bir parçasıydı. Bugün de, Batı'yı taklit etmek basitliğini seçmeyip ilk dönem başarılarına tekrar dönüş yapan Doğu'ya doğru bir eksen kaymasına şahit oluyoruz. Tunç Çağı Devrimi'ni yaşamamış Asya ve Afrika'da meydana gelen farklı gelişme süreçlerini ancak böyle bir hipotez ortaya koyabilir. Yemek kültürünün temelleri, 'yüksek mutfak kültürü'nün ve çiçek kültürünün gelişimi, bu alanlarda kapsamlı araştırmalar

yapmış olmam itibariyle, sürekli olarak atıfta bulunduğum mevzular olacaktır.[1]

Bunun yanısıra, ekonomiden çokça etkilendikleri halde ekonominin bilindik sınırları dışında kalan alanlara ve daha çok genel kültürel başarılarla bağlantılı alanlara değiniyorum. Yine de, belirttiğim üzere, bunlar Batı'nın Doğu ile rekabet içinde olduğu alanlardır ve Doğu uzun süre pek çok açıdan bu alanlarda üstünlüğünü korumuş, dolayısıyla ne ekonomi ne de bilgi sistemi anlamında Batı'dan geri kalmıştır.

Notlar

1 J. R. Goody 1982, 1993.

Neden Avrasya Değil de Avrupa?

Jean Baechler, John Hall ve Michael Mann'ın aralarında yer aldığı bir grup Avrupalı entelektüel 1980'lerde -bildirileri daha sonra Avrupa Mucizesi konulu bir kitap olarak yayınlanacak- yankı uyandıran bir konferans düzenledi. Konferansta Doğu ile Batı'nın kendilerine özgü ideolojik ya da siyasi yapıları ele alınıyordu; diğer bir ifadeyle Marx, Weber ve diğer sayısız ekonomist, sosyolog ve tarihçinin eserlerinin temel konusunu teşkil eden 'Batı'nın eşsizliği' ve 'Batı mucizesi' şeklindeki ikili sorunsal. Bahsi geçen bu sorunsal bununla da sınırlı kalmayıp halen, modern ile geleneksel, sanayileşmiş ile sanayileşme öncesi, ileri ile ilkel hatta 'biz' ile 'onlar' arasında kesin sınırlar çizen pek çok Avrupalının tasavvurunda ve yukarıda yer verilen antropologlar ve diğer bilim adamlarının analitik sınıflandırmalarında zımnen yer bulmaktadır.

Avrupalıların çoğunluğuyla ihtilafa düştüğüm nokta da yapılan bu ayrım olmuş; Marx ve Weber ile Braudel, Laslett ve Joseph Needham gibi tarihçiler de dahil olmak üzere Avrupalıların öne sürdükleri iddiaların çoğu bana hatalı ve hatta teleolojik bir yaklaşımın ürünü olarak görünmüştür. Burada bu iddiaların üzerinde uzun uzadıya durmak istemiyorum fakat kısaca, nüfus araştırmaları alanında Laslett'in başında bulunduğu Cambridge Grubu'nca ortaya konan çalışmaların belkemiğini oluşturan tezden bahsetmek istiyorum. Bu teze göre (istatistikçi John Haynal'ın) 'Avrupa evlilik modeli', kadınlar ve erkeklerin ileri yaşlarda evlenmesini teşvik etmesi yönüyle kendine has bir nitelik arz etmektedir ki bu onların, muhterem Malthus'un 18. yüzyıl sonlarındaki tavsiyeleri uyarınca daha az çocuk sahibi oldukları ve (Protestan ahlakı bağlamında) Weber'in önerdiği 'kendini sı-

nırlama' anlayışını benimsedikleri anlamına gelir. Diğer taraftan ise Çinliler daha erken yaşlarda evlenmişler, cinsel yaşamlarında daha rahat davranmışlar, çok daha fazla çocuk dünyaya getirmişlerdir. Bu tez, Max Weber'in çalışmalarıyla, Batı'da kapitalizmin yerleşmesinde Protestan ahlakına atfedilen önemle ve Doğu'nun bu hususta sözüm ona 'başarısızlığı'yla açıkça örtüşüyor.

Pek çok Avrupalının gözünde, temelde böylesine bir farklılaşmanın kökenleri kapitalizmin yükselişinin çok öncesine, bizatihi (sözde sadece Batı dünyasında yaşanan) antik çağa uzanmakta; hatta otoriter yönetim ve Asya tipi üretimin öne çıktığı Doğu ile önce feodalizmin akabinde de kapitalizmin doğuşuna vesile olacak Yunan ve Roma'daki köle toplumuyla öne çıkan Batı arasındaki -Marx ve diğer birçoklarınca son derece önemli kabul edilen- ayrışmaya dayandırılmaktadır.

Benim kendi uzmanlık alanım olan sosyal antropoloji bu tür üretim şekillerinin yapısından tamamen bağımsız bir alan olduğu halde, pek çok zihinde Doğu ile Batı, geleneksel ile modern arasında ikili bir ayrımı teşvik etmiştir. Söz gelimi, Fransız sosyologlar Durkheim ve Mauss ortaya koydukları 'ilkel sınıflandırma' incelemesine Çin'i de dahil ederler. Yine Fransız antropolog Lévi Strauss "The Elementary Forms of Kinship" adlı çalışmasında akraba evliliklerinin görüldüğü bir toplum olarak Çinlileri örnek verirken, meslektaşı Dumont sınıflaşma tartışması bağlamında Hindistan ile Avrupa'yı mukayese eder. Hal böyleyken, Çinbilimci (sinolog) Needham'in Rönesans'a kadar Çin'in çoğu bilimde Avrupa'dan önde olduğu yönündeki tespitlerini bu tartışmaların neresine koyacağız peki? Esasen, aynen Fransız Çinbilimci Granet'in izinden giderek, Çin'de kendisinin 'ilkel yapılar' kategorisine denk düşen bir evlilik sistemi olduğundan bahseden Lévi-Strauss'un akrabalık yapısına ilişkin yaklaşımında olduğu gibi, Durkheim da Çin'in sınıflandırma sistemine tarafgir bir gözle bakıyor, onu 'modernite'den uzak bir yapı olarak değerlendiriyordu. Çin'deki akrabalık yapısını ilkel kabul edeceksek, Avrupa'yı da sorgulamamız gerekir, zira evliliğin bir unsuru olarak benzer bir çeyiz usulü burada da vardı.[1] Doğrusunu söylemek gerekirse daha pek çok benzerlik mevcuttur; fakat bilhassa Doğu ile Batı arasında keskin bir ayrım yapan Malthus'un çalış-

malarında da görüldüğü üzere Avrupalılar her daim farklılıklara, Doğu'da sözde aşk mefhumunun olmayışına, erken evliliklere ve yine sözde çok çocuk yapıldığına dikkat çekmeye çalışmışlardır. Pek çoklarının işaret ettiği üzere Doğu'da evliliklerin erken yaşta gerçekleştiği doğrudur, nitekim bu durum eşlerin seçim özgürlüğünü kaçınılmaz bir surette kısıtlıyordu; fakat Malthus'un düşündüğü gibi denetimden uzak bir aile yaşamı sözkonusu değildi. Batı dünyasına kıyasla daha erken evlenip çocuk sahibi oluyor idilerse de, kısmen Avrupa'da loğusalık döneminde cinsel münasebette bulunmama alışkanlığının olmaması ve doğumdan hemen sonra kadının tekrar hamile kalması sebebiyle, (evlilikten doğan çocukları kapsayan) doğurganlık oranı Doğu'da Avrupa'ya göre daha düşük bir düzeydeydi. Benim anneannemin on üç çocuğu vardı; annem bunların en sonuncusuydu. Dolayısıyla anneannem çocuk büyütmek ve kiliseye gitmek dışında pek bir şeye vakit bulamazmış. Batı'da Protestan inancın getirdiği evlilik *öncesi* sınırlama anlayışı bazı kesimlerce benimsenmiş olsa da, Çinliler evlilik *içinde* sınırlamaya başvurmuşlardır, her ne kadar burada da geceyi cinsel birleşme olmaksızın geçirme, evlilik öncesi hamilelik ya da doğum vakaları görülse de. Yani dünyanın bir bölgesi başka bir bölgesine nazaran toplumsal manada daha kısıtlanmış değildi; ancak Avrupalılar sonraları kapitalizmin doğuşunda rol alacak olan, kendilerine atfettikleri bu meziyetin sözüm ona eşsizliğinden dolayı kendileriyle övünüp durmuşlardır.

Aşkın, bilhassa da romantik nitelikte olanın, 14. yüzyılda Provence bölgesindeki gezgin ozanlar (trubadur) arasında neşet ettiği ve Batı'daki birlikteliklerin çoğunun, Asya'daki (ve tabii Sombart'ın 'kapitalizmin doğuşu'nda büyük bir rol üstlendiğine inandığı Yahudilerin yaşadığı Yakın Doğu'daki) görücü usulü evliliklerden farklı olarak 'aşk' evlilikleri olduğu yönündeki fikirlere zemin hazırlayan da yine bu 'Batı'nın eşsizliği' düşüncesi olmuştur. Burada, Provence bölgesinin aşk şiirleri yönünden oldukça zengin olan Müslüman İspanya'dan çokça etkilendiğini, dolayısıyla Avrupa'nın tezinin fazla bir şey ifade etmediğini belirtmek gerekiyor. Geç yaşta evlilik anlayışının, ki Juliet de Romeo ile ilişkisinde kesinlikle böyle bir yolu tercih etmemiştir, en azından ilk evlilikler sözkonusu olduğunda eşlere daha geniş bir seçim

imkânı sunduğu doğrudur. Oysa boşanma ve nispeten daha serbest bir ortamda gerçekleşen yeniden evlilikler Arap dünyasındaki birlikteliklerin genel nitelikleri olagelmiştir. Hem evlilikler hangi şartlarda gerçekleşirse gerçekleşsin, hatta görücü usulü olanlarda bile, kim ailelerin genç çiftler için daha yanlış tercihlerde bulunduklarını söyleyebilir? Farklılığı öne süren bir teorinin üzerine inşa edilebileceği sağlam bir dayanak olamaz bu.

Benzer bir sorun, antropolog Dumont'un Batı'daki sınıf sistemiyle Hindistan'ın kast sistemi arasında yaptığı mukayese için de geçerlidir. Ona göre, Batı sistemi Marx'ı ve deneme yazarı Mandeville'i içinden çıkarırken -Dumont kitabına *From Mandeville to Marx* ismini bu yüzden verir- Hint sistemi modernitenin gelişine direnmiş, neticede bu durum Avrupa'yı Asya'dan farklı kılmıştır. Durumu Afrika merkezli bir bakış açısından değerlendiriyor olsaydık, her iki sistemin de Tunç Çağı'nın karmaşık uygarlık yapısı üzerine temellenmiş sınıflı toplumların birer veçheleri olduğunu söylerdik. Şüphesiz Hindistan'daki kast sistemleri Batı'nın sınıf sistemlerinden daha katı bir nitelik arz ediyordu, fakat iki sistem arasındaki farklar bu denli büyütülmemelidir. Nitekim Batı'da da belirli işler belirli gruplara tahsis ediliyor, bu gruplar içindeki birliktelikler akraba evlilikleri şeklinde gerçekleşiyordu. Fransız tarihçi Marc Bloch'un da işaret ettiği üzere grup içi evlilik alt sınıfların oluşum sürecinin bir parçasıydı. Ancak, bu tür evlilikler Hindistan'da olduğu gibi zorunlu değildi; ama beyan edilen kurallarla (yani insanlardan yapması beklenen davranışlarla) uygulama arasındaki farklılaşma, doğurduğu toplumsal sonuçlar açısından bakıldığında, öyle derin olmamıştır. Hal böyle olunca bir tarafı özgürlük diğer tarafı ise (evlilik konusunda olduğu gibi) baskı abidesi olarak telakki etmek yanlıştır; her ne kadar bu özgürlük fikri 'modern' batı ideolojisinin belkemiğini teşkil ediyor olsa da. Aslında sosyal tabakalaşma sistemlerinden birinin diğerine kıyasla sınıf atlamaya daha müsait olduğuna şüphe yoktur; fakat son döneme kadar bu süreç düşünüldüğü kadar kolay değildi.

Tabii bir de zamanlama sorunu var: Weber 16. yüzyılda Protestanlığın doğuşunu tartışırken (Avrupa Mucizesi konulu kitabın 11. bölümünde bu mesele ele alınmaktadır), diğer yazarlar

zaten var olan aile yapısı, bireycilik, Yunan-Roma geleneğinde (aynı kitabın 10. bölümü) ya da daha geniş anlamda Hristiyan kilisesinde yaşanan gelişmeler -ki bu gelişmelerin Avrupa'yı ya da kıtanın belirli bir bölümünü sanayi kapitalizminin beşiği olmaya hazırladığı varsayılmaktadır- üzerinde durmaktadır.

Benim asıl üzerinde durduğum mesele en iyi şekliyle elinizdeki kitabın 3. ve 4. bölümlerinde ifade bulmuş durumdadır. Avrupa ve ABD'nin 19. yüzyıldan, hatta bazı açılardan da Rönesans'tan bu yana sahip olduğu üstünlük inkâr edilmemektedir; fakat bilhassa ucuz metallerin yaygın üretiminden metanın makineleşmiş fabrikalarda imalatına ve entelektüel başarılara kadar kendini gösteren bu üstünlüğün, diğerlerini sürecin (ya da en azından sürecin başlangıcının) dışına iten ilkel niteliklerle uzaktan yakından bir ilgisi yoktur. Avrasya'da birbirleriyle etkileşim halinde olan toplumlar arasında, ancak, önce bir tarafın sonra diğerinin üstünlüğü ele aldığı bir münavebeden bahsedilebilir. Antik çağdan feodalizme ve sonrasında da kapitalizme uzanan yegâne ve yeknesak bir geçiş sözkonusu değildir. Antik çağ kavramı, muhtemelen köleliğe daha fazla vurgu yapmak suretiyle Tunç Çağı toplumlarını nitelerken kullanılsa da, kölelik kurumu yukarıda yer verilen sıralamaya özgü değildir. Siyasi ve ekonomik faaliyetlerin bilfiil ademimerkeziyetçi bir yapıya bürünmesini ifade eden feodalizm de tarihçi Perry Anderson'ın sözlerinin aksine 'yıkıcı bir gerileme' olmamıştır. Braudel'in ifade ettiği üzere (ticari mübadele şeklindeki) geniş anlamıyla 'kapitalizm' ise Tunç Çağı'nda ortaya çıkmış, sınai nitelikli bir çehreye bürünene kadar da gelişmeye devam etmiştir.

Avrupa mucizesi konulu kitapta ve daha birçoklarınca benimsenen diğer görüş indirgemeci olduğu gibi Avrupa merkezli bir nitelik arz etmekte, Avrasya'da Tunç Çağı sonrası kültürde var olan münavebeyi dikkate almamaktadır. Nitekim benim konferans tebliğimde dile getirdiğim de bu münavebe yaklaşımıdır; fakat bu katkım, son dönem Avro-Amerikan gelişmelerini inkâr etmediği halde muhtemelen konferansı organize edenlerin inançlarına ters düşmesi sebebiyle basılı materyallere dahil edilmemiştir. Avrupacılar olarak nitelendirdiğim bu kişilerin öne sürdüğü savlar (Bkz. Ek 1) birkaç açıdan sorunludur. Çoğunlukla kendilerini

övülmeye değer, diğer bir ifadeyle mucizenin meyvelerini yiyen, hatta mucizeyi bizzat ortaya koyan kişiler olarak gördüklerinden, mucize üzerinde çalışırlarken dikkatlerini öncelikle içeriye çevirip Avrupa'ya, Avrupa içinde Batı Avrupa'ya, Batı Avrupa içinde Kuzey Batı Avrupa'ya ve hatta bazı durumlarda da İngiltere'ye özgü faktörlerin peşine düşerler. Böyle bir yaklaşımda, etnik merkezli bir çıkış noktasından hareket ediliyor olması itibariyle, iki kusur göze çarpmaktadır: Eşsizliği gözünde büyütmek ve mucizeyi gözünde büyütmek. Birinci kusurun neticesi olarak bilim adamları, diğer büyük medeniyetlerdeki önemli farklılıkları tespit etme gayreti içerisinde dünyayı incelemekte, bu suretle Asya sistemlerinin durağan bir nitelik taşıdığı veyahut İslam ya da Hinduizmdeki ekonomi etiğinin tutarsız olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Mukayese arzusu takdire şayan olsa da, bu hususi çabalar tamamen 'Doğu medeniyetleri kapitalizmi ortaya koymada neden başarısız oldu? Batı medeniyetinin, yükselişine zemin hazırlayan benzersiz nitelikleri nelerdir?'[2] sorularına yoğunlaşmaktadır.

İkinci kusurun doğurduğu netice ise zaman içerisinde herhangi bir dönemde meydana gelmiş bir atılımın mahiyetini abartma temayülüdür ki bu temayül en çok sözkonusu önemli dönüşümlerin ne zaman meydana geldiğine karar verirken bilim adamlarının karşılaştığı problemlerde yansımasını bulur. Bazısı 'gerçek kapitalizmi' 18. yüzyıl sonlarının sanayi kapitalizmi olarak görürken,[3] diğerlerine göre ticaret kapitalizmi feodal Avrupa'nın dağılmasını müteakiben ortaya çıkmış bir olgudur. Bazı kesimler ise kapitalizmin ilk örneklerini (proto-kapitalizm) daha erken dönemlerde ve daha basit koşulların hakim olduğu toplumlarda, hatta Afrikalı çiftçiler arasında ararlar. Daha geleneksel görüşe uygun olarak Guy Bois 1300-1500 arası dönemi, feodal üretim biçiminin gerileme kaydederek kapitalizmin yükselişe geçtiği,[4] diğer bir ifadeyle Avrupa'nın Yeni Dünya, Hindistan ve Doğu Hint Adalarına doğru yayılması ve ticarete dayalı üretim ile yağmacılığın yaygınlaşmasından önceki dönem olarak anlatır. 'Kapitalizm'in Yeni Dünya'nın İspanyol ve Portekizli kâşiflerine keşfettikleri bölge ve insanlar karşısında ciddi bir üstünlük sağlayıp sağlamadığı netlik kazanmış değildir. Ahlaki açıdan bir üstünlük elbette sözkonusu değildir; ancak sahip oldukları gemiler,

atlar ve kılıçlar ve daha sonraları, tüfek ve bizzat yazı avantaj sağlamıştır. Hindistan'da Avrupalıların ilk başlarda sahip oldukları tek avantaj neredeyse gelişmiş saatler ve silahlardan başka bir şey değildi.

Peki ne oldu bu dönemde? Zaman içinde meydana gelen bir dizi dönüşüm belli bir dünya düzeninden başka bir düzene, feodalizmden kapitalizme geçiş gibi anlatılmaktadır. Bu sürecin devrimsel ya da sarsıntılı bir dönüşüm ile değil de tedrici bir şekilde gerçekleştiğini savunmuyorum fakat geçiş dönemi anlatılırken benimsenen yaklaşım, *dışlayıcı bir üslup ile*, belirli toplumsal ilişki yapılarını belirli üretim veya yönetim sistemleriyle özdeşleştirmektedir. Pek çok açıdan bu yaklaşım basite indirgemeci bir niteliğe bürünerek 'eşsizlik' ve 'mucize' fikirlerini kuvvetlendirmektedir. Bu durumun doğurduğu sorunlar çok daha erken dönemlerle ilgili olarak, M.Ö. 19. yüzyılda ve daha öncesinde Asurluların sürdürdükleri ticaretin mahiyetine ilişkin tartışmalarda gündeme getirilmiştir. Bu görüşler çerçevesinde ortaya konan, müteşebbislerin, paranın ve piyasanın (tarihin belirli döneminde ve sonraki dönemlerden açıkça farklı biçimlerde dahi) mevcudiyetini ve ehemmiyetini reddetme çabalarının farklılıkları abartma, sadece eski çağlardaki ekonomiyi değil tüm eski dünyayı bir bütün olarak 'ilkel gösterme' işlevi taşıdığı görülür.[5] Benzer bir bakış açısı Avustralya yerlileri arasındaki eski Yunan ritüelleri için antropolojik benzerlikler ortaya koyma çalışmalarında da (mesela Cambridgeli klasikçiler Cornford ve Harrison'un takdire şayan çalışmasında) kendini göstermekte, bunların aynı çağlarda Masonlar arasında sürdürülen 'cemiyete kabul' ritüelleri ya da ayinlerle taşıdığı benzerlikse göz ardı edilmektedir.

Coğrafyabilimci Wheatley'nin, *Ancient Civilization and Trade*[6] ansiklopedisinde yayınlanan Güneydoğu Asya'da ticaret konulu büyüleyici ve öğretici makalesi incelendiğinde bu yaklaşım daha net görülür. Hintli tacirlerin denizaşırı ticari faaliyetlerinin Hint yarımadasındaki toplum yapısını sarstığını, bu durumun ise toplumun 'Brahmanlaşması'yla sonuçlandığını savunan makalenin bu yaklaşımı 'karşılıklılıktan yeniden dağıtıma (*redistribution*)' alt başlığını taşır. Antropoloji ve kültür tarihi alanlarında çokça kullanılan bu mübadele kategorileri -ekonomiye getirdi-

ği (piyasalar somut müesseselerdir şeklindeki) esasi (*substantive*) yaklaşımıyla bir yandan klasik ekonomiyi reddeden, diğer taraftan da Marksizm ve benzeri teorilere yeni bir anlayış getiren- Polanyi'nin eserleriyle güncellik kazanmıştır. Klasik ekonomi kuramının sanayi-dışı ekonomiler için bütünüyle geçerli olduğunu kabul etmesek de, Portekizliler gibi Hint Okyanusu'na açılan Hristiyan Avrupalıların ticari faaliyetlerinin, en azından ilk aşamalarda ve belli açılardan, kendilerinden önce bölgeye intikal etmiş olan Araplar ve Hintlilerin faaliyetlerinden hakikatte çok da farklı olup olmadığı merak konusudur. Bir başka deyişle, birini 'ticaret' diğerini ise 'dağıtım' kategorisinden dışlayacak kadar farklı mıydılar?

Uygulamada pek çok bilim adamı para, yeniden dağıtım, ücret-emek, kapitalist faaliyetler gibi etkenleri geniş bir sosyo-ekonomik sistemler zincirinde mevcut bulunan, fakat bu sistemlerin bir kısmında 'baskın' olan değişkenler olarak değerlendirirler. Fakat bu böyle kabul edildiği takdirde, açıklama problemi farklı bir şekle bürünmekte, 'mucize'yi tetikleyen etkenlerle ilgili olarak mesele 'eşsizlik'ten çok sözkonusu etkenlerin ne kadar yaygın ve baskın olduğu ya da yüzdelik oranı meselesine dönüşmektedir.

Köklü bir yeniden değerlendirmeye duyulan ihtiyacı ortaya koyan başka bir husus daha var. Dünyanın diğer bölgelerindeki hızlı sanayileşmenin 'Batı Avrupa'nın üstünlüğü'nü tehdit ettiği ve sözkonusu üstünlüğün genel manada bir ahlaki performansın değil de belirli bir toplumsal örgütlenmenin sonucu olarak ortaya çıkmış, uzun değil kısa ömürlü olduğu kabul edildiğinde, 'açıklama' arayışına girmeden önce nelerin açıklanması gerektiğine kafa yormak, bu çerçevede de temel varsayımları yeniden gözden geçirmek önem arz ediyor. Bir dizi farklı ülkenin halihazırda endüstriyel modernleşmeye katkı yapıyor olmasının ve henüz tam anlamıyla başarılı olamadıkları alanlarda da Batı'yı yakın gelecekte birçok bakımdan geride bırakacakları izlenimi vermelerinin de 'Avrupa tecrübesi'ni hedef alan eleştirel yaklaşımı güçlendirdiği görülüyor. Elbette birileri çıkıp bu durumu, 'başlatmak' ile 'geliştirme'nin farklı olgular olduğunu savunarak 'açıklamaya' girişebilir. Fakat böyle bir sav, iki olgunun birbirini etkileyen nitelikler barındırdığı yorumunu bırakıp aralarında köklü farklılık

olduğuna ve birilerinin ortaya koyduğu dönemsel ayrımların kesinliğine inanmayı gerektirmektedir, oysa bir anlık düşünme bile insanı bu yaklaşıma şüpheyle bakmaya sevk etmektedir. Nereden bakarsak bakalım 'eşsizlik' iddiası, dünyanın başka yerlerinde böylesine büyük bir ekonomik dönüşümün -zihinlerde ve sosyal yapıda geniş çaplı değişimler meydana gelmeksizin- imkânsızlığını savunmaktadır. Oysa gerek çağdaş Uzak Doğu'da meydana gelen olayların seyri gerekse de erken dönem kültürlere yönelik çalışmalar, örneğin, Protestanlığın girişimci faaliyetler bağlamında özel bir konuma sahip olduğunu doğrular nitelikte değildir.[7] İslam ve Yahudilik'te olduğu gibi Katolik inancında da faizin yasaklandığı doğrudur. Fakat her üç dinin mensupları da ticari faaliyetler yürütmüşler, yasakların çevresinden dolanan yolları kolayca bulmuşlardır.

Programlı bir şekilde yeniden değerlendirme yapılmasını öneriyorum. Şüphesiz bu, en nihayetinde Batı-dışı kültürden gelen bir tarihçinin neticelendireceği bir görev. Halihazırdaki tartışma çerçevesinde amacım sadece '... üzerine notlar' türünden bazı genel görüşlerimi sunmaktır. Batı Avrupa'nın modernleşmesinin altında yatan -aynı zamanda bu sürece daha önceleri önemli katkılar sağlamış olan diğer büyük medeniyetlerin de kolayca benimsediği görülen- önemli bir unsurun, üretim ve nakliye tarzında olduğu kadar iletişimde meydana gelen değişimlerde, Hümanizm ya da Rönesans döneminin yanısıra daha önceki dönemlerde ve dünyanın başka yerlerinde teşvik edilen daha seküler düşünme ve hareket biçimine geçişte yattığı kanaatindeyim. Fakat sözkonusu dönüşüme genellikle ekonomik bir nitelik atfedilmesi itibariyle benim de görüşlerim daha çok ekonomiye dönük olacak.

Roma medeniyeti ve Hristiyanlık, Akdeniz dünyasının nimetlerini, bu çerçevede de Doğu'nun yani Acem diyarı, Hindistan ve Çin'in temel teknolojik ve bazı entelektüel ilerlemelerini almalarına rağmen, Batı Avrupa'da meydana gelen gelişmeler üzerine kafa yorarken, Ortaçağ'ın başlarında bu kıtanın nispeten geri kalmış bir nitelikte olduğunu hatırımızdan çıkarmamamız gerekir. Nitekim Ortaçağ Avrupa'sını inceleyen bir yazar 615 ile 1300 yılları arası dönemde Hristiyan ve Müslüman İspanya'nın birbi-

rinden farklılaşan sosyo-ekonomik yapılarını şu sözlerle ifade etmektedir: "11. yüzyıla kadar ağırlığını sürdüren İslami blok geniş bir ekonomik ağ içinde tam anlamıyla faaliyet gösteren ve büyüyen bir kentli-zanaatkâr kesimini teşkil ederken, aynı dönemde Hristiyan blok bugünün şartlarında 'durağan-tarım yoğunluklu' diye tabir edeceğimiz çoğunlukla kırsal bir niteliğe sahipti."[8] Son yıllarda Ortaçağ bilimcilerinin giderek artan bir biçimde dile getirdikleri üzere, 11. ve 12. yüzyıl dinamik bir gelişimin yaşandığı dönemler oldu.[9] Fakat o zaman dahi Avrupa'nın başladığı nokta pek çok açıdan Asya'nın önde gelen medeniyetlerinin çok gerisindeydi ki Avrupalıların Asya ile ilk temaslarında bile bunu görmek mümkündür. 16. yüzyılda Avrupalıların Hint Okyanusu'na gelişlerini anlatan Amerikalı tarihçi Pearson sözkonusu Avrupalıların ilk başlarda bölgedeki etkisinin oldukça küçük çaplı olduğunu yazar.[10]

İş gücünün niteliği bütün siyasal ekonomiler için belirleyici bir özellik teşkil etse de, belirli bir ilişkiler ağının hakim konumda olmasının -diğer ilişki türlerini, hatta sınai üretim şekillerini bazen dizginlemesine rağmen- diğer ilişki biçimleri için mutlak bir engel olduğu yaklaşımını kabul etmiyorum. Toplumların çoğunda farklı tür emek yapılarına imkân tanıyabilen karma bir işgücü piyasası mevcuttu. Mesela yakın dönem Afrika'sını ele alalım. 1900'den önce Gana'nın kuzeyinde esasen 'serbest' emek piyasası mevcut değildi. Çapa tarımının yapıldığı [siyasi iradenin bulunmadığı] başsız toplumlarda insanlar yılın belli zamanlarında, tamamen olmasa da genellikle karşılıklılık esasına uygun olarak, birbirlerinin çiftliklerinde çalışırlar, çiftlik sahibinin denizkabukları karşılığında yerel çarşıdan temin ettiği yiyecek ve içeceklerle ödüllendirilirlerdi. Fakat merkezileşmiş bir krallığın hüküm sürdüğü bir bölgede, bir yönetici böyle bir yardım talep ettiğinde, benzer şartlarda karşılıklılığa dayanmaksızın yardım etme zorunluluğu sözkonusu olurdu. Bu yardımın başka şekillerde karşılık bulduğu savunulabilir belki ama sömürü ile karşılıklılık arasındaki çizgi genellikle belirsizliğini korumuştur. Öte yandan, kumaş, kola cevizi ve başka tür malların yoğun bir şekilde ticareti gerçekleştiriliyor, belli düzeyde köle de çalıştırılıyordu. Tuz ve değerli madenlerin çıkarılmasına dönük faaliyetler özel mü-

teşebbisler ile ücretli işçiler ve kölelerce yürütülüyordu. Dokuma tezgâhlarında modern bir üretim gerçekleştiriliyor, ortaya konan ürün o bölgede ya da uzak yerlerde tüketiliyordu. Emek karşılığında ödeme yapılıyor ya da emek bir şekilde ödüllendiriliyordu. Kapitalist birer teşebbüs niteliğindeki madenler ve kakao çiftliklerinde ise işler çok daha sorunsuz yürümekteydi.[11]

Ticari faaliyetler erken dönem Afrika'sında yaygındı, tabii daha gelişmiş bir biçimde Hindistan'da da. Peki Hindistan toplumunda -kendimizi sadece ekonomi alanıyla sınırlamayalım- sanayi üretiminin gelişmesini engelleyen önemli bir etken var mıydı? Babürler dönemi Hint alt kıtasının kuzey bölgeleriyle ilgili olarak tarihçi Raychaudhuri, saray için üretim yapan atölyelerin, diğer bir ifadeyle *karkhana*ların -İngiliz hakimiyeti sonrasında ortadan kaldırılmasalardı- makineleşme yönünde ilerleme kaydedebileceği ve Hindistan'ın modern anlamda sanayileşmesi için kamuya ait model fabrikalar haline dönüşebileceği tahmininde bulunur.[12] Bu bir tahmin. Fakat bu yöne doğru bir ilerlemenin olduğuna işaret eden başka unsurların varlığı sözkonusu: 'Gelirlerin nakit olarak toplanması en ücra köşedeki köylüyü bile mübadele ağıyla etkileşime sokuyor,'[13] tüccar-zanaatkâr ilişkisinde her ne kadar ilk dönemlerdeki kast dayanışmasının etkileri önemli düzeyde kendini hissettirse de 'kapitalist nitelikler' varlığını koruyordu. Hindistan'ın kuzeyi ile ilgili olarak başka bir tarihçi, Çandra, 7. yüzyılda Babür rejimi altında para ekonomisinin geliştiğine işaret eder. İlk zamanlardan beri geniş çaplı bir denizaşırı ticaret varlığını korumuş, bu çerçevede genellikle hane halkı faaliyetlerine dayanan fakat tüccar, tefeci ve bankerlerin de etkinliğini muhafaza ettiği ihracata dönük üretim gerçekleştirilmiştir. Avrupalılar ilk kez Hindistan'a ayak bastıkları sıralarda, belli şehirlerde dükkânlara sahip olan ve Avrupalı gemileri kiralayabilen bir tüccarın dünyadaki en zengin kişi olduğu söylenmekteydi.[14] Hindistan'a varan ilk Avrupalılar buradaki bazı şehirlerin Londra veya Paris kadar ya da bunlardan daha büyük olduğuna şahit olmuşlardır. Ticaret kapitalizmi, para ekonomisi ve piyasaya dönük üretim gibi alanların hepsi gelişmiş bir nitelikteydi, aynen büyüyen zanaat atölyeleri gibi. Fakat sözkonusu dönemde bu tür faaliyetlerin 'gelişme'si kavramını 'yaygınlaşma' olarak yo-

rumlamak gerekiyor. Zira, mesela o dönemde toprak satışları hiç kuşkusuz artış göstermişti fakat bu çok daha önceden beri vardı. Aynı şey ekonominin diğer unsurları için de geçerliydi. Artan sadece yaygınlık düzeyiydi.

Peki dağıtımdan farklı olarak üretim nasıldı? Kadim Yakın Doğu'da sanayi üretimi sadece sınırlı bir düzeydeydi ve ekonomi temelde tarıma dayalıydı. Doğu bilimci Oppenheim Ortaçağ'da Müslümanların hakimiyetine kadar, hane halkı dışı üretim faaliyetlerinin tekstil dokumacılığı ve benzeri alanlarla ilgili olduğunu, fakat bu faaliyetlerin çoğunlukla 'büyük müesseseler'in atölyelerinde yürütüldüğünü söyler.[15] Başka bölgelerde ise üretim daha sanayileşmiş bir yapıdadır. Buralarda iş gücü kısmen köle kısmen de hür kişilerden sağlanmıştır. İlerleyen dönemlerde eski Yunan ve Roma dünyasında ilk başlarda genellikle köleler atölyeleri dolduruyordu. Augustus İtalya'sında, Arezzo şehrinde gelişmekte olan, yeni işlemeli kapların (*terra sigillate*) üretildiği çömlek imalathaneleri sadece köle çalıştırıyordu. Tek bir işletmede çalışan -bilinen- en yüksek köle sayısı ise 58 idi.[16] Üretim Galya'ya kaydığında ise, çömlek imalatı daha küçük işletmelerde çalışan bağımsız zanaatkârlarca, çoğunlukla hür işgücünün hakim olduğu bir ortamda gerçekleştirilmeye devam etti.[17] Roma İmparatorluğu'nun geç dönemlerinde artık orduların ihtiyaç duyduğu üniforma ve silah gibi malzemelerin doğrudan üretimine geçmiş olan devlet fabrikaları daha genel anlamıyla insanları köle gibi çalıştırıyordu ve kölelik ile gönüllülük esasına dayanmayan diğer işgücü türleri arasındaki ayrım neredeyse ortadan kalkmıştı. Bütün bu işgücü türleri mevcut idi.

Hindistan'da durum pek farklı değildi. 'Dokunulmazlar' olarak bilinen köle sınıfı kumaş üretiminde faaliyet gösterirken, Şudralar gibi köle olmayan gruplar da aynı faaliyetleri yürütüyorlardı. Ticaret sayıca ve faaliyet açısından en çok Gucerat'ta etkin olan 'vanyalar' sınıfına mensup belirli Müslüman ve Hristiyan grupların elinde toplanmıştı. Toplumsal hiyerarşi açısından bu grupların dini ölçekte, yöneticiler bir yana, rahipler ve savaşçılardan da alt bir konuma sahip oldukları doğrudur, fakat bu durum onların teşebbüslerine engel teşkil etmemiştir. Pearson bu grupların pek çok farklı şartlar karşısında uyum sağlayabilme kabiliyetleriyle, dinamik ve yeni fikirlere açık oluşlarına dikkat çeker.[18]

Aynı dinamizm imalat alanında da görülür. Nasıl ki Çinliler yabancı menşeli süsleme motiflerini alıp porselen tasarımlarına dahil ettiler ve bunları ihracat pazarlarına yönelik olarak yeniden düzenledilerse,[19] Hintliler de aynı şeyi pamuklu kumaşlar için yapmışlardır. Basma kumaş ya da diğer bir ifadeyle *şintz* Avrupa pazarları açısından öyle cezbedici nitelikteydi ki İngiliz ve Hollandalı tacirler kendi mallarında rağbet görecek tasarımlarla ilgili görüşlerini ifade etmişler, bu durum ise neticede sektörün ihracat sanayiindeki hacmi kadar içeriğinin de değişmesini sağlamış ve aynı zamanda ülkenin zevkini etkilemiştir.[20]

Hindistan ve Avrupa arasındaki ilk ticari faaliyetler, çoğunlukla Portekizliler ve Hollandalılarca ithal edilen baharat ve ucuz biber üzerine yoğunlaşmış olsa da, çok geçmeden tekstil ürünleri öne çıktı: 'Coromandel ve Gucerat bölgelerinden aldıkları parça kumaşları Endonezya takımadalarına satan Avrupalı Şirketler, ithalatlarını bizzat Avrupa'ya doğru genişletmenin kolaylığını fark ettiler.'[21] İlk olarak Londra'ya küçük numuneler getirildi; sonraları 1613'te pamuklu kumaşlar (*kaliko*) English Company'nin açık artırmalı satışlarında sıradan bir mal haline geldi. Nitelikli beyaz kumaşlar 'Mağrip' pazarlarına uygun görülürken boyalı *kaliko*lar kaliteli yorganlarda ve evde duvar süsü olarak kullanılıyordu. Yerli keten kumaşlardan daha ucuz oldukları için bu malların rekabet gücü vardı, fakat bu renkli malzeme ve tasarımların diğer avantajları (pamuk, renkleri, keten ya da yünden daha iyi tutuyordu) da, Batı Avrupa'ya satışların aniden hız kazanmasında önemli rol oynamış ve nihayetinde bu durum pek çok ülkede yerli malı ipeğin korunması yolunda ağır korumacı tedbirlere yol açmıştı. 1684'e gelindiğinde English Company tarafından ithal edilen kumaş parçalarının sayısı 1.5 milyondan fazlaydı.

Bu boyutta bir kumaş üretim faaliyetinin yerel organizasyonu da, sürece dahil olanların sayısında ciddi bir artış anlamına geliyordu. 18. yüzyılın başlarında Bengal'de nüfusun büyük bir bölümü için istihdam sağlanıyordu ve tacirler ile dokumacılardan alınan vergi gelirleri önemli düzeydeydi. Üretim genellikle bir taşeron (*putting-out*) sistemi üzerine kuruluydu, fakat bu yöntemle zanaatkârlara malzeme değil nakit avans sağlanıyordu. Tacirler

de sonrasında bu avansları ticaret şirketlerinden alıyordu ve bu avanslar siparişler için bir ön ödeme olarak görülüyordu.

Hindistan'da üretim ve dağıtım kast sistemiyle yakından bağlantılıydı. Fakat bu durum Weber ve diğerlerinin zannettiklerinin aksine büyük bir engel teşkil etmiyordu. Ne erken ne de geç dönemlerde kast sisteminin müteşebbis faaliyetlerin gelişimini engellediği iddia edilebilir. Mesela tacirlere (*baniva*) ya da Hindistan'ın güneyinde bulunan Nattukottai Chattiar gibi bankacılık gruplarına bakalım. Geleneksel olarak bunlar tekstil ve pirinç ticareti yapmışlar, 'çocukların çıraklık eğitimi almaları için yollandığı, kast ve akrabalık bağları üzerine kurulu bölgesel bir şube sistemi' geliştirmişlerdir. Bu çırakların sağladıkları kâr yeterli düzeyde olduğu takdirde, ortak olarak alınıyorlar veya kendi işlerini kurabiliyorlardı.[22]

Ticaret ve alım-satım faaliyetlerinde aile bağlarının bu şekilde kullanımı genel olarak sadece Hindistan ve Doğu'yla sınırlı değildi. Avrupa'da sanayileşmenin başladığı ilk dönemlerde var olan aile firmalarının sayısı düşünüldüğünde, ekonomik açıdan, tek başına bir bireyin (hatta evlilik ailesinin) -siyahi kölesinin yardımını alan yalnız Robinson Crusoe'dan bahsetmeye gerek yok- firma gelişimi için esas model teşkil etmediği fikri güçleniyor. Çalışanların işverenlere kıyasla daha 'bireyci' olmaları muhtemeldir fakat bu durum genel olarak fakirler, bilhassa da toprak sahibi olmayan iş gücü için geçerlidir. Hindistan'da olduğu gibi geleneksel olarak Çin'de de birleşik aileler halinde varlığını sürdürenler zenginler, 'münferit' olarak yaşayanlar ise fakirler olmuştur. *Forsyte Saga*, *Dallas* ve *Dynasty* dizileri... Bunların hepsi zengin aile firmaları arasındaki girişimcilik hikâyeleridir.

Muhtelif şekilleriyle 'ailecilik' hiçbir şekilde sanayileşmeye engel teşkil etmez. Hatta firma aileyi taklit edebilir. Japon sanayileşmesinin en ilginç yönlerinden biri kasıtlı olarak 'aile idealleri'nin teşvik edilmesi ve yöneticilerin çalışanları arasında 'kardeşvari' bir saygı yerleştirmeye çalışması olmuştur. Pek çok toplumda eşit ya da eşit olmayan ilişki düzeylerinin ifadesinde akrabalık terimlerinin kullanıldığı kuruluşlar vardır. Aynen Tanrı gibi şef de çalışanlarının babasıdır (ya da pederidir); işçi sendikaları mensupları yoldaş oldukları kadar kardeştirler de. Bütün

bu örneklerin hepsinde akrabalık yaklaşımının ilişkilerin 'asıl' doğasını gizlemeye hizmet ettiğini söylemek zordur. Ancak şu bir vakıadır ki yöneticilerin çoğu, işletmelerinin, maaşlar ve çalışma koşullarından doğan çatışmalar sebebiyle bölünmüş bir yapı arz etmeleri yerine, 'mutlu bir aile' gibi işlediğini görmek isteyecektir. Japonya'daki ömür-boyu istihdam, babacan patron, 'birlikte yaşa ve birlikte müreffeh ol' fikirlerinin hepsi bilhassa Marksist sendikacılığın etkisini kırmak ve bunun yanısıra sınai gelişmeyi teşvik etmek amacıyla şirket yönetimleri tarafından desteklenmiştir. Her iki amaç doğrultusunda da inanılmaz düzeyde başarılı bir sonuç ortaya konmuştur.

Daha geniş bağlamda ekonomi açısından -ki neticede Avrupa-merkezci savların da ilgilendiği husus ekonomik gelişmelerdir- Çin aşağı yukarı Hindistan'la (sadece aile girişimciliğinin taşıdığı önemle sınırlı kalmayan) benzer şartlara sahipti. Ortaçağ'ın sonlarına doğru bu geniş ülkenin belirli kısımları sanayileşmenin ilk (proto-endüstriyel) örnekleri açısından Avrupa'dan daha ileri düzeydeydi. 13. yüzyılda Marco Polo güneydeki başkenti ziyaret ettiğinde, her açıdan dönemin Avrupa'sını geride bırakan ekonomisi ve sosyal yaşamıyla Hangçov'un dünyadaki en büyük şehir olduğuna şahit olmuştu. Ne akrabalık sistemi, ne 'Asyalı' toplum yapısı, ne de 'ekonomi için biçilmiş kaftan bir ırkın eksikliği' bu gelişmeler için engel teşkil etmiştir. 'Çin halkının çoğunluğu tarihlerinin büyük bir bölümünde, esasen iyi beslenmiş, güzel giyinmiş ve iyi evlerde hayatlarını sürdürmüştü... (Çinlilerin beslenmeleri iyiydi ve hayatlarını idame ettirme konusunda yeterince güven ortamına sahip olduklarından bu öncelikli 'hayatta kalma' sorununun ötesinde fikir üretebiliyorlardı).'[23] Bunun sebebi kısmen; büyük olasılıkla (bölünmüş Avrupa'nın aksine) Çin'de 'savunma' harcamalarının -ve benzer şekilde dini yapılanmalar gibi 'büyük müesseseler' için gerekli harcamaların- sınırlı olması sayesinde, Çinli köylülerin yönetim tarafından nispeten hafif vergilere tâbi tutulmasında yatmaktadır. Gelirin yüzde onunun vergi olarak kiliseye ödenmesi gerekmiyordu ve Tanrı'ya hediyelerin sunulması daha çok gönüllülük esasına dayanıyordu.

Çin'de tekstil üretimi yaygındı, kırsal kesime bağlıydı ve hem yerel hem ücretli işgücü istihdam ediliyordu. Tacirler kâr-zarar

dengesi için uğraşıyordu. Kırsal topluluklara mensup köylüler, Asya'nın diğer bölgeleri ve Avrupa'yla pek çok açıdan kıyaslandığında çok da farklılık göstermeyen sınırlar çerçevesinde faaliyet gösteriyorlardı. Bu iddiayı ortaya atarak Çin'e Avrupa merkezli bir bakış açısı getirmek niyetinde değilim; bilakis Avrupa'daki gelişmelere daha geniş bir perspektiften bakma ve farklı bir çıkış noktasından hareket etme ihtiyacıyla tam tersini yapmaya çalışıyorum. Asya tipi üretime yönelik yapılan 'durağan' nitelendirmelerini barındırmak şöyle dursun, merkezileşmiş rejim ülke sakinlerine en az düzeyde sınırlama getiriyor, rekabetçi piyasa şartlarında seçim özgürlüğü tanıyordu:

> Yaklaşık iki bin yıllık bir süredir, bireyler serbest piyasada emeklerini ya da köle pazarında kendilerini veyahut aile mensuplarından birini satabiliyordu. Bir köle kendi kendini satın alarak köleliğine son verebiliyordu. Herhangi bir kimse satın alma yoluyla ya da başka yollardan toprak elde edebiliyor, bu toprağı kiraya verebildiği gibi kendi de işleyebiliyordu. Sermayesi olanlar ellerindeki bu sermayeyi muhtelif şekillerde yatırıma dönüştürebiliyordu.[24]

Köylüler, piyasaya dönük işler de dahil olmak üzere tarım dışı alanlarda çalışıyorlardı; atölyeler ve fabrikalar mevcuttu ve bunlar 15. yüzyıldan önce genellikle devlet eliyle tesis ediliyordu. The Office of Weaving and Dyeing (Dokumacılık ve Boyama Ofisi)'in farklı türden ipek kumaşların üretildiği yirmi beş atölyesi vardı. Tang (616-907) ve Song (960-1279) hanedanlıkları sırasında hükümet serbest piyasadan işçileri istihdam ediyordu; bilhassa silah üretimi yapanlar başta olmak üzere bazı sanayiler devletin elindeyken, madencilik ve demir işçiliği gibi alanlarda genellikle özel müteşebbisler hakimdi. Diğer alanlarda ise, özellikle özel sektörün yeteri kadar mal arzı sağlama kabiliyetine eriştiği 15. yüzyıl sonrasında kamu sanayiinin, yerini, tedrici bir şekilde özel teşebbüse bırakmasıyla birlikte kamu ve özel sanayi benzer ürünler ortaya koyar olmuştu.[25]

Çin'de tekstil sanayii iki bin yıldan fazladır ikincil bir uğraş olarak mevsimlik yürütülüyordu. Sadece yerel ihtiyaçları karşılamak maksadıyla değil Çin tarihinin büyük bir bölümünde hükümetin tekstil üzerinden vergileri -daha sonra dışarıya ihraç etmek üzere- ayni olarak alıyor oluşundan dolayı da teş-

vik ediliyordu. 12. yüzyıla kadar pamuk bulunmadığından bu ürünler ya ipek ya da 'hasır'dı. Daha kaliteli ipekler şehirlerdeki zanaatkârlar ve fabrikalarca da üretiliyordu. Yerlerini Hindistan menşeli pamukların üretimi alana kadar da bu kaliteli ipekler Avrupa'ya ihraç edilmiş ve burada işlenmişti. İlk makineleşme de Avrupa'ya Çin'den ulaştı; söz gelimi suyla çalışan eğirme makineleri önce Lucca'da sonra da Bologna ve İtalya'nın kuzeyinde kuruldu. Sonraları ise el altından İngiltere'ye ulaşacak ve Sanayi Devrimi'nin başlangıcına dahil olacaktı. Dolayısıyla, asırlardır, Avrupa merkezli değil Avrasya merkezli bir dönüşüm perspektifinden düşünüyor olmalıydık.

Notlar

1 J. R. Goody 1990.

2 Andreski 1983.

3 Mintz 1985: 58.

4 Bois 1984: 4.

5 Tarihçi Polanyi ve doğubilimciler Diakonof, Oppenheim, Larsen, Veenhof Garelli ve diğerlerinin eserleri.

6 Wheatley 1975.

7 Örn. İslam bilimci Rodinson'un çalışmaları.

8 Glick 1979: 6.

9 Bilhassa tarihçi Postan, Duby ve Stock'un eserleri.

10 Pearson 1976.

11 J. R. Goody 1979.

12 Raychaudhuri ve Habib 1982: 314-315.

13 Raychaudhuri ve Habib 1982: xiv.

14 Mintz 1985: 164.

15 Oppenheim 1964: 84.

16 Finley 1973: 74.

17 Whittaker ve Goody 2001.

18 Pearson 1976: 29.

19 Rawson 1984.

20 Irwin ve Brett 1970; Irwin ve Hall 1971.

21 Raychaudhuri ve Habib 1982: 400.

22 Lardinois 1986: 22; Hindistan'ın kuzeyinden benzer bir örnek için bkz. Stern 1982: 140.

23 Mote 1977: 199.

24 Chao 1964: 961.

25 Chao 1964: 683.

'Mucize'nin Yerel Boyutları

Aile ve akrabalık Avrupa mucizesi tartışmalarında önemli bir yer teşkil etmektedir. Söz gelimi Amerikalı sosyolog Talcott Parsons kapitalizmin gelişimini diğer toplumlarda görülmeyen 'küçük aile' ile ilişkilendirmiş ve bunu eskilerin 'kolektivizm'inden bireyciliğe doğru yaşanan 'kapitalist' geçişin bir aşaması olarak görmüştür. Bilhassa Laslett ve Cambridge Grubu'nun öncü çalışmalarıyla ilişkili olan nüfusbilim tarihçileri bu tezi şevkle benimsemişler, Güney Avrupa'nın büyük bir bölümünü 'Avrupa evlilik geleneği'nin -ki bunun özellikle Atlantik kıyısındaki ülkelerde kapitalizmin gelişimine zemin hazırladığını düşünürler- dışında değerlendiren istatistikçi John Hajnal'in belirlediği ayrım çizgisinin mevcudiyetine fazlasıyla ehemmiyet vermişlerdir.

Bu tezin muhtelif yönlerini daha önce ele almıştım,[1] burada ise iki yönü üzerinde durmak istiyorum: 'Akrabalığın zayıflaması' ve 'bireyciliğin yükselişi.' Bu iki bağlantılı süreç, Batılıların Avrupa'da modernleşmeyi doğuran fakat Doğu'da ise modernleşmenin sözde gecikmesine sebep olan süreçleri (gerek bilimsel düzeyde gerek avam düzeyinde) algılama biçimlerinde hayati bir rol oynamaktadır. Bu iki olgu, en azından Malthus'un 18. yüzyıl sonlarında ortaya koyduğu çalışmalardan[2] bu yana bilhassa nüfusbilimcilerin tartışmalarında öne çıkmıştır. Onun Doğu ve Batı'daki nüfus kontrol yöntemleri arasında yaptığı ayrımdan yola çıkan pek çok kimse, akrabalığın zayıflaması ve bireyciliğin yükselişi meselelerini Batı'daki demografik değişimin mahiyeti ile irtibatlandırmıştır. Şüphesiz Malthus nüfusbilimi alanındaki derin bilgisiyle önemli bir şahsiyettir; nitekim ona daha sonra tekrar döneceğiz. Bununla birlikte bu iki unsur; rasyonalizm (en azından 'Batı rasyonalizmi'), ekonomik maksimizasyon ve giri-

şimcilik mefhumlarıyla olan irtibatı dolayısıyla, tarihçiler, sosyal kuramcılar ve ilgili bilim adamları tarafından benimsenen kapsamlı yaklaşımda da merkezi bir yer teşkil etmektedir. İzahat hedefi güden pek çok çalışmada sıkça referans verilmesi itibariyle bu iki meseleyi daha dikkatli bir şekilde ele almak gerekiyor, zira bu kavramların bazı kullanımları nüfus çalışmaları alanında yanıltıcı sonuçlar doğurmuş görünmektedir.

Milattan sonra 1000 yılından bu yana tarihin genel seyrini incelediğimizde akrabalık bağlarında hiç kuşkusuz, kan bağı ya da evlilik yoluyla bağlı oldukları düşünülen büyük akraba gruplarının ve geniş akrabalık ağlarının önemini kaybetmesi anlamında bir zayıflamanın yaşandığını görüyoruz. Akrabalık bağlarının zayıflamasının 'nüfus' üzerinde ne gibi bir etkisi olmuştur? Başka bir deyişle, geniş akrabalık grupları veya akraba silsilelerinin mevcudiyeti (ve bunların nitelikleri) çocukların sayısı veya cinsiyeti ile ilgili kararları etkilemekte midir?

Akraba grupları

Öncelikle, (Romalılarda olduğu gibi) baba soyuna ya da (Batı Afrikalı Asante halkı içerisindeki Akan kabilesinde olduğu gibi) anne soyuna dayanan kabile ya da sülaleler sınıfına mensup büyük akrabalık gruplarını ve diğer taraftan da Anglo-Sakson İngiltere'sindeki gibi her iki tarafa da dayanan akrabalıkları ele alalım. Her şeyden önce bu tür akraba gruplarının (sülalelerinin) güç tabanını genişletme arzusunda olduğu, bu sebeple de sayılarını artırmayı istedikleri iddia edilmektedir. Teorik açıdan bu ihtimal dahilindedir; fakat grubun belli üyelerine aşılanmış ve sözkonusu üyeler tarafından benimsenmiş bir ideoloji (ya da endişe) biçiminde olmadığı takdirde bu teşvikin tam olarak nasıl bir şekilde tezahür ettiğini kestirmek zordur. Yakın akraba ya da hısımların yönlendirmelerde bulunduğu oluyor idiyse de, çoğalma ile ilgili karar sürecinde tabii olarak, belli noktalarda maddi kaygılarla hareket eden birey ya da evlenecek çift merkezi konumdaydı. Kabile toplumlarında dahi bu türden baskılara küçük gruplar içinde, diğer bir ifadeyle -son yüzyıla kadar aynen eski dönem toplumlarında olduğu gibi önemini muhafaza eden- çekirdek aileler içinde rastlanmaktadır.

Genellikle geniş akraba grupları, kolektif kimliklerine işaret ettiği görülen 'sınıflandırıcı' bir terminoloji kullanır. Mesela, bir kişinin amcalarının hanımları 'anne' diye nitelenebildiği gibi, bir kabilenin aynı kuşağa mensup üyelerinin eşlerinin tümü için de bu ifade kullanılabilmekte; aynı şekilde bir kişinin erkek kardeşlerinin hanımları da kendi hanımları sayılabilmektedir. 19. yüzyılda bazı bilim adamları bu terminolojinin kolektif cinsellik ya da annelik usullerinin bir ifadesi olduğunu düşünüyorlardı, ancak bu alanda yapılan araştırmalar durumun böyle olup olmadığı konusunda kuşkuların doğmasına yol açmıştır. Gana'nın kuzeyindeki Lodagaa topluluğunda bazı hallerde ikiz kardeşin hanımıyla cinsel ilişkiye müsaade ediliyordu; fakat bu uygulama özünde, Slavlar arasında *chokhatch* olarak bilinen ve kişiye oğlunun eşiyle birlikte olma hakkı tanıyan uygulamaya benzemekteydi. Bunun dışında, cinsel ilişki hakları ayrıntılı bir şekilde belirlenmişti, keza annelik de. Bir annenin üzerine getirilen kuma (ona da 'anne' denirdi) istendiğinde çocuğu emzirir, öz anne ciddi şekilde rahatsızsa ya da ölmüşse uzun zaman onun çocuğuna bakabilirdi. Her ne kadar belli sayıda kadının hepsi 'anne' (ya da 'eş') olarak tanınıyorsa da, öz annelere her daim özel bir önem atfedilmekteydi; bu hususta herhangi bir kimlik kargaşasının çıkması ender görülen vakalardandı.

Akraba gruplarının niteliklerinin, yani annenin tarafına ya da babanın tarafına veya da her ikisine birden dayanıyor oluşunun nüfus değişkenleri üzerinde önemli etkide bulunduğu konusu şüphelidir. Addo ve benim[3] Gana'da yaptığımız araştırmalar sonucunda, çocuk sayısı açısından muhtelif gruplara mensubiyetin ciddi farklılıklar doğurmadığı görülmüştür. Sorularımızı yönelttiğimiz kimselerin 'loğusalık sürecinde cinsel ilişkiye girmeme geleneğinin' sonucu olarak 'doğumları aralıklandırma' kaidesine bağlı kaldıkları, böylelikle azami doğurganlık amacı güttükleri tespit edilmiştir. Hakikaten de bu geleneğin, emzirme döneminde doğurganlığı azaltmaktan ziyade azami bir düzeye getirmenin bir yolu olarak kabul edildiği görülmüştür. Ancak özellikle bebekler arasında ölüm oranının yüksek olduğunu da belirtmek gerekir. Bu yüzden her ne kadar Afrika ilk insanların (*Homo sapiens*) ortaya çıktığı yer olsa da, geçen bin yılda -ve ondan önceki bin yıllarda-

nüfus oranı (20. yüzyıla kadar) oldukça tedrici bir büyüme kaydetmiş, neticede de daha sonraları yerleşim yeri haline gelen fakat sosyo-ekonomik açıdan farklı bir seyir izlemiş diğer kıtalara kıyasla burada nispeten düşük nüfus yoğunlukları ortaya çıkmıştır.

Çoğu kez üreme yönündeki telkinleri ayrı bir aile kurmak için gerekli olan kaynaklarla ilgili endişeler dizginlemiş, bu durum ise insanları 'verasete ilişkin hususi yöntemler' geliştirmeye teşvik etmiştir. İkinci Dünya Savaşı patlak verene kadar Çin'de fakir aileler, paylaştıracak kaynakları daha az olduğundan, zenginlere kıyasla daha az çocuk sahibi oluyordu. Hiçbir kaynağı olmayanlar için muhtemelen böyle bir sınırlama hiçbir zaman sözkonusu olmadı.[4]

Avrasya'da, mirasın yakın akrabalar arası geçişinin uzak akrabalar arası geçişe tercih edildiği veraset yöntemlerinin varlığı esasen belli derecede bireyselleşmenin, diğer bir ifadeyle akrabalıkta bir nevi zayıflamanın olduğuna işaret ediyordu. Varisler olarak çocuklar daha uzak akrabalardan önde tutuluyor; kız çocukları yakın akrabaların erkek çocuklarına kıyasla bile öncelik taşıyorlardı. Dolayısıyla ebeveynler ve onların çocuklarından müteşekkil olan bu küçük birim verasetin merkez noktasını teşkil etmesi itibariyle ayrı bir konum arz ediyor, uzak akrabalar dışlanıyordu. Ancak bu, öz çocukların sayıca fazla olmasının memnuniyet veren bir durum olduğu anlamına gelmiyor. Zira bireyler kendi paralarını kazanmaya başlamadan önce geçimlerini temin için gerekli olan imkanlara erişimleri bariz bir şekilde sınırlıydı. Dolayısıyla *hayatta kalan* çocuk sayısı ne kadar fazlaysa, her birine düşen pay da o kadar az oluyor, kendilerinden beklenen yaşam standardını sürdüremedikleri durumlarda toplumsal konum açısından geri plana düşebiliyorlardı. Böylesine bir 'sefalet'in alternatifi ise, çocuk ve ergen ölümlerinin doğurduğu kayıpların ardından elde kalan çocuklar için yeterince kaynak ayırmak ve doğumların sayısını sınırlandırmaktan geçiyordu. Bu denli hesaplar (her ne kadar farklı bireyler farklı tercihler yapabiliyor idiyse de), geçtiğimiz bin yıl başlamadan önceki süreçte, belli başlı Tunç Çağı sonrası Avrupa ve Asya toplumlarında görülen bir durumdu.

Bu da, modernite öncesi toplumlarda dahi çocuk sayısının artmasının getiri ve götürülerine ilişkin belli düzeyde hesapla-

maların yapılmakta olduğu ve bu veraset (ve idare) stratejisinin, sülale, kabile ya da akrabalık düzeyinde değil; Rus bilim adamı Çayanov'un çokça tartışılan çalışmasında ifade ettiği gibi,[5] yerel gruplar ya da hane halkı düzeyinde sözkonusu olduğu anlamına geliyordu. Diğer bir ifadeyle köylü toplumlarda üreme stratejileri, aynen bugün de olduğu gibi, temelde geniş akrabalık gruplarında değil alt-düzey üretim birimlerinde sözkonusu olan meselelerdi. Öte yandan yakın akraba, gerek mekânsal gerekse de ekonomik açıdan yakın bir konumda bulunması itibariyle aynı toprak parçası, kullanılan aletler ve bazen de aynı emek havuzu üzerinde hak sahibi olabileceğinden, geniş akrabalık yapısının köylü hane halklarında endişelere yol açtığı da bir gerçektir. Bu birimler pek çok şehirli toplumda görülen birimlerden biraz daha büyük olmuş (ve halihazırda olmakta) ise de, iki birim arasında bireyci hesaplamalar açısından gerçek farklılaşmayı doğuran şey insanların büyük bir kesiminin maaşlı istihdama geçişi olmuştur. Böylelikle her bir birey, aile veya sülale olarak (yani genelin adına) değil bir birim olarak istihdam edilmekte, koca, karı ve son kertede de çocuklar ayrı ayrı (münferiden) çalıştırılmaktadır.

Önceleri, eğitimin gelecekteki istihdama -ki daha çok ev ortamında verilen eğitimle sağlanırdı- dönük olarak değil de dini ya da diğer türden toplulukların sayıca artırılması amacına yönelik olduğu zamanlarda durum böyle değildi. Bugün bile bunun belirli düzeyde devam ettiği söylenebilir. Bilhassa gıda ticareti alanında faaliyet gösteren aile ortaklığındaki (İngiltere'den çok Fransa'da görülen) girişimler ve aile işletmeleri ABD gibi daha kapitalist ülkelerde dahi hâlâ önemini muhafaza etmektedir.[6] Ancak çoğu kez her bir bireyin kendine mahsus maaşları bulunmaktadır ve her biri kendi vergilerini ödemek ya da kendi çıkarlarını gözetmekle yükümlüdür; her bireyin devlet ve devletin temsilcileriyle olan ilişkisi kişiseldir.

Her ne kadar evli çiftlere vergi muafiyetlerinin sağlanması, çocuk ödeneğinin verilmesi veya dul ebeveynlere destek sağlanması gibi doğumu teşvik eden (pro-natalist) ya da başka türden aile politikalarının uygulanması yönünde genel baskıların olduğu durumlar olsa da, çocuk doğurmaya ilişkin kararlar da böylesi bireysel bir düzeyde alınır; toplumsal ya da ikisinin arası bir düzeyde

alınan kararlar nadirdir. Çin'in genel itibariyle makul karşılanmış ya da makul karşılanabilecek bir amaca yönelik olan dikkate şayan tek çocuk politikasını bir kenara bırakacak olursak, bu politikaların genelinin etkisi de şaşırtıcı derecede sınırlı olmuştur.

Doğumu özendirici rejimler ile bireyin seçimini önde tutan rejimler arasındaki farklar konusunda çok tartışmalar yaşanmıştır; fakat birkaç istisna dışında nüfus eğilimlerini etkileme çabaları çok sınırlı sonuçlar üretmiştir. Örneğin, kolektivist (sosyalist) ya da bireyci (kapitalist) politikaları benimseyen rejimler arasında aile yapısı açısından var olan farklılıklar pek çok teorinin tasavvur ettiğinden çok daha belirsizdir. Aynı şekilde ikinci politikayı takip ettiğine inanılan Avrupa (ya da Batı) ile birinci istikameti izlediği düşünülen Asya (ya da Doğu) arasında da büyük bir farklılaşma sözkonusu olmamıştır.

Akrabalık

Öte yandan, geniş nitelikli gruplar fiilen ortadan kalkmaktaysa da, küçük grupları, aileleri bir arada tutan bağlarda herhangi bir zayıflamanın olduğu kesin değildir. Hatta modern zamanda sıcak aile müessesesinin, evlilik bağlarının ve hatta ebeveynlik ve evcimenliğin inkişaf ettiğini ileri süren tarihçiler sıklıkla tam tersini savunmaktadır. Böyle bir değerlendirme yapabilmek için kanıt göstermek güçtür; fakat geniş akrabalık bağlarının daralmasına karşın, daha sınırlı bağlar, bir zamanlar gördüğü ve halen pek çok tarım topluluğunda görmekte olduğu 'temel üretim ilişkileri' işlevini çoğu durumda kaybetmiş olmasına rağmen, belli açılardan güçlenmiş durumdadır. Geniş bağların yokluğu çiftlerin evlilik, boşanma ve çocuk dünyaya getirme konularında daha geniş aile bağlarının baskılarından kurtulmalarını sağlama eğilimi taşımaktadır. Evlilik ve diğer cinsel birliktelikler (bazı terminolojilerde 'metres hayatı yaşamak' şeklinde geçmekte, sözkonusu tanımlama gayrimeşruluğun mesuliyetini kadına yüklemektedir) arasında fark gözetildiği, başka bir deyişle birlikteliğin resmileştirilmesi konusunda kısmen baskı yapıldığı olabiliyor. Diğer taraftan, çocuk yapma sözkonusu olduğunda bu tür baskıların gerçekten önem arz edip etmediği ise belirsizdir. Ebeveynler ve büyükanne-babalar yeni doğumlar konusunda istekli olabiliyor-

lar, dolayısıyla da çocuk yapma eğilimlerini destekleyebiliyorlar. Bu durum karar alma sürecinde çok az da olsa etkisi olan bir faktör olabilir belki. Fakat daha uzak bir akrabanın bu hususta kayda değer bir etkisinin olduğu kuşkuludur.

Malthus ve onunla aynı çizgiyi takip etmiş diğer pek çok Doğu-Batı ayrımcısının (*binarist*) aksini ileri sürmelerine karşın, Avrupa ve Asya'da hem aile yapısı hem demografik eğilimler açısından çok sayıda benzerlik görülmektedir.[7] Nüfusbilimciler benzerliklerden çok farklılıkları vurgulama, dolayısıyla da örtüşmeleri göz ardı etme temayülü göstermişlerdir. Daha sonra bireyciliği ele alırken bunlar üzerinde duracağım. Sosyalist ve kapitalist rejimler arasındaki farklılığın -bu çerçevede de hem Doğu ve Batı arasındaki hem de her iki grubun kendi içindeki ayrışmaların- ele alınması ilginç bir örnek inceleme oluşturmaktadır ki bu meseleye Malthus'un Çin'le ilgili görüşlerini ele alırken döneceğiz. Birinci grupta kolektivizm ikinci grupta ise bireyciliği öne çıkaran ideolojik tercihlere rağmen, akrabalığa ilişkin demografik eğilimlerdeki farklılıkların genel olarak çok da çarpıcı nitelikte olmadığını bir kez daha belirtmek gerekiyor. Ancak çiftlik, komün ya da kooperatifler gibi kolektif üretim unsurları geniş akrabalık bağlarını teşvik etmemiş, bilakis tam tersi etki yapmıştır. Kolektif bağların temelini üretim birimi teşkil edegelmiştir; bu birim içerisindeki eğilim üyelere aşağı yukarı bireysel bir temele dayalı olarak muamele etme yönündedir. Sadece kapitalist nitelikte olanlarda değil diğer rejimlerde de ailenin temel işlevlerinden biri, ister maddi ister gayrimaddi ('sembolik sermaye') olsun, mülkiyetin nesiller boyunca aktarılması olmuştur. Bilhassa sosyalist programlar kendilerine, sadece üretim araçlarıyla sınırlı olmamak kaydıyla -ki bu araçlar bile her halükârda ailenin doğrudan kontrolü altında değildi- bireyler ve aileler arasındaki bu veraset yoluyla taşınan eşitsizlikleri değiştirme görevini biçmiş, komünist devletlerde ise bu eşitsizliklerin tamamen kaldırılması hedefine yönelmiştir. Fakat sözkonusu programlar çoğalma birimleri içindeki genel eğilimlere ters düşüyordu. Öyle ki bu durum, aile içi veraseti engellemek suretiyle mülkiyet biriktirme hedeflerinde gerilemeye yol açarak sosyalist rejimlerin çöküşüne katkı sağlamış bir etken bile olabilir.

Sonuç olarak ekonomik kolektivizasyona ilişkin mefhumlara, gerek geniş aile ve gerekse geniş akraba grubu biçimindeki büyük aile ya da büyük akraba gruplarına ehemmiyet verilmesi eşlik etmemiştir. İdeolojik açıdan çoğu sosyalist, mülkiyetin büyük akrabalık grupları arasında ortak olduğu 'erken dönemde var olduğu iddia edilen' koşullara özlemle bakıyordu ki Amerikalı hukukçu L. H. Morgan bu dönemi ilkel komünizm olarak tasvir etmiş, onun *Ancient Society* adlı eserinden esinlenen Marx ve Engels de bu kavramı kullanmıştır. Aile bağlamında, aynen toprak için olduğu gibi kadınlar üzerindeki hakların da geçmişte ortaklığa tâbi olduğu söylenmekteydi.

Fakat uzak geçmişle ilgili bu iddiaların her ikisinin de hayal ürününden ibaret olduğunu biliyoruz. Akrabalık grupları pek çok sanayi öncesi toplumda muhakkak geniş bir yapı arz ediyordu; fakat her zaman bu grupların merkezinde, asıl önemli olan üretim birimi, -hatta daha kesin bir dille konuşmak gerekirse- çoğalma birimi konumunda olan nispeten küçük hane halkları ya da 'aileler' yer alıyordu. Görece istikrarlı tarım toplumlarında çok sayıda akrabanın mecburen tek bir muhitte, bazı durumlarda da aynı evde bir araya gelmesi dışında geniş hane halklarının (sözde 'geniş aileler'in) yukarıda sözü edilen geniş akraba gruplarına eşlik ettiğine dair kanıt pek azdır. Zaman içerisinde kaybolan şey, pek çok işlevi devlet ya da kilise tarafından üstlenilen geniş akraba grupları oldu.

Bireycilik

Birincisiyle yakından bağlantılı olan önemli bir diğer husus da bireyciliğin yükselişidir. En temel şekliyle erkeğe özgü bir vasıf olarak görülen bireycilik, Batı Avrupa ve Amerika'da girişimcilik ve modernleşmeyi açıklayıcı bir kavram olarak benimsenmiş, sözkonusu coğrafyada, 'ucu açık sınırlarda yaşamayı tercih eden maceracı erkek' çağrışımını yapmıştır. Pek çok tarihçi ve sosyolog bu vasfın Avrupa'da Reform hareketleri döneminde ortaya çıktığını savunur. 19. yüzyıl sosyologlarından Spencer ve Durkheim gibi entelektüellerce oluşturulan bu savın, halkın geçmişe dönük algıları üzerinde de büyük etkisi olmuştur. Tudor dönemi İngiltere'si üzerine ortaya koydukları eserlerde Thomas ve Mac-

farlane iktisadi bireyciliğin doğuşunu, sihir ve büyücülüğe karşı alınan tavırla bağlantılı olarak 16. yüzyıla dayandırmışlardır.[8] Bu düşüncenin tamamen yanlış bir varsayımdan ibaret olduğunu söylemek doğru olmaz, zira bahsi geçen dönemde önemli değişimlerin yaşandığına mutlak suretle katılıyoruz; fakat sorun şu ki o dönemde bireycilik kavramı bu değişimleri sağlayacak olgunluğa erişmiş değildir. Bu çelişki karşısında Macfarlane'nin getirmeye çalıştığı çözüm ise bireyciliğin köklerini erken dönem İngiltere'sinde aramak olmuştur. Oysa bireycilik çok daha erken dönemlerde sadece İngiltere'de değil Batı Avrupa'nın tamamında ortaya çıkmıştır. Din tarihçisi John Bossy'ye göre de Katolik Kilisesi'nin dini nikahla ilgili olarak benimsemiş olduğu anlayış, yaklaşık 1300'lerden bu yana kilise hukukçularının da önemle üstünde durduğu 'bireyci imalar' barındırmaktadır.[9] Tarihçi Sheehan da[10] Papa III. Aleksander ile III. Innocentius tarafından kabul edilen ve 12.-14. yüzyıllar arasında kilise hukukçuları ve ilahiyatçılar tarafından geliştirilen rızaya bağlı evlilik anlayışının 'bireyci etkileri' üzerinde durmaktadır. Görüldüğü üzere bireycilik Reform döneminin getirdiği bir yenilik değildir. Öte yandan Max Weber'in, bireyciliği, Kalvinist Protestanlığın teşvik ettiği bir kavram olarak gördüğünü de belirtmek gerekir. Protestanlığın bu kolunda (Katolik inancında olduğu gibi), Tanrı ile inanan arasında manevi bir aracıya gerek olmadığı inancından kaynaklanan dini bireycilik anlayışı öne çıkmış; bu inanca mensup kişilerde, özgüven ve kendi yönünü tayin etme vasıflarının öne çıktığı bir zihin yapısı oluşmuştur. Weber'e göre, bilince duyulan bu bağlılık risk alabilen bireyleri teşvik etmiştir.

Batılı tarihçilerin büyük bir kısmı, bireyciliği geç Avrupa ve Amerika tarihiyle özdeşleştirir. Oysa bireyciliği, analiz edecek doğrultuda tanımlamak zordur ve onun üstlendiği rol farklı bağlamlarda farklı şekiller alır. Siyasi-hukuki, ekonomik, ailevi ve hatta dini çehreleri vardır. Bireyciliğin siyasi yönü; Doğu despotizminin, imparatorluklarının ve otoriter rejimlerin karşısına dikilen demokrasi kavramıyla ilişkilidir ve tarihsel açıdan ele alındığında geçmişi (her ne kadar burada da despotlara ve ömür boyu kölelere rastlansa da) antik Yunan'daki şehir devletlerine kadar uzanır. Nihayetinde o dönemde insanların oy kullanmasına müsaade

edilmesi ya da başka yollarla fikirlerine danışılıyor olması daha bireyci bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Nitekim bu sayede bireyler otoriter yönetim şekillerini sessiz sedasız kabullenmek yerine kendi şahsi düşüncelerini beyan etme imkânı bulmuştur. Fakat danışma anlayışı dünyanın diğer bölgelerinde de vardı ve demokrasi bir tek Avrupa'da serpilip gelişmedi; hem burada gelişmeye başladığında da tarihler en erken 18. yüzyılı gösteriyordu. Antik dönemden sonra Avrupa'da siyasi demokrasi geleneğinin daimi manada tesis edildiğini söylemek -son dönem Avrupalı bilginlerin zihinleri ve eserlerini ve belki korsanlar, isyancılar ve benzer marjinal grupları bir kenara bırakacak olursak- mümkün değildir. Muhakkak insanların fikirleri dikkate alınıyordu fakat rejimlerin çoğunda zaten bu olması gereken bir durumdu.

İktisadi 'bireycilik', yani girişimcilik ise yalnızca Robinson Crusoe karakterinde hayat bulan Batı kaynaklı bir miras olmayıp dünyanın diğer yerlerindeki tacirlerin de sahip olduğu bir nitelik olagelmiştir. Tunç Devri'ni müteakiben başlayan maden arama çalışmaları, yabancılarla mal değiş tokuşunun yapılması ve dünya genelinde gerçekleştirilen daha başka birçok ticari faaliyetin özünde esasen bireycilik yer almıştır. Bilhassa Avrupa bağlamında ele alındığında bu kavram genellikle 'akılcılık' ve -kolektivitenin zarar vereceği düşünülen- en iyi eylem planını çıkarabilme kabiliyetiyle irtibatlandırılır. Batı'da 'kapitalizm'in kökenlerini izaha kalkışan Avrupalı bilim adamları, yenilik yapma (*innovation*) ve araştırma kabiliyetiyle birlikte yukarıda yer verilen vasıfların kendi toplumlarına ait nitelikler olduğunu savunurlar. Oysa 'akılcılık' da bireycilik gibi bütünüyle tanımlaması zor bir kavramdır ve tüm toplumlara bakıldığında aynen bireycilik gibi farklı bağlamlar içinde kendine yer bulmaktadır.

Aile açısından ele alındığında, bireycilik 'geniş aile' ya da kabile ve sülale kavramıyla değil çekirdek veya küçük aile kavramıyla ilintilendirilir. Bu çerçevede bireycilik benzersiz olarak addedilen Batılı aile olgusuyla ilişkilendirilmekte ve kimilerine göre kökeni eski Hint-Avrupalılara kadar uzanmaktadır. Mann ve diğerleri ise bireyciliği, her biri özel mülkiyet ve kapitalizm anlayışının olgunlaşmasını sağlayan 'sulamadan ziyade yağmur suyuyla gerçekleştirilen çiftçilik faaliyetleri, ormanlar, dağınık

yerleşim ve uzun süre etkisini devam ettiren coğrafi faktörlerle' ilişkilendirmişlerdir.

Aile, bireycilik ve akılcılığın gerek demografik gerekse de ekonomik alanda gelişmeyle bağlantısı hususunda ileri sürülen bu savlar çok sayıda Avrupalı tarihçi, sosyal bilimci ve nüfusbilimcinin izlediği Büyük Tartışma (*The Great Debate*) çerçevesinde ileri sürülmüştür. Bu tartışma, 'modernleşme, kapitalizm ve sanayileşmeyi neden Doğu değil de Batı'nın başardığı (ya da en azından bu süreçlerin Doğu ve Batı'da neden aynı anda vuku bulmadığı)' sorusuyla ilgilenen Asyalı bazı kesimler tarafından da takip edilmiştir. Bireycilik konusunun demografik boyutları ve aile tarihi açısından doğurduğu sonuçlar sıklıkla Malthusçu yaklaşım çerçevesinde, bilhassa da Avrupa ve Çin arasındaki karşıtlık üzerinden ele alınmaktadır. Avrupa'nın görünüş itibariyle daha bireyci olduğu fikri elbette Malthus ve nüfusbilimcilerle sınırlı değildi. Önce de belirttiğimiz üzere, Amerika'da bireycilik 'sınır' ile (sanki sınırların cazibe oluşturduğu tek yer o coğrafyaymış gibi) ilintilendiriliyordu. Daha geniş bir tarih çerçevesinden bakıldığında ise bireycilik erken dönemlerde, 'despot' veya keyfi bir yapıdaki Doğu'dan farklı olarak 'demokratik' Yunan ve onun haleflerinde ya da -ekolojik açıdan düşünürsek- sulama sistemine ihtiyaç duyan kurak Doğu'nun aksine yağmur suyuyla beslenen köylü tarımının olduğu Batı'da rastlanıyordu. Batılı sistemler, senyöre mahsus olan mülkiyetin yerini tam özel mülkiyete bıraktığı ademimerkeziyetçi feodalizm ile bağlantılandırılmaktadır. Weber ve diğer pek çoklarına göre Batı'daki bu durumun aksine Doğu'da hükümdar mülkiyeti kendi elinde tutmaktaydı.

Mann'ın *Sources of Social Power* adlı kitabında ortaya attığı,[11] Avrupa bireyciliğinin köklerini Demir Çağı Avrupa köylüsüne kadar götüren argüman budur. Ona göre Hint-Avrupalılar Yakın Doğu ve klasik dünya medeniyetlerinden etkilenmişler; fakat onların maruz kaldığı sınırlamalara maruz kalmamışlardı. Antropolog Louis Dumont örneğinde de olduğu gibi, bireycilik aynı zamanda Hristiyanlıkla da bağdaştırılmaktadır; (Weber'in yolundan giden) Dumont Hristiyanlığın 'bireysel nitelikli ahlaki davranışları' teşvik ettiğini iddia eder. Ona göre bu etkenler bilhassa Avrupa'yı kapitalizmin doğuşuna uygun bir zemin haline getir-

miştir. Aynı yaklaşım *Europan Miracle*'ın yazarı Eric Jones'un,[12] dağınık mülklerin (ve çekirdek ailelerin) mevcut olduğu erken dönem Avrupa'sındaki yaygın tarım faaliyetinin 'Kelt ve Alman kabilelerinin münferit, hareketli, yüksek tüketimin hakim olduğu yaşam tarzını ve *bireysel nitelikli* icraatlarını doğurduğu' yönündeki daha çok ekolojik boyutlu savında da merkezi bir yer teşkil etmektedir.[13] Bu görüşe göre sonuç itibariyle sadece Avrupalılar bulundukları çevrenin nimetlerini nasıl muhafaza edeceklerini bilmiş ve -Malthus'un sözünü ettiği Çinliler gibi- 'bu nimetleri müşterek hayatı genişletmek gibi anlamsız bir şey uğruna' heba etmemişlerdir.[14] Bu istidadı geliştiren ise yapay sulama değil daha basit çiftçilik faaliyetleriyle uğraşmaktır.

Gelişmeyle ilgili olarak yukarıda yer verilen görüşler, son yıllarda, kendi toplumlarında 'kapitalizmin, dolayısıyla da bireycilik ve girişimciliğin, köklerini' açığa çıkarmış olan Avrupa dışından bazı bilim adamlarınca şiddetli eleştirilere tâbi tutuldu. Fakat bu bilim adamlarının Avrupa'daki nüfus ve aile çalışmaları üzerindeki nüfuzunun etkisini göstermesi uzun zaman aldı. Avrupalılar arasında ise bu görüşleri en ağır şekilde eleştirenlerden biri Amerikalı coğrafyacı J. M. Blaut oldu. Blaut, özellikle mülkiyet hakları bağlanıında bireyciliğin, doğuşunu, Roma ve kadim Almanya'ya borçlu olduğunu ve bu tür fikirlerin Avrupa dışı kültürlerde mevcut olmadığı şeklindeki düşüncelerin hatalı olduğunu söyler. Fakat o, bu düşüncelerin, sömürgecilerin böylesi mazbut halklarda mülkiyet haklarının mevcut olmadığı (sömürgeci boşluk söylemi), dolayısıyla onların toprakları üzerinde Batılı mülkiyet hukukunun uygulanabileceği, bunun ise modernleşme, yabancılaşma ve gelişmeye zemin hazırlayacağı şeklindeki iddiasıyla uyumlu olduğunu da belirtir.[15]

Marx dahi bireycilik fikrini ele almış, bunu (batılılaşmaya eşlik eden özgürlük ortamının olmayışıyla öne çıkan) 'Doğu despotizmi' mefhumuyla ilişkilendirmiştir. Weber'in çalışmalarında da bu düşünce hayati bir yer tutar. Fakat sözkonusu tez son dönemlerde bir Japon samuray tarihçisi tarafından eleştirilmiştir. Tarihçi Ikegami'ye göre geç Tokugawa döneminde,

> asalet ve gururla karışık kendine güven ifadelerinde belirgin nitelikte güçlü bir bireycilik duygusu tezahür ediyordu. Bireycilik duy-

> gusu, değişimi harekete geçirmek için gerekli olan cesaret ve düşünme istidatlarıyla derinden bağlantılıdır. (...) Böylesine yoğun bir benlik duygusu, makul bir toplumsal hedefe düzgün bir şekilde hasredilebildiği durumlarda, toplumsal değişimi başlatacak inisiyatifin ortaya konmasına hizmet edebiliyordu.[16]

Weber'in Protestan ahlakı analiziyle samuray kültürü üzerine yaptığı kendi çalışmasını mukayese eden Ikegami şu sonuca varmaktadır: 'Bütünüyle farklı bir kültür yapısı içerisinde, risk almayı teşvik eden bireyci bir tutum yanında, kendine hakimiyeti ve uzun vadeli hedefler uğrunda yoğunlaşmayı beceren bir toplum inşa etmeyi Japon samurayları da başardı.'[17] Yani Avrupa'nın bu hususta da tekeli sözkonusu değildi.

Bireycilik ile Doğu arasında bu türden bir ilişkinin olması, sıklıkla 'itaatkârlığı' Doğu toplumlarının baskın niteliği olarak gören Batılıların kendi kültürlerinin emsalsiz olduğu yönündeki görüşlerine meydan okumaktadır. Bununla birlikte, insanlar genellikle kurallara itaati 'başkaları'na yakıştırır; oysa bizatihi kendimiz de bireyci, rasyonel kriterlerce yönlendiririliz. Diğer taraftan Ikegami, sözünü ettiğimiz çalışmasında, Japon tarihinde 'bireyci ifade ve eylemleri destekleyen' bir karşıt kültür üzerinde durur.[18] 'Yüce bireycilik' olarak adlandırdığı bu kültüre, daha ziyade, 'değişim doğrultusunda inisiyatif almaya cesaret edebilen, bunu yaparken de kayda değer toplumsal ve şahsi riskleri göze alan' bireylerde rastlanır. 'Yüce bireycilik'; toprak sahipliğinin sağladığı gururun yanında sağlam bir 'kendine hakimiyet duygusuna' da ihtiyaç hisseden toprak sahibi elitler arasında, benlik ile ilgili gelişmiş bir kanaat olan 'mülkiyetçi bireyciliğin' bir biçimi şeklinde zuhur eder.[19] Bu haliyle de, 17. yüzyıl bireyci siyaset felsefeleri ile mülkiyet sahipliği birlikteliğini anımsatmaktadır ki burada mülkiyet sahipliği tarzı, benliği anlama tarzıyla ilişkilendirilir.

Malthus ve Doğu

Bunun böyle olduğunu kabul ettiğimiz takdirde, tıpkı Ikegami'nin bireycilik mefhumunu diğer toprak sahibi seçkinlere de uygulamak suretiyle Batılı bağlamdan ayırdığı gibi, işi daha da ileri götürmek ve bireycilik mefhumunu kapitalizm veya feodalizm ürünü olmayan diğer 'mülk sahipliği' biçimlerine de

uygulamak gerekir. Nitekim 'diğer kültürleri' gözlemleyen pek çok kimse üzerinde çalıştıkları insanların bireyciliğine ilişkin değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Antropolog Evans-Pritchard Güney Sudan'daki Nuer halkının bu niteliğine dikkat çekmiş ve sayısız pek çok kimse de onu takip etmiştir. Sözkonusu vakalarda Avrupa ya da daha sonraki bir tarihte Japonya'da gözlemlenen değişim hızının aynısı görülmemişse de, bu toplumların üyelerinin, münferiden, her daim bir tür değişime (bilhassa dini nitelikte değişimlere; ancak bunun yanısıra yerel grupların gelişim döngüsünden kaynaklanan mutad sorunlara) ayak uydurmak durumunda kaldıkları, dolayısıyla da hiçbir şekilde tam anlamıyla statik toplumların üyeleri olmadıkları açıkça görülmektedir.[20]

Modern nüfusbiliminin kurucu babası Malthus bu savların fazlasıyla içinde bulunan biriydi. Ona göre nüfus artışını engelleyen -örneğin kendisinin modern Avrupa'da keşfettiği türden- kontrollerin var oluşu ahlaki kısıtlama olgusuyla bağlantılı bir durumdu. Ancak diğer toplumlarda nüfus artışı karşısında tatbik edilen pozitif (harici) kontroller acının ve ahlak dışılığın birleşimi yoluyla oluyordu. Bu ikincisi çoğunlukla gayri ihtiyari bir durum iken, ahlaki kısıtlama tamamen iradeye dayanıyordu ve bu da bireysel tercihe bağlı rasyonel karar almanın bir yansımasıydı. Avrupa'da ilki, Çin'de ise sadece ikincisi mevcuttu.

Çin üzerine yaptıkları önemli çalışmalarında iki nüfusbilimci Lee ve Feng Doğu ile ilgili Malthus paradigmasını şiddetle reddetmektedir. Malthus'un pozitif ve önleyici kontroller şeklindeki -önleyici önlemleri, sadece Batı'da var olduğu düşünülen geç evlenme ve ahlaki kısıtlamaya dayandıran- ikili ayrımı da bu reddiyeden payını almıştır. Avrupalıların geç yaşta evlendikleri doğrudur, fakat evlendikleri zaman daha 'kısıtlanmış' olan Doğu'dakilerden daha çok çocuk sahibi oluyorlardı ki bu Weber ve Malthusçu argümanları çürütmektedir. Bununla birlikte sözkonusu yazarlar, ikili bir ayrım çerçevesinde Asya'yı kolektif kontrol, Avrupa'yı ise bireyci kontrol uygulayan yerler olarak nitelemeyi sürdürmektedir. Çin hükümeti tarafından yakın tarihlerde yürürlüğe konan tek çocuk politikasını bir yana koyacak olursak, bu yazarların ortaya koyduğu kanıtlar bu türden bir ikili tasnifle çelişiyor görünmektedir. Mesela Çinlilerin evlilik biçimlerinin

haklı olarak cinsiyete, sınıfa, doğum sırasına ve bireyin içinde bulunduğu koşullara göre farklılık gösterdiği belirtilmektedir. Fakat böylesi bir çeşitlilik en uygun stratejiyi belirlemek için bireysel seçimi gerektirmekteydi. Çok da ender sayılamayacak olan çocuğu (genellikle kız) öldürme kararı için de aynı durum geçerlidir. Bunlar kolektif değil daha çok bireysel nitelikte alınan, diğer bir ifadeyle çiftin belirleyici olduğu kararlardır. Benzer bir durum evlilikte de görülür. 'Her ne kadar bütün Çinli aileler doğumları planlamıyor veya çocuklarının hayatta kalma şanslarını kontrol edemiyorlarsa da, tamamı çocuklarının evliliklerine ilişkin planlar yaparlar.'[21] Önemli mülk transferlerinin ve mesken değişikliklerinin gerçekleştiği bir dönüm noktası olması itibariyle, evliliğe ilişkin plan yapmak zorundadırlar da. Ancak yine de kararlar çoğunlukla bireysel düzeyde alınır. Kendilerine önerilen şeyden memnun olmadıkları durumlarda evli çiftler, Wolf ve Huang'ın üzerine basarak belirttikleri[22] ve Lee ile Feng tarafından da tasdik edildiği üzere,[23] az çocuk yapma ya da ayrılığa daha sık başvurma anlamına gelen 'yıkıcı' taktiklere başvurmaktadır.

Lee ve Feng 'aile planlaması bizim bilinçli bir şekilde (...) üremeyi kontrol altına alma yeteneğimizin artışıyla' ve 'kendi kendimiz ve tabiat üzerinde yeni bir kontrol duygusu ile irtibatlıdır' demektedir.[24] Onlara göre, böylesi bir bilincin oluşmuş olması; küçük ailelerin yükselişi, okuma-yazma oranındaki artış, Batı tarzı *bireyciliğin* ortaya çıkışı-yayılması ve piyasa ekonomilerinin geçişkenliğinin giderek artmasıyla bağlantılı olarak yaygınlaşan *bireysel* karar alma esasıyla ilgili bir hususdur.[25] Avrupa'yı haklı olarak 'modernleşme'nin son evresinin beşiği olarak gören bazı bilim adamları yüksek ölüm ve doğum oranı eğiliminden düşük ölüm ve doğum oranı eğilimine doğru gerçekleşen demografik geçişin altında Avrupai bir temel görürler. Ayrıca, 'bireyciliğin Avrupa'daki köklerinin ve hatta 19. yüzyıl Avrupa kapitalizminin gelişiminin, bu türden devrim niteliğindeki toplumsal ve ekonomik değişimleri teşvik eden bir Avrupa aile modeli ve nüfus yapısı ile iç içe geçmiş olduğunu' düşünürler.[26] Ancak bizatihi aile planlaması Avrupa'nın tekelinde olan bir olgu değildir. Lee ve Feng'in Çin'le ilgili olarak ifade ettiği üzere, 'demografik olayların planlanması her zaman hayatın önemli bir parçası olmuştur.'[27]

Malthus'un ve onun yolundan giden pek çok Batılı nüfusbilimcinin görüşlerinin aksine, Doğu'da sadece kıtlık gibi 'pozitif' kontroller sözkonusu değildi. Aile planlaması varlığını koruyordu ve neticede yüksek doğum ve ölüm oranından düşük doğum ve ölüm oranına doğru yaşanan demografik geçişin Batı'dakinden bile daha hızlı bir şekilde –ve hane halkı düzeyinde– gerçekleşmesine zemin hazırladı; her ne kadar bu durum daha ziyade kolektif mülahazalar çerçevesinde vuku bulmuş olsa da. Geçmişte Çinliler 'hane halkı ekonomisinin gereklilikleri doğrultusunda doğum kontrolüne başvuruyorlar ve çocuklarını (çoğunlukla da kızları) öldürüyorlardı, bugün ise çoğunlukla milli ekonomi çerçevesinde duyulan ihtiyaçlar ve gereklilikler (tek çocuk politikası) doğrultusunda ve giderek artan bir biçimde *aile refahlarını maksimize etmek maksadıyla* doğumları azaltıyorlar.'[28]

Ancak her iki yazar da 'Çin'de nüfusla ilgili kararlar hiçbir zaman bireysel nitelikte değildir' iddiasıyla, Batı ile Çin arasında büyük bir farklılık görmeye devam ederler.[29] Onlara göre aile ve devletin kolektif ihtiyaçları dikkate alınmak durumundadır. Evlilik 'şahsi değil, ailenin de dahil olduğu bir müessesedir.' Lee ve Feng, Çin'de 'ihtiyari doğum kontrolü uzunca bir zamandır bilinçli bir tercih çerçevesinde icra edilmiştir'[30] diye ısrarla belirtmelerine karşın, bu durumun kolektif bilinç düzeyindeki yerini incelemeksizin, mevcut geleneğin 'yeni fikirlerin değil, yeni kolektif kurumların ve kolektif hedeflerin' bir sonucu olduğunu ileri sürmektedir ve bunun, bireysel kararın devrim mahiyetinde bir yayılma süreciyle evlilikten üremeye kadar uzandığı Batı'daki durumun aksine olduğunu belirtirler. Fakat bütün bu bilinçli planlamanın her şeyden önce geleneğe dayandığını (diğer bir ifadeyle bu tür kontrollerin Çin'de erken dönemlerde uygulamaya konduğunu), ikinci olarak da bu planlama sürecinde ailenin de yer aldığını ve hiçbir zaman Batı bireyciliğindeki gibi bireysel bir eğilim olmadığını düşünmektedirler. Oysa önceki ifadelerinde, bana göre haklı bir şekilde şu iddiada bulunmuşlardı: 'Çin nüfus sisteminin temel özelliğini, *romantizm ile görücü usulü evlilik*, evlilik iştiyakı ile evlilik perhizi, evlat sevgisi ile babanın çocuklarını öldürme ya da evden gönderme kararı arasında denge kuran çoklu tercih imkânı oluşturmaktaydı.'[31] Yazarlar bu beşeri 'ter-

cih' eylemini bireysel düzeyden çok kolektif düzeyde değerlendirmekteyse de, ben burada anlamlı bir ayrışma görebileceğimizden kuşkuluyum. Son dönemlere has bir uygulama olan tek çocuk politikasının devlet tarafından yürürlüğe konduğu doğrudur -ki bu sözkonusu yazarların temel örneğini teşkil etmektedir-; fakat bu durumun Rajiv Gandhi'nin Hindistan'daki girişimlerinden ya da Avrupa'da Fransa ve Almanya'nın doğumu özendirici yaklaşımlarından ne farkı vardır? Evlat edinme ya da öldürme (her ikisi de temelde bireysel olarak ya da muhtemelen eşler arasında kararlaştırılıyordu) kararında görülen türden veraset stratejileri sülale bağlamında ya da kolektif düzeyde değil bireysel olarak belirlenmiştir. Kolektif ve bireysel arasında kültür düzeyinde böyle bir ayrım yapılması büyük oranda Malthus'un nüfus kısıtlamalarına ilişkin ortaya koyduğu ikili ayrımın bir parçasını oluşturmaktadır ki bu meseleyi daha önce Doğu ile Batı arasındaki farklılaşmayı doğurduğu iddia edilen nitelikleri incelerken ele aldım.[32] Mülkiyetle ilgili bireysel tercihler hem Doğu'nun hem de Batı'nın karar alma süreçlerinde yer alıyordu. Her birey 'çoğunlukla kolektif müesseseler, menfaatler ve ideolojilerin belirlediği bir fırsat ortamında kendi fırsatlarını en üst düzeye çıkarmaktaydı';[33] bu müessese, menfaat ve ideolojiler (Çin örneğinde sülalelere göre) değişiklik gösteriyordu, fakat her iki durumda da beşeri eylemler temelde bireysel aktörler vasıtasıyla icra edilmekteydi.

Çin'deki her bireyin veya çiftin yakın aile üyelerinin fikirlerini dikkate almak zorunda kalması mümkün olmakla birlikte, nihai kararlar topluluklar tarafından değil bireyler veya çiftler tarafından alınmaktadır. Lee ve Feng 'kolektif ailenin yakın denetimi'nden bahsetmekte,[34] fakat bu tür denetim altında alınmış kararlara herhangi bir örnek vermemektedir. Bu iddianın da Malthus'unkiler gibi büyük bir 'mit' olması pekala mümkündür. Son kertede 'cinsler arasındaki arzuyu' kontrol edenler Çinli çiftlerin (ve bireylerin) kendileriydi. Her ne kadar dışarıdan gelen baskılar Batı'dakine kıyasla farklı türden olabiliyorsa da, Avrupa'yı bireyci Asya'yı ise kolektif olarak nitelemek sayısız Avrupalı gözlemciyle aynı semantik ve kavramsal ikili niteleme (binarizm) hatasına düşmek demektir. Bu, Lee ve Feng'in Malthus'a ilişkin işaret ettikleri üzere, kendi davranışlarını Batılı mitler

üzerinden değerlendiren Doğulular örneği değil midir? Böyle bir yaklaşım, Lee ve Feng'in bizzat çürütmeye çalıştığı bir tür yüksek baskı (yüksek doğurganlık ve yüksek ölüm) rejiminin 'Çin'in karakteristiği' olarak nitelenmesiyle paralellik oluşturmaz mı?[35]

Barındırdığı 'kolektif aileler' ile Çin'deki siyasi-ekonomik sistem genellikle Avrupa'nın 'uzun geçmişe sahip bireycilik geleneği'yle mukayese edilir. Daha önce de bahsettiğimiz tek tarafın soyuna dayanan kabile ve sülalelerin toplumsal yaşamda önemli bir yer teşkil etmesi Çin'de görülen bir durumdu; Batı'da ise akrabalık gruplaşmaları (Anglo Sakson kan davalarında da olduğu gibi) iki tarafın (anne ve babanın) soyu üzerinden tesis edilmekteydi. Bu geniş nitelikli gruplaşmalar, öyle ya da böyle, devlet ve kilisenin baskısı altında parçalanmaya maruz kaldı.[36] Peki hal böyleyken, nüfusa ilişkin karar alma süreci açısından bakıldığında Doğu ve Batı arasındaki ayrışma çok mu belirgindi? Lee ve Feng 'Çin'de kolektif aile zihniyetinin, evlat edinme vakalarının hemen bütünüyle aynı soy içinde gerçekleşmesine yol açtığını' söylüyor.[37] Fakat bir kimsenin kardeşinin oğlunu varis ya da 'ailenin bir üyesi' yapmak için evlat edinmesinin kolektif zihniyetin tam tersi bir durum olduğunu, daha çok veraset konusunda benimsenmiş bireyci bir yaklaşımı temsil ettiğini ileri sürmek pekala mümkündür. Yazarların da söylediği gibi kimsenin çocuksuz kalmaması gerekmektedir ki buna kolektif şekilde değil *tamamen* bireysel olarak (ya da eşler tarafından) karar verilir. Evlat edinen ebeveyn (veyahut sadece anne ya da baba) 'kolektif fayda'yı değil bireysel menfaati en üst düzeye çıkarmaya çalışmaktadır. Mesela, 'ekonomik koşullar karşısında benimsenen tavır da bireyden bireye büyük farklılık gösterebiliyordu.'[38] Bundan dolayı Lee ve Feng, Malthus'un ve kendilerinin en önemli iddialarından birine ters düştüğü halde şu yargıya varmaktadır: 'Büyüklüğüne ve kolektif doğasına rağmen, [Çin'deki sistem] önce aile ve ikinci olarak devlet kontrolü yoluyla nüfus artışını düzenleyebilmekteydi.'[39] Yazarlar aile kontrolünü Avrupa'nın 'uzun geçmişe sahip bireycilik geleneği'yle mukayese etmektedirler. Oysa, ideolojik konumu ne olursa olsun, Avrupa'da nüfusa ilişkin kararlar alınırken en azından Sanayi Devrimi'ne kadar çoğunlukla yakın 'aile'nin kaygıları dikkate alınmış, hatta Sanayi Devrimi sonrasın-

da da -20. yüzyılda bireysel maaş, devlet yardımı ve aile koşullarının ebeveynlere 'tek başına hareket' etme imkânı sunmasına rağmen- sözkonusu kararlar ikili (eşler, aile) ilişki yapıları içinde belirlenmeye devam etmiştir. Karar alma sürecini en küçük aile (akraba) grubuna tevdi ettiği görülen (tek soya dayalı) geniş kabile gruplarının varlığı dışında, aradaki farklılaşmanın daha önceki tarihlerde daha az olduğu görülmektedir. Lee ve Feng'e göre 'temel karar alma organını, birey ya da münferit bir çift değil geniş aile ya da hane halkı oluşturmaktaydı'.[40] Fakat hane halklarını bireyler veya münferit çiftler oluşturmaktaydı; kaldı ki Lee ve Feng, nüfusa ilişkin karar alma sürecine geniş bir katılımın sağlandığına dair herhangi bir kanıt da sunmamaktadır. Öyle ki bu iddiaları, 'bireysel varlıklar konusunda birey ya da eşlerin belirlediği veraset stratejileri'ne ilişkin diğer bazı değerlendirmelerle de çelişki arz etmektedir.

1960'lı yıllarda Çin'de emsali görülmemiş bir nüfus patlaması yaşandı. Lee ve Feng bu nüfus artışını, geleneksel nüfus kontrol biriminin çökmesine bağlamakta ve buna, ölüm oranının düşmesinin ve sınırlanmamış bir yüksek doğurganlığa yönelmenin eşlik ettiğini belirtmektedir. Onlara göre aile otoritesi,

> 1911 devriminden sonra gerileme yaşadı. Anne-babaların çocuklarının mal varlığı üzerinde artık hukuki bir hakkı yoktu, görücü usulü evlilikler yasaklandı. Bunlara, çeyiz ve başlık parası gibi şeylere karşı çıkan ve 'aşk evlilikleri'ni teşvik eden baskıları da ekleyebiliriz. Sosyalizmin gelişiyle beraber bu eğilimler desteklendi; öte taraftan da, kolektif çalışma birimlerine katılım çoğunlukla aile esaslı değil bireysel olarak ödüllendirilmekteydi.[41]

1958 yılında Komünlerin, diğer bir ifadeyle halkın sevk edildiği kolektiflerin kurulmasıyla birlikte, bireyler eskiden olduğu gibi çocuklarının mülkiyeti üzerinde plan yapamaz oldu. Üretim araçlarının bu şekilde toplumsallaştırılması bireysel sorumluluğun ortadan kalkması anlamına geliyordu. Ne kadar çok çocuğunuz varsa, kolektif kaynaklar üzerindeki hakkınız da o kadar büyüktü. Nkrumah yönetimi altındaki Gana'da yaşayan ve devletin çocuklara başlarının çaresine bakmayı öğretiyor olmasından dolayı daha çok çocuk sahibi olma hususunda endişe duymadığını söyleyen bir arkadaşım da sınırsız çoğalma konusunda aynı mantı-

ğa dayanmaktaydı. Benzer görüşlere 1950'li yıllar İngiltere'sinde de rastlanırdı. O halde doğum kontrolü kolektif düzeyde tatbik edilmek durumundaydı. Fakat bu durum (demografik açıdan) bireycilikten kolektifliğe doğru bir ideoloji kaymasının olduğu anlamına gelmiyordu; her iki unsur da geçerli idi. Bilakis bu durum, önceki politikaların aynen sürdürüldüğünü gösteriyordu; sadece bu politikalar artık toplumsal faktörler sayesinde kaynak kısıtlamasından arınmıştı, ta ki devlet duruma el koyana kadar.

Çinli yetkililerce 20. yüzyılın ortalarında yürütülen kolektif doğum kontrolü çabaları hayli başarılı sonuçlar doğurmasına ve güçlü bir destek görmesine karşın, Lee ve Feng'e göre 'birkaç münferit aile mukavemeti' görülmüştü.[42] Bu olay, sözde kolektif yapının hakim olduğu ve rasyonel hesaplamalar yoluyla Avrupa'ya, nüfusunu kontrol altında tutma imkânı sağladığı düşünülen Batı tarzı bireyciliğin mevcut olmadığı fikriyle çelişmektedir. Gerçekten de Lee ve Feng Çinli anne-babaların bu anlamda kolektif olmayan nüfus kontrol yöntemlerine sahip olduklarını ve 'ancak kendi menfaatlerine uygun düştüğü durumlarda çocuk doğurup beslediklerini' vurgulamaktadır.[43] Bu da karar alma sürecinde her iki unsurun (bireycilik ve kolektivizm) mevcudiyetine işaret eder. Aksi halde kolektivizm ile ilgili çıkarımların Tayvan, Hong Kong, Singapur'daki Çinliler için de geçerli olması gerekirdi. Ayrıca aynı şeyler niçin kolektivist Sovyetler Birliği ve 1989 sonrasının Rusya'sı için de geçerli değildir? Oysa ikili ayrım, aksi istikamete işaret etmektedir.

Yine Lee ve Feng 'Bireyci toplum insan haklarının korunması için hukukun yönetimine ihtiyaç duyarken, kolektif toplum kolektif amaçların hayata geçirilmesi için istibdat yönetimine ihtiyaç duyar' demektedir.[44] Bu ifade, 'mukayeseli toplumsal yapı ve toplumsal davranış' konusunda benimsedikleri fazlasıyla ayrımcı (binarist) yaklaşımın yazarları götürdüğü sağlıksız bir genelleme gibi görünmektedir. Lee ve Feng, Malthus'un demografik kontroller konusunda ayrımcı bir yaklaşım benimsemekle hata ettiğini, fakat 'her bir toplumun [Doğu ve Batı] farklı toplumsal ve siyasi istikametleri olduğu' hususunda haklı olduğunu ileri sürer.[45] Bu iddia, özellikle Çin hükümetinin her şeyi kuşatıcı 'kolektivist' ideolojisinin doğrudan Marksist kaynaklı olması dolayısıy-

la son derece tartışmaya açıktır; gerçekten de Çin'in ideolojisini Batı'nın (modernleştirici) fikirlerinin yayılmasının bir uzantısı olarak görmek mümkündür.

Çalışmalarının son bölümünde Lee ve Feng benimsedikleri ikili ayrım yaklaşımı üzerinde biraz değişiklik yapma, diğer taraftan da Macfarlane ve Todd gibi nüfusbilimcilerin nüfusbilimi (ve aile) ile siyasi iktisat arasındaki ilişkiye dair görüşlerini değerlendirme hedefi güder.[46] Genel hipotezin aksine, Lee ve Feng (haklı olarak) Batılı siyasi düşünce yapısı içinde (mesela Marx'ta) kolektif unsurlar, Konfüçyanizmde ise bireyci unsurlar görür. Söz gelimi, geç imparatorluk döneminde memurların yarısı imtihan ile atanmaktaydı ki bu da Tudor ya da Stuart İngiltere'sinden daha yüksek bir devingenlik eğiliminin olduğunu gösteriyordu. Aile açısından bakıldığında, Kin Hanedanlığı birden çok meskeni bulunanlardan, sözkonusu meskenlerin sahipleri oğullar ve erkek kardeşlerden müteşekkil bile olsa, katlamalı olarak emlak vergisi alıyordu. İki yıl içinde geleneklerde öyle bir değişim yaşandı ki 'bir oğul büyüdüğünde [ve evlendiğinde] mülkten kendine düşen payı alıp kendi yuvasını kurar oldu (...) Babasına ödünç olarak bir tırmık ya da çapa verdiği zaman âlicenaplık göstermiş olduğu hissine kapılırdı.'[47] Dolayısıyla ailenin kolektif niteliklerinde, hatta anne-babaya saygıda bile bir dereceye kadar esneklik sözkonusuydu. Lee ve Feng öte yandan yukarıda sözünü ettiğimiz ikili ayrışmanın abartılabildiğini[48] ve konuya ilişkin çağdaş yaklaşımların, bilhassa da veriler üzerinde yapılan analizlerin öyle büyük çaplı ayrışmaların olmadığına işaret ettiğini kabul etmektedir; fakat böyle bir eğilimin de dünyayı daha az anlaşılır kılacağı uyarısında bulunmaktadır. Bu doğru olmakla birlikte, sosyal bilimlerde karmaşıklığın olduğu bir yerde karmaşıklığı kabullenmekten başka bir alternatifin mevcut olmadığını belirtmek gerekir; her ne kadar bu çerçevede, antik (veya eski), Doğulu ve ilkel olanı modern (aslında o kadar da modern olmayan) Batı'dan ayırt etmek amacıyla Batı tarafından uzunca bir süre kullanılan 'bireyci davranışla kolektivist davranış arasındaki -zamana karşı koymayı başaran- karşıtlığın' geçerliliğini sorgulamak gerekse bile...[49]

Bu bölümde, Asyalı bilim adamlarının, özellikle de Lee, Feng ve Ikegami'nin, bunun yanısıra da modernleşme hareketinde

-aile, ekonomi, girişimcilik ve din bağlamında- göreli üstünlüklerin Batı'da olduğunu reddeden milliyetçi tarihçilerin eserlerine değinilmeye çalışıldı. Malthus, Marx ve Weber'in bilhassa bireycilik ve 'geniş aile'nin rolüne ilişkin etkin mefhumları -ki bunlardan bazıları nüfus çalışmaları üzerinde olumsuz neticeler doğurmuştur- eleştirildi. Bu mefhumlar Avrupalı olmayan kültürleri, genel olarak nüfusbilimi ve sosyal bilimler çerçevesinde, 'ilkelleştirme' eğilimi sergilemiştir. Aksi yönde yaklaşım Batı'da kesin bir biçimde azınlık konumundadır, ancak gittikçe daha fazla destek görmektedir. Doğu'da ise bu tadil edilmiş yaklaşım son dönem araştırmalar ve kuramsal çalışmalarla güç kazanmaktadır. Bu yeni yaklaşım lehine görüşlerimi ifade ederken, farklı noktalarda birbiriyle örtüşen üç mukayese tarzını uyguladım: Bunlardan birincisi eski ve yeni ('modern') değerlendirmeleriyle zamana, ikincisi Doğu ve Batı şeklinde tanımlanan mekâna, üçüncüsü ise sosyalist ve kapitalist rejimlere ilişkindir. Bireycilik hep kapitalizmin, kolektivizm ise sosyalizmin belirleyici bir özelliği olarak görüle gelmiştir. Modern toplumlarda, üreme açısından büyük bir önem arz ettiğine nadiren tanık olunan daha geniş bağlar zayıflamış olsa bile, akrabalık bağları aile düzeyinde önemini korumaktadır ve çoğu zaman kapitalist nitelikli sınai ve ticari girişimciliğin özünde yer almaktadır. Bireyciliğe gelince, istihdam ve eğitim koşulları itibariyle genellikle hayli kolektif bir biçimde örgütlenmiş sanayi toplumundaki tartışmalı konumu ve erken dönemlerde taşıdığı önem göz önüne alındığında bu kavramın 'yükseliş'inden bahsetmek biraz zordur.

Notlar

1 J. R. Goody 1996b.

2 Malthus 1798.

3 J. R. Goody ve Addo, 1997.

4 Bunun Avrupa'daki örneğini görmek için Fransa'nın orta bölgesindeki Berry eyaletinin Chassignolles köyünün yakın tarihini ele alan *Célestine: Voices from a French Village* (Tindall 1995) adlı çalışmaya bakınız.

5 Çayanov 1986.

6 J. R. Goody 1996a.

7 J. R. Goody 1990; Hajnal 1982.

8 Bossy 1973: 130; Thomas 1971; Macfarlane 1978.

9 Bossy 1973: 131.

10 Sheehan 1971: 229.

11 Mann 1986.

12 Jones 1981.

13 Jones 1981: 13. Fakat bu yaygın tarım biçimlerine dünyanın diğer birçok yerinde de elbette rastlanmaktadır ki sözkonusu uygulayıcıların daha ayrışmış bir işbölümüne sahip insanlar olarak değil de genel anlamda daha 'bireyci' insanlar olarak nitelenmelerinin makul olup olmadığı da hayli kuşkuludur. (Durkheim'ın mekanik ve organik dayanışma argümanı bunun aksini düşündürebilir.)

14 Jones 1981: 3.

15 Blaut 1993: 25

16 Ikegami 1995: 330.

17 Ikegami 1995: 331, italikler bana ait.

18 Ikegami 1995: 350.

19 Ikegami 1995: 352.

20 J. R. Goody 1958.

21 Lee ve Feng 1999: 81.

22 A. Wolf ve Huang 1980.

23 Lee ve Feng 1999: 106.

24 Lee ve Feng 1999: 4.

25 Lee ve Feng 1999: 4, italikler bana ait.

26 Lee ve Feng 1999: 5.

27 Lee ve Feng 1999: 9-10.

28 Lee ve Feng 1999: 10, italikler bana ait.

29 Lee ve Feng 1999: 10.

30 Lee ve Feng 1999: 96.

31 Lee ve Feng 1999: 9, italikler bana ait.

32 J. R. Goody 1996a.

33 Lee ve Feng 1999: 12.

34 Lee ve Feng 1999: 105.

35 Wrigley ve Schofield 1981: xxiv.

36 J. R. Goody 1983.

37 Lee ve Feng 1999: 109.

38 Lee ve Feng 1999: 111.

39 Lee ve Feng 1999: 124.

40 Lee ve Feng 1999: 125.

41 Lee ve Feng 1999: 123.

42 Lee ve Feng 1999: 21.

43 Lee ve Feng 1999: 40.

44 Lee ve Feng 1999: 135.

45 Lee ve Feng 1999: 136.

46 Lee ve Feng 1999: 140.

47 Lee ve Feng 1999: 140.

48 Lee ve Feng 1999: 145.

49 J. R. Goody 1990, 1996a.

Avrasya ve Tunç Çağı

Buraya kadar olan bölümde Avrupa mucizesi kavramını eleştirmekle meşgul oldum. Şimdi ise Avrasya mucizesini ele almak, sonrasında da Batı'nın, yani Avrupa'nın 19. ve 20. yüzyıllarda bu daha geniş Avrasya bağlamında elde ettiği geçici üstünlüğü genel hatlarıyla açıklamak niyetindeyim. Bu üstünlüğün, Tunç Çağı'ndan kârlı çıkan toplumlar arasında münavebe olgusunun geçmişte var olduğunun -ve halen de biraz değişmiş bir şekilde varlığını sürdürdüğünün- tespit edildiği daha genel bir bağlam içerisinde doğruluğunu kabul ediyorum. Tunç Çağı, Doğu ve Batı'yı aynı muvaffakiyetler silsilesi içinde bir araya getiren dönemdi. Bu devirde yaşanan Kent Devrimi kavramı, tarih öncesi dönemleri inceleyen tarihçi Gordon Childe'ın ismiyle özdeşleşmiş, aynı zamanda bariz bir şekilde Amerikalı hukukçu L. H. Morgan'ın *Ancient Society*[1] adlı eserinde ortaya koyduğu medeniyet ve şehir kültürü kavramıyla ve muhtemelen daha genel kaynaklarla bağlantılıydı.[2] Medenileşme Süreci'nin erken dönem modern Avrupa'da başladığını söyleyen Alman kökenli İngiliz Norbert Elias gibi sosyologların ve hatta İslam ile Hristiyanlığın karşılaşmasından bahsederken 'Akdeniz'de birbiriyle çatışan medeniyetlerden' söz eden Fransız tarihçi Fernand Braudel'in çalışmaları neticesinde medeniyet kavramı içinden çıkılmaz bir hal almış bulunmaktadır.

Childe'ın ortaya attığı Kent Devrimi olgusunun şüphesiz en üstün yönlerinden biri Batı'yı önde tutmaksızın, eski Yakın Doğu'da zuhur ederek Mısır, Ege, Hindistan ve Çin'e ulaşan müşterek bir tarihsel gelişimden bahsetmesidir. O dönem Avrasya'sındaki belli başlı kent medeniyetleri arasında var olan bu kültürel benzerlik, dünyanın gelişim süreci ile ilgili olarak ortaya

atılan başlıca ve en yaygın sosyo-tarihsel görüşlerden bazılarının temelindeki 'köklü kopukluk ya da farklılaşma' kavramına karşı çıkmaktadır. 19. yüzyılda Avrupa'da hakim olan yaklaşım çerçevesinde maziyi Rönesans ve Sanayi Devrimi sonrasında elde ettikleri kesin muvaffakiyetler penceresinden değerlendiren tarihçiler ve sosyologlar (ve bir dereceye kadar da antropologlar) bu farklılıkları izah etme ihtiyacı hissettiler. Bu bağlamda Batı'nın, eski toplum yapısından 'feodalizm' ve 'kapitalizm' olarak adlandırılan yapılara doğru bir dizi gelişim evresinden geçtiği düşünülmekteydi. Batı, bilhassa da Avrupa yağmur suyuyla tarıma ve istişare kültürüne sahipti; buna karşın Doğu ise suya bağımlı tarım ve (bu ihtiyacın karşılanması için gerekli olan) despotik yönetim nitelikleriyle öne çıkıyor ve Marx'ın 'Asya istisnacılığı' olarak tabir ettiği bir değerlendirmeye maruz kalıyordu. Bu sadece Marksist temelli bir argüman değildi. Weber ve diğer tarihçilerce farklı şekillerde ele alındı; uzun soluklu Avrupa üstünlüğü fikrine kendini kaptırmış olan -ve coğrafyacı Blaut'un Avrupa-merkezci tarihçiler olarak adlandırdığı- sosyolog Mann ve diğer pek çokları tarafından öne sürülen farklı biçimlerine tanık olundu. Aynı argümanın farklı versiyonları muhtelif biçimlerde tezahür etti. Bunun bir örneği de Malthus'un, 'Batı'daki gibi içselleştirilmiş bir sınırlama anlayışının olmaması sebebiyle Çin'in nüfus kontrol çabalarında sözde başarısız olduğu yönündeki' son derece etkili açıklamasıdır. Malthus'un bu yaklaşımı, Weber'in kapitalizmin doğuşunda Protestan ahlakının rolüne dair ortaya koyduğu ve Peter Laslett'in ilham veren öncülüğünde Cambridge Grubu nüfusbilimi tarihçileri tarafından geniş bir şekilde ele alınan görüşleriyle de bazı açılardan benzerlik gösterir.

Muhakkak Doğu ve Batı'da toplumsal hayatın yapılanış şekli açısından kapsamlı farklar mevcuttu. Batı'da klasik imparatorlukların çöküşü kent medeniyetinin kısmen tahrip olması, bazı şehirlerin ortadan kalkması, kırsalın ve kırsal yöneticilerin önem kazanmasıyla sonuçlanırken, bu durum neticede 'feodalizm' denen şeyin ortaya çıkışına yol açtı. Ancak Avrupa'nın gözünde bu süreç dünya tarihi açısından -Kuzey İtalya komünlerinin 'hürriyete aşık burjuvazisi, özerk yönetimleri ve kendilerini kapitalizm ile modernleşmenin öncüleri haline getirmiş muhtelif nitelikle-

riyle' başlangıcını teşkil ettiği- yeni bir kent türünün doğuşuyla sonuçlanan 'ilerlemeci' bir hamle olarak görülmektedir. Bu bakış açısı aynı zamanda 'demokratik Yunan'ın' aksine Asya'nın 'despotik' olduğuna işaret eden eski görüşlere dayanır.

Son zamanlarda Asya istisnacılığı kavramına köklü eleştiriler getirilmiştir. Eric Wolf *Europe and the Peoples without History*[3] adlı çalışmasında dolaylı bir dille bu kavramı tenkit etmekte; ister despotik olsun ister demokratik, Doğu ve Batı'daki idari sistemlerin birbirlerinin farklı biçimleri olduklarını, her ikisinin de Doğu'da Batı'dakine kıyasla bazen daha merkezileşmiş şekillerine rastlanan 'haraçgüzar devlet'in türleri olduklarını söylemektedir. Kapitalizmin ilerleyen dönemlerde yükselişine ilişkin ileri sürülen görüşler, 'Sanayi Devrimi'nden önce Avrupa'nın üstün olduğu' fikrini red veya tadil eden yeni nesil bilim adamlarınca da şiddetle eleştirilmiştir. Bu bilim adamlarının çalışmalarını yakın zamanda çıkan bir kitabımda ele aldım.[4] Fakat bugüne kadar, pek az kişi klasik sonrası dönemle ilgili olarak ortaya konan bu yeni bakış açılarını erken döneme ilişkin arkeolojik veriler ve Gordon Childe'ın çalışmalarıyla bir arada değerlendirme teşebbüsünde bulunmuştur. Tunç Çağı süresince 'medeniyet' açısından yaygın bir bütünlük mevcut idiyse, sonraki süreçte nasıl oldu da Asya'da bu 'istisnacılık' gelişti? Ya da böyle bir gelişme hiç oldu mu? Kentlerin ortadan kalkması (ve feodalizmin yaygınlaşması) dünya tarihi içinde sadece Batı Avrupa'ya özgü bir süreç miydi? Neticede Akdeniz çevresindeki İstanbul, Şam, Bağdat ve İskenderiye gibi şehirlerde, bilhassa da limanlarda hareketli bir yaşam varlığını devam ettiriyordu. Avrupa'da da Venedik, Romalı geçmişinin ruhunu ve faaliyetlerini çok geçmeden üstlenerek güçlü bir şekilde Doğu ile kârlı bir ticaret sürecine girdi. Asya'daki kentlerin aşağı yukarı hiç kesintiye uğramadan süregelen tarihine baktığımız zaman, kent kültürünün tahrip olduğu ve kırsal üretim biçiminin öne çıktığı Batı Avrupa'dakinden farklı bir resimle karşılaşmaktayız. Batı Avrupa dışındaki yerlerde kent ve limanların, kapitalist girişimin öncüleri olarak yeniden dirilmek üzere ortadan kalkması gibi bir durum sözkonusu olmadığı gibi, bütün Asya genelinde serpilmeye devam eden bu kentler mübadele, imalat, eğitim ve diğer ihtisas gerektiren faaliyetlerin buluştuğu

düğüm noktalarını teşkil ediyordu ki bu da ilerleyen dönemlerde yaşanacak gelişmelerin habercisiydi. Batı Avrupa'daki yeni kent türleri şüphesiz kendilerine has bazı nitelikler barındırıyorlardı; lakin Weber, Braudel[5] ve diğerlerinin vurguladığı düzeyde emsalsiz değillerdi. Nerede olursa olsun, ister Hindistan, ister Çin isterse Yakın Doğu, kentler her yerde erken dönem kapitalist faaliyetlerin temsilcisi, ihtisas gerektiren mesleklerin, yazılı kültürün ve gelişmişlik düzeyi açısından farklılık gösteren zanaatkârlar ile tacirlerin ticari faaliyetlerinin merkezi konumundaydı. Gerçekten de ileri düzey sanayi kapitalizmi Batı'da gelişmiş olmakla birlikte, kapitalizmin ilk ortaya çıkış sürecini sadece o kıtaya mahsus bir olguymuş gibi değerlendirmek dünya tarihiyle alay etmek demektir. Sınai nitelikli seri üretimin olduğu bir ortamda, finans büyük bir rol oynamak durumundaydı ve mübadele daha yoğun bir nitelik kazandı, fakat bunların hiçbiri Avrupa ekonomisinin yeni nitelikleri arasında değildi. Sanayileşme de öyle. Sanayileşme, bilhassa seramik ve bunun yanısıra kâğıt üretimi başta olmak üzere, Çin'in ilk dönem imalat faaliyetlerinde öne çıkan bir süreçti. Avrupa'da tekstilde sanayi üretiminin gerçekleşmesi ise kesinlikle 18. yüzyılın ortalarında İngiliz pamuk endüstrisiyle değil, 14. yüzyılda İtaya'da kendini gösteren ve ülke endüstrisine önemli düzeyde bir mukayeseli üstünlük kazandıracak olan ipek eğirmeciliğiyle başladı.[6] Bu süreçlerin vuku bulmasında da Çin ve Yakın Doğu'dan yapılan ipek ithalatıyla rekabet etme amacı etkili oldu.

Bu yerleşik mitleri sorgulamamız ve kadim toplumlardan feodalizme geçişte yaşandığı varsayılan Tunç Çağı'ndan kopuş sürecine tekrar göz atmamız şarttır. Avrupa dışındaki diğer yerlerde kentleşme olgusu oldukça farklı bir görünüm sunmaktadır. Kent kültürleri, kendi çelişkilerini doğuran 'lüks' nitelikli unsurlarıyla (bkz. 6. Bölüm), gelişmeyi ve önceki dönemlerden farklı bir niteliğe bürünmeyi sürdürmüştür. Yemek konusu,[7] hatta daha genel olarak evde yetiştirilen çiçekler[8] gibi lüks ürünler bu süreci anlamamıza yardımcı olmaktadır. Kültürel farklılaşmanın göstergesi olarak bu iki alanı seçmemin sebebi, sözkonusu kültürel farklılaşmalara Afrika'da çoğunlukla rastlanmaması, fakat öte yandan -sadece Avrupa ya da 'kapitalizm'e özgü olmakla

kalmayıp- bütün belli başlı Tunç Çağı toplumlarında bulunması itibariyle daha çok Avrasya genelinde varlığını hissettirmesidir. Aynı şekilde bu öğeleri, ekonomi ve daha çok da kültür (ve bilgi) ile ilgili olarak Doğu ve Batı arasında kendini gösteren 'kültürel' benzerliklerin örnekleri olarak ele alıyorum. Yemek konusuna dönecek olursak, Afrika ve dünyanın başka yerleri arasında mutfak anlayışına ilişkin mukayeselerin basite indirgemeci bir yaklaşımla yapıldığı kanaatindeyim. Bu mukayeseler ortaya konurken etnolojik ve arkeolojik gerçeklerin, bilhassa da sınıf farklılıkları meselesinin daha çok dikkate alınması gerekiyor. Gelişme süreci açısından bakıldığında Afrika'nın bazı alışılmadık niteliklerle öne çıktığı görülmektedir. Demir, Sahra genelinde kullanılmaya başlandıktan sonra yaygınlık kazanmış, bazı pahalı fakat olmazsa olmaz metallerin zahmetli yöntemler yoluyla imalatında düşük kalite demir cevheri barındıran laterit kullanılmıştır. Olmazsa olmaz dememizin sebebi bu metallerin savaş ve av malzemeleri ile çiftçilikte kullanılan çapa için gerekli olmasıdır. İslam sayesinde Kara Afrika'ya kısıtlı düzeyde de olsa okuryazarlık gelmiş, kıtanın batısındaki savanlar ve doğu sahillerinin geneline ulaşmıştı. Ancak okuryazarlığın genele yayılması mümkün olmadığı gibi mevcut okuryazarlık çoğunlukla dini amaçlarla sınırlı kaldı. Diğer yönler itibariyle ise, mesela tarım açısından, kıta Tunç Çağı'nı değil Neolitik dönemi güçlü bir şekilde yansıtıyordu. Tekerlek ve sulama aletleri Sahra'ya ulaştıysa bile benimsenmedi. Sömürge öncesi dönemlerde hayvanların yük taşımacılığında kullanılması sözkonusu olmamıştı. Bütün zirai faaliyetler (ucunda demir bir palanın olduğu) çapa ile, hatta bazı bölgelerde sadece ucu sivri değnekler ile yürütülüyordu. Bu da, savanlardaki toprak koşulları ve yoğun yağışlar göz önüne alındığında, yağmur sezonunda bir kişinin (ailesinin yardımıyla) ancak ailesini besleyecek kadar tarım faaliyeti yürütebildiği, fakat ellerinde (demir ustaları dışında) mütehassıs meslek erbabının istihdamını sağlamaya ya da bunların ürünlerine ödeme yapmaya ve gelişmiş bir memuriyet hiyerarşisini beslemeye yetecek düzeyde ürün kalmadığı anlamına geliyordu. İdare sistemi ve bazıları önemli mevkilerde bulunan idareciler elbette mevcuttu, fakat gerçek manada 'aylak sınıf'ın varlığından söz etmek mümkün değildi. Aynen tüccar ve ruhani

kesim gibi küçük idareciler de tarımla uğraşmak durumundaydı. Sözünü ettiğimiz koşullar altında kısmen de olsa siyasi tabakalaşma vardı; ancak ekonomik farklılaşma çok azdı, özellikle de toprak mülkiyeti açısından. Herkes neye ihtiyaç duyuyorsa onu eker, ürünün azaldığı durumlarda sülaleye (aile) ait olan toprakların bir nevi 'yedek' niteliğindeki başka bir bölümünde faaliyet sürdürülürdü. Dolayısıyla nadiren toprak sıkıntısı çekiliyordu.

Toprak mülkiyeti ve daha genel olarak da ekonomik statüden doğan küçük farklılıklar olmakla birlikte, evliliklerin aynı grup içinde sınırlanması ender görülen vakalardandı. Ekonomik bağlamda bir grup diğer bir grupla aşağı yukarı aynı durumdaydı. Bu açıdan 'ekonomik sınıflar' sözkonusu değildi ve grup içi evliliği tercih eden eğilimlere pek az rastlanırdı. Daha geniş ittifakların tesis edilmesini sağlaması itibariyle grup dışı evlilikler grup içi evliliklerden önde tutulurdu. Hal böyle olunca, yaşam standardı açısından farklılaşma ve farklı yaşam tarzlarının ortaya çıkma eğilimi de pek azdı. Mutfak kültürü açısından (yemeğin içine koyulan et ve hububatın miktarında zaman zaman yaşanan farklılıkları bir kenara bırakırsak) farklılaşma ve alt kültürlerin neşet etme ihtimali neredeyse hiç yoktu.

Yukarıda, Gana'nın kuzeyindeki Gonja kabilesi arasında tipik bir idari birimin özellikleri olduğunu düşündüğüm şeyleri tanımlamaya çalıştım. Çok eşliliğin hakim olduğu bu toplulukta, her bir hanımın ayrı bir kulübesi vardı ve bu kadınların her biri -avam kesimden, Müslümanlardan, tacirlerden, ruhani zümreden ve muhtemelen yönetici kesiminden olmak üzere- topluluğun farklı bir 'zümre'sinden gelmekteydi. Fakat sözkonusu yönetici zümre, 'fazla kibirli' olduklarını düşündükleri kendi 'kız kardeşleri' ile evlenmeme eğilimindeydi. Bu kadınlar kaldıkları odaların etrafındaki açık avluda üç taşın bir araya getirilmesiyle kurulan ocaklarında yemeklerini pişirirlerdi. Hal böyle olunca da yemek tarifleri elden ele dolaşırdı; yemek kültüründe bir homojenleşme sözkonusuydu ve bu sayede farklı tarzların ortaya çıkma eğilimi de ortadan kalkıyordu.

Avrasya'nın önde gelen Tunç Çağı toplumları arasında ise farklılaşma bir hayli büyüktü. Sabanın ortaya çıkışıyla birlikte çok geçmeden bir bireyin başka birine kıyasla çok daha geniş bir

bölgede tarım yapabilmesi imkânı doğdu; dolayısıyla daha fazla toprağa sahip olmak değer arz eden bir hususstu. Bu toplumlarda toprak mülkiyeti tabakalaşmanın temel niteliği olan farklılaşmanın temel kriteri haline geldi. Büyük toprak sahipleri küçük çiftçilere kıyasla çok daha geniş kaynakları yönetiyor, bunların aileleri farklı bir ortamda yetişiyor, evlilikleri de farklı oluyordu. Evliliklerde, kız tarafının aile servetinin büyüklüğüne uygun düşecek 'denklik' aranmaktaydı. Evlenmeden önce kızın nasıl üzerine titrendiyse evlilikten sonra da aynı muameleyi görmesi, baba evinde nasıl beslendiyse aynı şekilde beslenmesi gerekirdi. Baba evinin mutfağında özel aşçılar istihdam edilebiliyor ya da şehir esnafının (Tunç Çağı'na özgü) fırınlarda pişirdiği ekmekler gibi hususi yiyecekler dışarıdan satın alınabiliyordu. Hal böyle olunca, yemeklerin ve yemek tariflerinin zenginler için farklı fakirler için farklı olduğu, zenginlerde yemeklerin aşçılar (bazen bunlar erkek olurdu) tarafından fakirlerde ise evin hanımı tarafından hazırlandığı birbirinden farklı mutfak kültürlerine rastlanmaktaydı. Mutfak anlayışının bu temel şekilleniş biçimi farklı sınıflar içinde var olan hayat tarzlarını yansıtıyor, her şeyden önce toprak ve üretim araçları mülkiyeti esasına dayanan bir kültürel hiyerarşi olgusunu açık bir şekilde ortaya koyuyordu. Üst sınıflar çoğunlukla, uzaklardaki kendi mülk topraklarında değil kendi sınıfına mensup olanlarla birlikte kentlerde toplanmışlardı. Mutfak kültüründeki -ki bu sadece yemek pişirmekten ibaret olmayan bir kültürdü- bu farklılaşma önde gelen Tunç Çağı devletlerinin tamamında mevcuttu.

Bu kültür, bir bireyin başka birinin emeğini satın aldığı karmaşık ve hiyerarşik bir işbölümü ve bunun yanısıra nispeten (fırınlar gibi) gelişmiş bir teknoloji ve (baharatın ithal edilmesini sağlayan) geniş bir sosyo-ekonomik ilişkiler ağı üzerine kuruluydu. Bilhassa Çin, Hint, Arap, İtalyan ve Fransız mutfakları gibi 'yüksek mutfak' (*haute cuisine*) kabul edilen, birbirinden farklı mutfak anlayışlarının buluştuğu özel bir sınıf sözkonusu olduğunda, yazılı dil yoluyla yemek tariflerinin aktarılması (ve tüketim şekli) de sözkonusu kültürün oluşmasında önemli bir yer teşkil ediyordu.[9] Tüm bunlar yalnızca içinde gelişecekleri bir sınıf bağlamına ihtiyaç duymuyordu; aynı zamanda, yemeğin malzemelerini tat,

koku ve görüntüye bakarak ayırt edebilen ve seçkin yemeklerin tüketimine ilişkin bir dizi (kural olmasa da) anlayış geliştirebilen zevk sahibi bir müşteri kitlesinin de olması gerekiyordu. Mesela Pekin'deki durum böyleydi. Farklı eyaletlerden entelektüel bürokratlar (*literati*) biraraya geldiklerinde restoranlardan Siçuan ve Kanton gibi memleketlerine özgü yemekleri kaliteli bir şekilde hazırlamalarını talep ederlerdi. Bu yüksek kalite, en iyi aşçılara, her yerde bulunmayan ve temini pahalıya mal olan en iyi malzemelere ve en iyi tariflere güç yetiren zevk sahibi ve varlıklı bir müşteri tabanı gerektirirdi.

Bu gerekliliklerin karşılanması zorunlu olarak, Elias'ın ifadesiyle, bir 'saray toplumu'nu gerekli kılmıyordu. Çin'de burjuvazinin, kent sakinlerinin, entelektüellerin, idarecilerin ve tacirlerin de benzer şekilde -bu tacirlerin Arap dünyasına ilişkin bıraktığı vesikalar Fransız Arap bilimci Rodinson tarafından incelenmiştir- bu müşteri kitlesini oluşturduğu görülüyordu. Böyle bir kültürün gerektirdiği sayıca geniş, zengin, eğitimli ve seçkin müşteri grubunu teşkil edenler ise çoğu kez kent sakinleri ve burjuvaziydi.

*Yüksek mutfak*ların, daha genel anlamda da lüks kültürünün ortaya çıkışına ilişkin ilginç olan nokta bunların, aşağı yukarı aynı dönemde bütün önde gelen Avrasya medeniyetlerinde kendini göstermiş olmasıdır. Clunas[10] ve Brook'a[11] göre seçkinlere hitap eden edebiyatın Avrupa ile hemen hemen aynı dönemlerde zuhur ettiği görülmektedir. Birçok sanat dalında yaşanan gelişmelere ilişkin de benzer cümleler sarf edilebilir. Önde gelen (yazılı metinlere sahip) dünya dinleri ve kültürlerinde ve bazen de diğer dinlerde rastladığımız figüratif temsillerin (ikonaların), püriten anlayışın hakim olduğu dönem ve yerlerde toptan reddedilmesi (bkz. 6. Bölüm) bu minvalde zikredilebilir.

Dünyanın gelişim sürecine ilişkin ortaya konan, Doğu'yu uzun vadede statik, Batı'yı ise dinamik olarak değerlendiren anlatılara ciddiyet atfedildiği takdirde -Braudel bile ilk cildine *The Structures of Everyday Life*[12] ismini verdiği sentez niteliğindeki büyük eseri *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century*'de* bu yaklaşımı benimser- gelişmelerin aynı dönemde gerçekleşmiş olması şaşırtıcıdır. Benzer şekilde, 'Asya istisnacılığı' veya 'Doğu

* Türkçe çevirisi *Medeniyet ve Kapitalizm* (İz Yayıncılık, 1996) adıyla yayınlanmıştır.

despotizmi' doktrinlerinin kabul edilmesi de şehre özgü bu zevklerin gelişimine ket vurma temayülündedir; zira bunlar çoğunlukla kentli unsurlardı.

Paralellikler konusunda yukarıda yer verdiğimiz gözlemler, büyük Avrasya bloğunda yer alan bir toplumun bazı zamanlar diğer toplumlara kıyasla rekabet üstünlüğü elde edebildiğini ortaya koymaktadır; tıpkı -bazılarının iddia edeceği üzere- bugün McDonalds, KFC ve hatta Coca Cola gibi bazı fast food ürünlerinin küreselleşmiş olmasında olduğu gibi. Fakat Marco Polo'nun zamanında Çinlilerin çarşı pazarlarda *tofu** satmakta oldukları da unutulmamalıdır. Bilginin -tıp ve aşçılık bilgileri de dahil- dolaşım hızını ve kesinliğini önemli düzeyde artıran baskı makinesinin icadı ve kâğıdın kullanılmaya başlaması ile birlikte Çin'de kesin bir üstünlük ortaya çıktı. Ancak daha geniş açıdan bakıldığında, kent kültürü ve buna eşlik eden ticaret ve imalat faaliyetleri Doğu ve Batı'nın tarihinde aynı hızda tezahür etti. Üstünlük önce bir tarafta kendini gösteriyor, sonra diğer tarafa geçiyordu.

Roma İmparatorluğu'nun çöküşünün ardından ya da muhtemelen Akdeniz ticaretine Müslümanların hakim olmasını -arkeologlar Hodges ve Whitehouse, tarihçi Pirenne'in İslam hakimiyetine ilişkin tezini arkeolojik veriler yardımıyla yeniden gözden geçirme hedefinden yola çıkarak bu meseleyi ele almış ve faydalı sonuçlara varmıştır- takip eden dönemde, kısmen Hristiyanlığın gelişine bağlı olarak Batı'da ticaretin ve kent kültürünün gerileme kaydettiği şüphesiz doğrudur. Nitekim klasik dönemi inceleyen Speiser[13] Hristiyanlıkla beraber Bizans dünyasındaki bazı kent merkezlerinde mülkiyetin belediye yerine kiliseye geçtiğinden bahseder. Fakat kent kültürünün gerilemesi neticesinde feodalizmi doğuracak olan kırsal hayatın ön plana çıkması, dünya tarihinin gerekli bir evresi olarak görülemeyecek ya da görülmemesi gereken, sadece Batı dünyasına münhasır bir olguydu.

Başka yerlerde ise, Childe'ın tabiriyle Tunç Çağı'na özgü 'kent medeniyeti' çok çeşitli zanaat ve imalat ürünleri ortaya koymayı ve geniş ticaret ağları oluşturmayı sürdürürken, ticaret kültürünün önemli düzeyde gelişmesini sağladı. Childe'ın 'toplumsal

* Soya fasulyesinden elde edilen ve hem tatlı hem tuzlu yiyeceklerin hazırlanmasında kullanılabilen soya peyniri.

devrim' şeklinde nitelediği bir tarzda her bir adım bir zincir halinde diğer adımlara vesile oluyordu. Nihayet 11. yüzyılda Batı, Pirenne'in de bahsettiği üzere, ticaretin canlanması ve kentlerin gelişmesiyle birlikte arayı kapattı. Bunun ardında da, kentli ticaret kültürünün hiçbir zaman ortadan kalkmadığı Yakın Doğu'yla ticaretin yeniden başlaması yatıyordu; bu yeniden canlanma sürecinde Venedik[14] ve İtalya'daki diğer merkezlerin Doğu ile ilişkilerde üstlendiği rol hayati bir öneme sahipti. Dünyanın başka yerlerinde Tunç Çağı'ndan sonra da ticaret ağları gelişmeye devam etmiş, Sri Lanka,[15] Güneydoğu Asya,[16] Yakın Doğu[17] ve Hint Okyanusu'na[18] yayılmıştı. Neticede Hristiyan Avrupa da modernleşme sürecini yakaladı, çoğunlukla da Doğu'nun 'baskı tekniklerini, kâğıt, porselen, pamuk, ipek dokumacılığı, pusula ve barut'unu, narenciye, çay ve şeker gibi gıda ürünlerini ve pek çok çiçek türünü elde ederek. Avrupa, sanayi imalatını (bunun yanısıra gemi ve silah imalatını da) geliştirdi ve 19. yüzyılda göz kamaştıran bir üstünlük elde etti. Bu üstünlüğü elde eder etmez de sanayi 'kapitalizmi', Tunç Çağı kent kültürünün çoktan ileri bir düzeye ulaşmış olduğu dünyanın diğer bölgelerine (göç yoluyla) yayılmaya başladı.

Arkeologlar bu türden paralel ve münavebeli gelişmelerle karşılaşmaya alışkınlardır, zira tarih öncesi dönemin genel seyri bu şekildedir. Genel olarak ifade etmek gerekirse toplumların tarih boyunca bu şekilde gelişmiş olması iki şekilde izah edilir: 19. yüzyıl antropologlarının tabiriyle 'yayılma (*diffusion*)' ve 'bağımsız icat (*invention*)'. Her iki terim de bugün artık rağbet görmese de, bunların öngördüğü süreç hayati bir önem taşımaktadır. Bağımsız icat daha çok, belli bir 'evre'de mevcut bulunan mantıksal ihtimallerden doğan bir olgu, kültürlerin -bilhassa kentli nitelikte olanların- zaman içerisinde olgunlaşması olarak görülebilir. 'Yayılma' ise, özellikle birbirleriyle sürekli mal mübadelesinde bulunmuş ticaret kültürlerinde ve dolayısıyla bilginin iletiminde önemli bir yer tutan iletişim kalıplarıyla bağlantılı olarak değerlendirilebilir. İkinci süreç, belli türden bilgilerin dünyanın bir ucundan öteki ucuna transfer edilmesinde önemli bir yer tutuyordu. Nitekim bu çerçevede şeker imalatında bu durum yaşanmıştı; Braudel bundan 'şekerin dünyayı fethetmesi' diye

bahseder.[19] Şeker imalatının bu şekilde transferi dünyanın her yerinde damak tadını ve yemek tariflerinin şeklini önemli ölçüde etkilemiştir. Fakat genel itibariyle, yemekte kullanılan malzemeler dışında, önde gelen mutfak kültürlerinin yapısının, son dönemlerde küreselleşme baş gösterene dek yukarıdakine benzer bir etkileşim sürecinden geçmediğini de ifade etmek gerekir. Bugün Çin ve Hint restoranlarına dünyanın her yerinde rastlanıyor ve bu durum, ev yemeklerinin doğasını da etkilemektedir. Fakat besin ürünleri ve hayvan türlerinin dolaşımından farklı bir süreçtir bu. Esasen, 'yüksek mutfaklar' da dahil olmak üzere bu mutfak kültürleri, asli mekânında, eski usullerin zihinsel bir gelişim sürecinden geçmesi, Neolitik döneme ait tüketim anlayışının -toplu yemek yemenin yeni bir önem kazandığı ve yemeğin bir sınıf ya da kültürü diğerinden ayırt etme görevini gördüğü- sınıf farklılaşması ve kent hayatı koşulları altında yeniden şekillendirilmesi sonucunda ortaya çıktı. İnsanlar milli bir atmosferde (okullar sayesinde tesis edilen, en azından yazı düzeyinde ortak bir dil, okullarda ulusal iletişim ağları ve matbuat yoluyla) ortaya çıkmış belirli bir hayat tarzı sürdürmekteydi, bunu da daha sonra başka diyarlara taşıdılar.

Kent Devrimi, 'medeniyet' konusunda ve birbirinden farklı mutfak kültürlerinin ortaya çıkışına ilişkin görüşlerimi kabaca ifade etmeye ve sözkonusu unsurlar çerçevesinde kendini gösteren 'ticari etkileşim yoluyla belli başlı Asya toplumlarında sanayi kapitalizmine doğru paralel bir gelişimin gerçekleşmesi' meselesini ele almaya çalıştım. Bu gelişim Avrasya topraklarının farklı yerlerinde hemen hemen aynı hızda olmakla birlikte tedrici bir surette cereyan etti. Bu meseleyi ele alırken, kısmen ticaret kültürleri arasındaki etkileşim, kısmen de bu kültürlerin kendi iç 'mantıksal' gelişimi açısından var olan geniş paralellikleri göz önünde tutarak, tarihsel gelişmeler ile tarih öncesi gelişmeler arasında bağlantılar kurmaya çalıştım ki bu kesinlikle elzem olan fakat çoğunlukla ihmal edilmiş bir yaklaşımdır.

Bu kültürlerden bir kısmında diğerlerine kıyasla daha farklı bir mutfak kültürü, 'yüksek mutfak' bulmanız mümkündür. Çin, Fransız ve İtalyan mutfağının yanısıra Arap, Türk, Hint ve muhtemelen Meksika mutfağı bunlara örnek olarak verilebilir. Yüksek

bir mutfağın diğer seçkin mutfak kültürlerinden ve daha genel olarak da yemek pişirme geleneğinden farklı olarak sahip olduğu ayırt edici özelliği 'gurmeliğin' teşvik edilmesi, yani yemeğin sadece 'kaliteli' değil aynı zamanda 'lüks' olması -her ne kadar bu ve diğer pek çok nitelikler bakımından klasik dönemden bu yana bir düşüş yaşanmış olsa da-, uzman bir müşteri kitlesi için genellikle ev hanımlarınca değil erkek aşçılarca hazırlanması, yemek kitaplarında ya da -Petronius'un *Satyricon*'unda, Trimalchio'nun eski Roma döneminde verdiği ziyafetten bahsetmesi gibi- anlatılarda tafsilatlı şekillerine rastlanması, her şeyden öte de üzerinde tartışmaların ve eleştirilerin yapılmasıdır. Bu türden bir görüş alışverişi ise yiyecek ve içecekler konusunda bilgili, ziyafetlerde bunların niteliklerini tartışabilen, hatta yemek konusunda yazılı bir edebiyat bile ortaya koyabilen bilinçli bir sınıfa işaret etmektedir. Görünüşe bakılırsa böyle bir sınıf da en azından yemeğin hazırlanışı ve tüketimi konularına vakıf olan, eğitimli, aylak bir müşteri kitlesini gerektirmekteydi. Çinbilimci K. C. Chang[20] en azından 12. yüzyıla kadar Kuzey Song Hanedanlığı'nın başkentinde yukarıda bahsedilen türden bir müşteri kesiminin oluştuğundan bahseder. Burada, entelektüel bürokratlar bir araya gelerek kendi memleketlerine özgü yemeklerin kaliteli şekillerde hazırlanmasını talep ederek Çin'in bölgesel mutfaklarına yeni bir şekil vermişlerdi. Kralın iradesi doğrultusunda aristokratların Fransa'nın dört bir yanından gelerek vakitlerinin bir kısmını Versailles Sarayı'nda geçirdiği XIV. Louis dönemi Paris'inde de benzer bir durum sözkonusudur.

Gerek Batı'da gerekse daha da öncesinde Doğu'da en üst düzeyde bir restoran kültürünü, yani bugünün *Tour d'Argent*'larını meydana getiren de yemek konusundaki bu uzmanlaşma oldu. Burjuva ve aristokratların evindeki yemek pişirme anlayışının ev dışına kayması, sınırlı bir kesime özgü lüks kültürlerden Sanayi Devrimi'ni müteakiben ağır ağır yerleşen toplu tüketim kültürüne geçişin hazırlık sürecini oluşturdu. Restoran kültürü bariz bir şekilde Batı'dan önce Çin'de gelişme imkânı bulmuştu. Nitekim Marco Polo'nun zamanına ilişkin parşömen vesikalar Çin'de umuma açık çeşitli yeme içme mekânlarının olduğunu göstermektedir. Çok daha az yaygın olmakla birlikte *tofu* gibi yiyecekler

pazarlarda satılmaktaydı. Marco Polo döneminin çok öncesinde, -M.Ö. 3000'lerden kalma mezarlarda rastlanılan- lake kaplamalı kâseler ve yemek çubuklarının kullanıldığı seçkin bir mutfak kültürü tezahür etmişti.[21] Avrupa'nın ise Ortaçağ'da, seyyahların ihtiyaçlarının karşılandığı gecelik konaklama yerleri mahiyetindeki hanlardan başka sunabileceği pek bir şey yoktu.

Kitle kültürünün yayılmaya başlamasından sonra bile, belli düzeyde farklılaşma varlığını muhafaza etmeyi sürdürdü, zira gelir düzeyindeki değişimler harcamalara yön vermekteydi. Yine de farklılıklar, en azından belli topluluklar içinde, önemli ölçüde azaldı. Benzer bir süreç açık bir şekilde giyim alanında da kendini gösterdi. Bir zamanlar belirli kıyafet biçimlerini belirli sınıf ve rollere münhasır kılan kanunlara tâbi olan giyim alanı çok sonraları, zengin burjuvazinin varlığını giderek artan bir şekilde hissettirmesiyle birlikte modanın[22] etkisi altına girecek; modern zamanda görülen, çalışan kesimin aynı tarz kıyafetleri kitle halinde giymesi geleneğinin yolunu açacaktı.

Burada modadan kastım giyim şeklinde düzenli olarak gerçekleşen değişimlerdir ki bu anlayışın 17. yüzyılda Versailles Sarayı'ndaki Fransız aristokratların tesiriyle Lyon'da gelişmiş olması mümkündür. Fakat giyimde değişimin bu akımla ortaya çıkmadığını, belli aralıklarla tezahür etmek suretiyle gerçek manada ilk olarak ipek endüstrisiyle kendini gösterdiğini belirtmek gerekir.[23]

Her ne kadar bu süreçler Avrasya'daki bazı toplumlarda diğerlerine kıyasla daha hızlı bir seyir izlemişse de, bölgenin genelinde yaygın olmuştur. Arkeologlar bu türden -mesela Mezolitik dönemden Neolitik döneme doğru- büyük çaplı geçişlerle karşılaşmaya alışkındırlar. Bu geçişleri, kültürlerin kendi içlerindeki paralel bir gelişmenin doğurduğu yapısal benzerlikler ya da dışarıyla iletişim temelinde izah etme eğilimindedirler. Kültürlere olan ilgilerinden dolayı antropologlar ise aynen tarihçiler ve belli açılardan da sosyologlar gibi bu geçişlerin temelinde daha muayyen fakat genel nitelikli etkenler -mesela çoğunlukla zihniyet yapıları- arama temayülü gösterirler. Fakat bana göre zihinsel yapıların araştırılması meselesi bahsettiğim bilim adamları için, bilhassa da elinde çok az veri bulunan arkeolog için tehlikeli sulardır. Kültür ve zihin yapıları üzerine dayalı izahatlar, gelip geçici bir farklılaşmanın

daimi bir yapı gibi tasavvur edilmesiyle sonuçlanması durumunda yanıltıcı olabilir. Aynen seçkin ve yüksek mutfak kültürlerinde veya modada olduğu gibi, diğer bazı gelişmelerin de, her ne kadar farklı zaman dilimlerinde olsa da, uzun vadede farklı Tunç Çağı sonrası kültürlerde paralel bir seyir izlediğini de hesaba katmamız gerekmektedir. Bu bir küreselleşme, ya da esasen bugünün ifadesiyle batılılaşma meselesi değildir. Bu paralel gelişmelerin olması, Childe'ın ele aldığı dönemlerden bu yana, kısmen diğer toplumlarla etkileşime geçerek kısmen de kendi iç 'mantığı'nın neticesinde sürekli bir gelişim süreci izleyen kentli burjuva toplumunun yükselişine işaret etmektedir. Netice itibariyle bu toplumlar, kendi sınırları içindeki kırsal bölgelerle olduğu kadar birbirleri arasında da mübadele edebilecekleri yeni ürün ve hizmetler ortaya koymakla iştigal etmiş ticaret toplumlarıydı. Doğaları itibariyle, Karl Polanyi'nin tabirini farklı bir açıdan kullanmak gerekirse, birer 'ticaret limanı' teşkil ediyorlardı. Emtia üretiyorlar, hizmetler sunuyorlar ve zaman zaman da bu ürünler ve hizmetleri geliştirerek hep sabit olmadıklarını gösteriyorlardı. Hayatlarını idame ettirmek için imalat ve ticaretle iştigal etmekteydiler; bu da kâr etmeleri (ya da en azından masraflarını çıkarmaları) ve tabii zarar etmemeleri gerektiği anlamına geliyordu.

Bu faaliyetler kapitalizmin, ya da en azından ticaret kapitalizminin kökleri olarak görülmelidir. Bazı Çinli bilim adamlarının tabiriyle bunlar 'kapitalizmin filizlenmesi'ni de sağlamıştır. Bu açıdan bakıldığında, kapitalizmin ve sanat da dahil olmak üzere bütün sosyo-kültürel boyutlarıyla kent kültürlerinin gelişiminin kökeniyle ilgili herhangi bir ihtilaf sözkonusu değildir. Düşüncelerimizde büyük hamle, son dönemlerin kitle iletişim araçları her ne şekilde sunarsa sunsun, bu araçların sunduğu sanatların, edebiyatın (mesela roman), tiyatronun, resmin ya da heykelin mucidinin Batı olmadığını, hele de modernleşmenin başka hiçbir yerde değil ama o coğrafyada tezahür etmesine yol açan hususi değerler dizisinin mucidinin hiçbir şekilde Batı olmadığını fark ettiğimizde gerçekleşecektir. Bu saydıklarımız Avrasya kıtasındaki kentli toplumların genelinde gelişen faaliyetlerdi; bazen bir toplum, bazen de diğer toplum öne çıkmaktaydı. Fakat 'feodal' dönemde Batı açık arayla geride kaldı ve yeni bir doğuşla arayı

kapatmak mecburiyetindeydi, yani evvelki dönemlerin kültürünü yeniden hayata döndüren ve yaygınlaştıran Rönesans ile.

Erken dönemlerde Asya'daki ticari faaliyetlerin kapsamı, Hint pamuklu ürünlerinin Doğu Hindistan adalarına (Endonezya) ve Güneydoğu Asya'ya (Hindiçini) ve bunun yanısıra Çin bronzu, ipeği ve porseleninin bütün bu bölgelere ihraç edildiği göz önüne alındığında bariz bir şekilde mevcut olduğu görülen ticaret kapitalizminin dayandığı geniş tabanı dile getirmiştim. Batı Avrupa ve hatta Akdeniz'le karşılaştırıldığında Uzak Doğu arı kovanı gibi ticari faaliyetlerle uğraşmaktaydı. Çinbilimci antropolog Francesca Bray'a göre, Çin 18. yüzyılın sonuna değin dünyanın en büyük ekonomik gücü olarak varlığını sürdürdü.[24] Peki modern kapitalizmin haklı olarak temel nitelikleri addedilen imalat ve hatta sanayi konusunda neler söyleyebiliriz? Yukarıda sözünü ettiğimiz geniş çaplı mal mübadelesi, imalatı da kapsamaktaydı. İpek tamamen olmasa da çoğunlukla yerel düzeyde üretiliyor, fakat devlet tarafından toplanıp tacirler tarafından pazarlanıyordu.[25] Ancak Çinbilimci ve sanat tarihçisi Ledderose,[26] gelişmiş bir iş bölümü, modüler üretim ve fabrika tipi örgütlenmenin kendini gösterdiği seramik imalatının sınai bir niteliğe sahip olduğunu söyler.[27] Sanayi tekniklerinin kullanıldığı alanın sadece seramik imalatı olmadığını da belirtmek gerekir. Çin'de olduğu gibi Hindistan'da da tekstil ürünleri çoğunlukla yerel düzeyde imal ediliyor; işin organizasyonu, Avrupa'da sanayileşmenin erken dönemlerinde görülen taşeron imalat (*putting-out*) ve küçük ev imalathaneleri şeklinde olmak üzere çoğunlukla tacirler tarafından gerçekleştiriliyordu. Öte yandan, Babür imparatorlarının yönetimi altında, birer tekstil imalathanesi olan *karkhana*lar gibi büyük çaplı fabrika tipi kuruluşlar da mevcuttu.[28] Çin'de çok daha etkileyici bir örnek ise önemli bir yer teşkil eden kâğıt sanayii idi. Miladın başlarında ülkenin muhtelif bölgelerinde ipek, deri (parşömen) ya da -Avrupa'nın yüksek bedeller karşılığında Mısır'dan ithal etmekte olduğu- papirüsten daha ucuz yazı malzemesi sağlayan imalathaneler ortaya çıktı. Bu malzemeler ülkede mevcut ucuz yerel maddelerden üretilebiliyordu. Kağıt imalatı Müslüman dünyasına kadar uzandı ve sonrasında da ilk olarak Sicilya üzerinden İspanya ve İtalya'ya yayılmak suretiyle matbaa

devrimine uygun bir zamanlamayla Batı Avrupa'ya ulaştı. Yazıda kullanılmak üzere seri halde üretilen bu sınai mamullerin varlığı bilginin ve fikirlerin, Gutenberg matbaayı icat edene dek, Batı'ya nazaran Doğu'da çok daha hızlı yayıldığı anlamına geliyordu.

Aşçılık ve mutfak anlayışı açısından Doğu'nun kent kültürlerinin Batı'dan geri kalmadığını gördük. Dışarıda yemek yeme modern endüstriyel dünyanın temel bir niteliğidir. Restoranın, aristokrat hanelerinin, umuma yönelik yemek hizmeti vermeyi tercih eden aşçıları artık tam zamanlı istihdam edememesiyle birlikte Devrim sonrası Fransa'sında geliştiğini biliyoruz. Fakat bunun biraz abartılı bir şekilde ele alındığını belirtmek gerekir. Nitekim Çin en az 13. yüzyılda İtalyan tüccar Marco Polo'nun seyahati kadar erken bir dönemde ileri düzey bir restoran kültürüne sahipti. Bunun yanısıra çarşı pazarlarda gelip geçenlere satılmak üzere *tofu* gibi paket yemekler seri halde üretilmekteydi. Ve tabii çay da bunun yanında içecek olarak sunuluyordu. Avrupa'da ise bu türden bir hizmetin, bilhassa işçi sınıflarına yönelik olarak ortaya çıkışı için, İngiltere'nin kuzeyindeki fabrikalarda çalışan yeni proletarya sınıfına sunulmak üzere büyük oranda Çin ve Hint çayı ile Amerikan (asıl menşei Hint) şekerinin ithal edildiği 19. yüzyılı beklemek gerekecekti.[29] Hint şekerinin Çin'e ulaşması ise bundan yüzyıllar önce olmuştur.

Bu tablo, Avrasya'nın önde gelen toplumlarının genelinde kent kültürlerinin Tunç Çağı'ndan sonra sürekli bir gelişme gösterdiğini ortaya koymaktadır. 'Barbar'ların istilaları, ticaret ortamının bozulması, idari istikrarsızlıklar gibi ekolojik, ekonomik ve savaş kaynaklı etkenler dolayısıyla kesintiler olmuştur. Fakat genel manada kentli kültürlerin yüzyıllar boyunca, üretim, mübadele, yeniden dağıtım, finans ve bunun yanısıra maddi ve entelektüel hayat açısından karmaşık bir gelişim sürecinden geçtiğini belirtmek gerekir. Yemeğin hazırlanışı ve tüketimine ilişkin süreçten yukarıda bahsetmiştik. Bu alanla ve daha geniş manada sosyoekonomik nitelikli sanat, eğitim, ticaret ve imalat alanlarıyla ilgili olarak, insan kültürünü inceleyen tarihçilerin Tunç Çağı'na ilişkin veriler ile bizzat sanayi kapitalizmiyle sonuçlanan klasik sonrası dönemin verileri arasında bir bütünlük kurmaları gerekiyor. Sadece Avrupa'nın deneyimleri üzerine odaklanılması devamlılığı inanılmaz düzeyde koparmış bulunmaktadır.

Notlar

1 Morgan 1877.

2 Tarih öncesi döneme olan ilgim, kısmen Mortimer Wheeler'ın Verulamium'da Neptün mozaiğine yönelik kazı çalışmalarını sürdürdüğü sırada St. Albans'ta yaşadığım dönem sayesinde, kısmen de Doğu Angliyen'e dayanan kökeni sebebiyle Paleolitik döneme ait eserlere karşı oldukça ilgi duyan bir matematik üstadı sayesinde başladı. Bu alana ilgimin artması ise, 2. Dünya Savaşı sırasında Doğu'ya seyahat etmem ve Gordon Childe'ın *What Happened in History?* adlı, her daim fikirlerimin merkezinde yer alacak olan kitabını okumamla birlikte oldu. Cambridge'e dönüp burada arkeoloji ve antropoloji okuduktan ve Dorothy Garrod, Graham Clarke ve hepsinin de ötesinde danışmanım olan Glyn Daniel ile tanışmamdan sonra alana dair bilgim daha da arttı. Şunu belirtmek isterim ki bu eserde, arkaplana yemeği oturtup meseleyi geniş bir çerçeveden ele alarak, Childe'ın çalışmasını kendiminkiyle harmanlamaya çalışıyorum.

3 E. R. Wolf 1982.

4 J. R. Goody 2004.

5 Braudel 1981-4.

6 Poni 2001a ve b.

7 J. R. Goody 1982.

8 J. R. Goody 1993.

9 Meksika mutfağı da muhtemelen başka bir örneği teşkil etmektedir, fakat dikkatimi sadece Avrasya ile sınırladım.

10 Clunas 1991.

11 Brook 1998.

12 Braudel 1981-4. [Türkçe çevirisi, *Maddi Uygarlık: Gündelik Hayatın Yapıları* (İmge, 2004) adıyla yayınlanmıştır.]

13 Speiser 1985.

14 Lane 1973.

15 Perera 1951, 1952a ve b.

16 Sabloff ve Lambeg-Karlowsky 1975; Leur 1955; Melink-Roelofsz 1962, 1970.

17 Goeitein 1967.

18 Casson 1989, Periplus adlı eseri.

19 Bkz. Mintz 1985.

20 Chang 1977.

21 Restoran kültürünün başladığı yer Çin değildi. Nitekim arkeologlar yapılan kazılarda, Suriye'nin Nimrod adı verilen bölgesinde umuma açık yemek yeme mekânları oldukları düşünülen M.Ö. 4000 yılına ait yapılar bulmuşlardır.

22 Poni 2001a ve b.

23 Bkz. Poni 2001a ve b; Goody 2004: 140.

24 Bray 2001: 1.

25 Bray 1997.

26 Ledderose 1992.

27 Bu teşebbüslerde yemek üretiminin sağlanıp sağlanmadığı hususunda bir bilgim yok, fakat bunların tüketim anlayışında köklü değişikliklere yol açtıkları aşikâr.

28 J. R. Goody 1996a: 187.

29 Mintz 1985.

Tacirler ve Münavebedeki Rolleri

Tunç Çağı kültürünün yayılmasının temelini oluşturan, bahsi geçen maddi ve gayri maddi tüm bu mübadeleler (sıradan bir fetih ya da göç durumunun aksine), tacirler şeklinde vücut bulan bir insan faktörünü barındırıyordu. Bunların, ekonomi ve kültürün yayılmasıyla birlikte yaygınlık kazanan faaliyetleri bizatihi insan hayatında önemli bir yer teşkil etmekteydi. Davranış açısından ele alacak olursak, mübadele pek çok primat toplumlarında görülen bir niteliktir; yani 'sen benim ihtiyacımı gör, ben de senin.' Elbette bu mübadele sadece primatlarla sınırlı değildi. Her ne kadar daha nadir görülüyorsa da, diğer canlı türleri arasında da mal ve hizmet mübadeleleri gerçekleşmektedir. Kuzey Gana'nın Lodagaa kabilesinin Bagre anlatısındaki erkek ve dişi Afrika tavuğunun arasında geçen olayda olduğu gibi, cinsel arzuların tatmin edilmesi karşılığında yemek verildiği görülebilmektedir. Bu kurguda erkek tavuk fasulye çiçeği bulur, fakat bunu eşiyle paylaşmak istemez. 'Geçen gece ilişkiye girme talebimi reddettin, şimdi de ben sana yemek vermeyi reddediyorum' der.[1] Yerel kültürlerde rastlanılan bilindik bir durumdur bu.

Dolayısıyla erken dönem insan topluluklarının komşularıyla gelişmiş bir mal ve hizmet mübadelesi gerçekleştirmiş olması şaşırtıcı olmasa gerektir. Hizmetlerin mübadelesi çoğu kez isteklerin karşılıklı olarak yerine getirilmesi anlamına gelmekte, çoğunlukla da 'karşılıklı davranış' olarak tasvir edilmektedir. Lodagaa kabilesi içinde bir sülalenin, ölüm sonrasında ortamın kötü ruhlardan arındırılmasına ilişkin bazı ritüellerin yerine getirilmesi için komşularını çağırması türünden davranışlar dar bir çerçeveden bakıldığında gereksiz görülebilir. Ancak bu türden geleneklerin -ki 'şaka ortaklıkları' da dahil olmak üzere pek çok

türü mevcuttur- bariz bir şekilde yakın gruplarla ilişkiler ağının oluşturulmasını sağladığını, neticede de aralarında doğabilecek ihtilafların yatıştırılmasına hizmet ettiğini belirtmek gerekir. Aynı durum evlilik için de geçerlidir. Basit tarım toplumlarında grup dışından komşularla evlilikler gerçekleştirilmektedir. Antropolog E. B. Tylor'ın belirttiği üzere 'ilkel insan dışarıdan evlenme ya da yok olma arasında tercih yapmak zorundaydı.' Bu türden bir davranış şekli belirli bir 'kabile' grubuyla sınırlı olmamakla birlikte, evlilik ve karşılıklı davranış farklı diyarlar ve farklı dilleri konuşan topluluklar arasında vuku bulabilmekteydi.

Yukarıda yer verdiğimiz hizmet mübadelelerine ilişkin örnekler daha yerel nitelikli olanlardır. Ancak erken dönemlerde mallar ve fikirler bağlamında daha geniş çaplı mübadele sistemleri mevcuttu. Kuzey Amerika'daki avcı-toplayıcı toplumlar arasında bile, iç bölgelerden gelen tavşan derileriyle Kaliforniya sahillerinde bulunan denizkulağı kabuklarının, pek çok kabile ve dil engelini aşarak mübadele edildiğine rastlıyoruz.[2] Veyahut Paleolitik dönem Avrupa'sında, Baltık menşeli kehribarın Akdeniz'de kendini gösterdiğini görüyoruz. İlerleyen dönemlerde bu türden mübadele sistemleri daha da yaygınlık kazandı ve çoğunlukla kadınlardan oluşan -o dönemin Batı Afrika'sının 'satıcı kadınlar'ı- yerel tacirler kadar, uzun mesafeler kat eden özel bir tüccar kesiminin de doğmasına yol açtı. Geçtiğimiz yüzyıllarda, esas itibariyle Neolitik dönemin niteliklerini taşıyan Afrika, Hint Okyanusu'ndaki Maldiv adalarından, kabileler arası mübadelelerde kullanılmak üzere milyonlarca denizkabuğu ithalatı gerçekleştirdi. Benzer şekilde altın da aynen köleler, tuz ve diğer pek çok ürün gibi ticaret yolları üzerinden Sahra'yı aşıyordu. İngiltere Kralı II. Richard'ın kişisel silahlarıyla birlikte kalaylı ibriğin, ticaret yolları üzerinden çölü aşarak Asanti bölgesinin başkenti Kumasi'deki bir savaş tapınağında ortaya çıkmasını bu bağlamda örnek olarak vermek istiyorum.

Neolitik dönemin ardından M.Ö. 3000'li yıllarda Tunç Çağı başladı. Daha önce de gördüğümüz üzere, Kent Devrimi adı verilen bu dönemde saban tarımında ve kentli zanaatlarda büyük bir gelişme yaşandı. Ortaya çıkan yeni kentler ve bunların zanaat faaliyetleri çoğunlukla, sadece uzak mesafelerden gelen lüks mad-

delerin değil pek çok yerli ürünün hammaddelerinin, bilhassa da (Tunç Çağı'ndan sonra) metallerin ithalini kapsıyordu.

Bu mübadele, Çin'de zaman zaman olduğu gibi, bazı durumlarda haraç temelinde de gerçekleşirdi. İşgalci ordunun istediğini aldığı ve karşılığında az bir ücret dışında bir şey bırakmadığı bazı sömürgeleştirme ya da fetih durumlarında olduğu gibi, eşit olmayan güç ilişkilerine bağlı olarak zorunlu mübadelenin görüldüğü durumlara da rastlanmaktaydı. Fakat genel olarak mübadeleler, kendi kâr-zarar hesabını yapma özgürlüğünü elinde bulunduran, az çok hür iradeye sahip yetişkinler arasında cereyan etmiştir. Nitekim İskandinav Doğubilimci Larsen'in[3] mükemmel bir şekilde analizini yaptığı, Anadolu'da Asur ile Kaniş arasında gerçekleşen ticarette bu durumu bariz bir şekilde görmekteyiz. Bunlar okuryazar toplumlardı ve hesapları yazıyla tutuyorlardı ki bu da Yakın Doğu'da yazının ilk kullanım amaçlarından biriydi. Gerçekten de Fransız tarihçi Schmandt-Besserat yazının ilk ortaya çıkışını ticari amaçlı olarak işaret taşlarının kullanılmasına dayandırmaktadır. Sonrasında bu taşlar, belli bir ticari işleme dahil olan ürünlere ilişkin bilgilerin yer aldığı kil tabletlerin (*bullae*) oluşturulmasına yol açacaktı. Daha sonra bu taşların yerini tabletlerin üzerine kazınan ve içinde ne gibi ürünlerin yer aldığını gösteren işaretler alacaktı.[4] Öyle ya da böyle, yazı, Tunç Çağı toplumlarının dahil olduğu ve eş zamanlı olarak da evrildiği nispeten gelişmiş ticari faaliyetler açısından kesinlikle birincil öneme sahipti.

Bu gelişmiş ticari işlemler, toplumun diğer üyelerinin yerel pazarlarda faaliyet gösterdiğine, işinin ehli tacirlerin ise geniş çaplı ticari faaliyetler yürüttüğüne işaret etmekteydi. Elimizde Afganistan'dan Yakın Doğu'ya değerli taşların getirildiğine ve diğer pek çok ürünün uzak mesafeler arasında transfer edildiğine işaret eden erken dönemlere ilişkin kanıtlar mevcuttur. Ancak bu işlemlerin, malların transferi dışında, farklı dili konuşan farklı kültürlere mensup insanlar arasında temas sağladığını da belirtmek gerekir. Farklı diller konuşan tacirler, ileri dönemlerdeki tacirler gibi pek âlâ ortak bir dil *(lingua franca)* kullanmış olabilirler. Böylelikle sadece mallar değil, mübadele edilen malların nasıl üretildiği de dahil olmak üzere, bilgi ve tecrübeler de aktarılıyordu. Değerli 'bilgilerin' transferini geciktirmeye yönelik

girişimler olsa da, uzak kültürler diğerlerini belli açılardan taklit ederek, paralel toplumsal evrim yoluyla olduğu kadar etkileşim yoluyla da benzer istikametlerde değişim sürecine girmişlerdir. Mesela 'adım adım tekâmül' mantığından hareketle herhangi bir aletin yeni bir biçimi geliştirilebiliyordu. İnsanlık tarihine ilişkin en sıra dışı hususlardan biri dünya genelinde tekâmül aşamalarının -erken Paleolitik dönemin ardından orta Paleolitik dönemin gelmesi gibi- birbirlerini takip etme şeklidir.[5] Mistik teorilere başvurmadığımızda, bu sürecin ancak paralel sosyal evrim, yani tekâmül mantığı (önceki deyişimizle 'bağımsız icat') yoluyla ve daha genel olarak ticaret ve mübadelenin önemli bir rol üstlendiği 'yayılma' vasıtasıyla tezahür etmiş olabileceğini söyleyebiliriz. Nitekim Taş Devri'nde bile diğer bölgelere kıyasla daha kaliteli çakmak taşı tek bir yerde, söz gelimi Doğu Angliyen'deki Grimes mağaralarında bulunuyordu; ilerleyen dönemlerde Akdeniz'de de benzer bir durum sözkonusu olacaktı.[6] İlk çağlardan bu yana ticaret, piyasanın tesisi ve bazı alanında uzmanlaşmış bireylerin (ilerleyen dönemlerde tacirlerin) yükselişi de dahil olmak üzere, insan hayatının gelişiminde merkezi bir rol oynadı.[7]

Kent Devrimi'nin gelmesiyle birlikte ticari faaliyetler daha da yaygınlık kazanmış, kentlerde fırıncılık ve dokumacılık gibi ihtisas gerektiren meslekler çoğalmıştır. Kentin farklı muhitlerinde faaliyet gösteren bu zanaatkârların ürünlerinden bazıları dağıtım konusunda bağlı oldukları saray ya da tapınak tarafından sipariş edilirken, büyük bir kısmı vatandaşların alımına sunulmuştur. Daha seyrek bulunan mallar içinse -uzak diyarlara aylar süren seyahatler eden ve diğer ülkelerde faaliyet yürüten tacirler sayesinde- uzak mesafeler arası ticaret gelişmiştir. Nitekim 10. yüzyıl Bağdat'ında Çinli tacirlerin faaliyet gösterdiği bir bölgenin mevcudiyeti, Marco Polo'nun Güney Song Hanedanlığı'nın başkentinde Hintli şeker tacirlerine rastlaması ya da bizatihi Polo gibi Avrupalıların faaliyetleri buna örnek olarak verilebilir. İpek Yolu bahsettiğimiz bu uzak mesafeler arasındaki mübadele kanallarından birini oluşturmaktaydı; Romalılar için ipek kıyafetler ve İstanbul'daki Topkapı Sarayı için de kaliteli porselenler bu kanalla temin ediliyordu. Hintliler de çok geniş bir alanda ticaret yapmaktaydılar, aynen bu yolun tersi istikametinde ticaretle uğraşan

Ermeniler gibi. Avrupalılar her ne kadar dünyayı çözmek için ilk 'yollara düşen' ve 'keşifleri gerçekleştirenlerin' kendileri olduğunu düşünme eğiliminde olsalar da, [keşiflerden önce de] farklı yollar üzerinden ticaret gerçekleştirilmekteydi. Çeng He'nin ve ondan daha önceki dönemlerde Mısır sahillerinde gemisi alabora olan Hintli denizcinin uzun seyahatlerini düşünün.[8] Gerçekten de Hint Okyanusu en az M.Ö. üçüncü bin yıldan itibaren Mezopotamya'ya uzanan farklı ticaret yollarının kesişme noktasını oluşturuyordu. Sonraları bu yol, her biri güney Hindistan'la ticaret yapan ve Malabar sahillerine yerleşen çok sayıda Yakındoğulu tüccar, Yahudiler, Hristiyanlar (ilk örneği Aziz Thomas), Müslümanlar ve Muzaris ve Arikemedu'daki Romalılar tarafından kullanılacaktı.

Öte yandan, tacirler bariz bir şekilde para da kullanıyordu. Farklı türden malları ve bilgileri mübadele etmek durumundaydılar; bu ise, denizkabuğu, metal ve daha sonraları da kağıt şeklinde nötr bir mübadele aracını gerektirmekteydi. Bu da tacirlerin, büyük ev ve sanat eserleri siparişi vermek ve bunun yanısıra gelişmiş bir yemek kültürü ve yüksek bir hayat standardı benimsemek suretiyle toprak sahibi aristokratlarla rekabet etmede kullanabilecekleri bir mübadele gücüne ulaştıkları anlamına geliyordu. Tacirler kendi kültürlerini, (Japonya'da olduğu gibi) kendi tiyatro eserlerini ve kendi eğitim kurumlarını tesis ettiler; zira genç kuşakların, yürüttükleri ticaretin araçlarını, hesapların tutulmasında yazı ve matematik kullanımını öğrenmelerini ve eğitimin sunduğu diğer nitelikleri edinmelerini önemsiyorlardı. Ancak çoğunlukla, mensupları yazılı dile hakim olan baskın dinlerin kısıtlamalarına maruz kalıyorlardı. Sahip oldukları paranın ve üretim ile mübadele faaliyetleri üzerindeki nüfuzlarının gücü resim, drama ve müzik gibi edebi yapıtlara yönelik talepte (ve bu eserlerin oluşturulmasında) giderek artan bir rol üstlenmelerini sağladı. Uzun vadede bu bahsettiğimiz yapıtlar din-dışı bir niteliğe sahipti ve tacirlerin daha seküler nitelikli ilgilerinden besleniyorlardı. Bu şekilde tacirler, toplum içerisindeki baskın rollerini giderek artan bir şekilde yansıtan bir kent kültürü oluşturdular.

Ancak lüks kültürü de eş zamanlı olarak gelişmedi. Tacirler paraya meraklıydılar ve harcadıkları kadar tasarruf da yapmak

durumundaydılar. Weber'in de dikkat çektiği gibi, güçlü bir çilecilik duygusu hakimdi ve gelecek bölümde de göreceğimiz gibi, bu özellik sadece Protestan Reform Hareketi'yle sınırlı kalmamış, daha geniş bir çerçevede varlığını sürdürmüştü.

Burada, Tunç Çağı'ndan itibaren, bilhassa 'kent medeniyetleri' arasında ticari faaliyetlerin mütekabil bir temelde gelişim kaydettiğini vurgulamak istiyorum. Bu türden bir gelişim, Batılı bilim adamlarının, insan toplumunun kesintisiz tekâmülüne inanç şeklindeki önemli yanlışlarından birine mukabelede bulunulmasını sağlıyor. Tarih öncesi dönemleri inceleyen bilim adamları, insanoğlunun Tunç Çağı'na dek gelişme gösterdiği hususunda mutabıktırlar. Fakat okuryazarlık ve tarih işin içine girdiğinde mesele daha karmaşık bir hal almaktadır. Antik dönem Avrupa'sı, bu sözünü ettiğimiz ortak [gelişim] mirasından ayrılmıştır. Yunanlılar ve Romalılar kölelik ve (bazı Yunan vatandaşlarıyla sınırlı bir) demokrasi üzerine kurulu yeni bir düzen inşa etmiştir ki bu gelişmeler Asya'yı farklı kılmış ve hakikatte geride bırakmıştır. Avrasya'nın tarihsel geçmişini, teleolojik bir yaklaşımla Avrupa'nın 19. yüzyılda muhtelif alanlarda elde ettiği kesin üstünlük çerçevesinden değerlendiren bilim adamları ve avam kesimi 'kapitalizm'in Batı'da gelişmesinin gerekçelerini tarihsel bağlamda antik dönem Avrupa'sında, feodalizmde ve en sonunda da Rönesans'ta aramışlardır. Mesela, aynen ekonomik faaliyetler gibi, kentlerin de Asya'da ve Avrupa'da farklı gelişim seyirleri izlediği, Batılı kent olgusunun Ortaçağ döneminde ve dünyanın başka yerlerinden farklı bir surette tekâmül ettiği düşünülmüştür.[9]

Braudel ekseriyetle pazar faaliyetlerini ve buna bağlı olarak sürdürülen üretim etkinliklerini hem Avrupa hem de Asya'nın belirleyici niteliği olarak görür. Bu geniş çerçeveden ele alındığında, kapitalizm her birinin belirgin özelliğini teşkil etmektedir. Fakat 'gerçek kapitalizm'i, diğer bir ifadeyle tacirler ve üreticilerin elde ettikleri kârları büyük oranda yeniden endüstriye yatırdığı 'finans kapitalizmi'ni sadece Batı'nın başardığı düşünülmekte, bu sayede de, pek çoklarının 'modern kapitalizm'in temel özelliği olarak gördüğü ve 'durmak bilmeyen kazanç arayışı' şeklindeki farklı bir zihniyet yapısıyla özdeşleştirdiği 'kesintisiz tekâmüle' (sürekli yükseliş) ulaşıldığına inanılmaktadır.[10] Yorumcuların ço-

ğu ise, daha az bir cömertlikle, 'kapitalizm'i sadece Batı'nın icat ettiği, Doğu'nun ise 'Asya istisnacılığı'na bağımlı olduğu konusunda ısrarcıdırlar.

Oysa Sanayi Devrimi'ne kadar olan süreçte, doğuda ticari -yani kapitalist- faaliyetlerin önünü kesecek buraya özgü bir duruma rastlanmamaktadır. Tacirler Doğu ve Batı arasında karşılıklı olarak mütemadiyen ticaretlerini sürdürmüş; kent medeniyetleri, az çok paralel bir eksende, icat ve yayılma yoluyla gelişmiştir. Tacirlerin varlığı da doğası gereği bunu gerektiriyordu. Üstelik bu kişiler öyle ya da böyle elde ettikleri kârın bir kısmını, ister yeni gemi ister yeni imalat malzemesi alımı için olsun, teşebbüslerine sermaye olarak yatırıyorlar, kendilerini geliştirmeye çalışıyorlardı. Ticari faaliyetlerin genel organizasyonu sürecini tacirlerin kendileri üstlenmemiş olabilir, fakat alt basamaklarda her zaman varlıklarını korumaktaydılar. Nitekim gemilerin (ya da diğer nakliye vasıtalarının) ve hatta mübadele edilecek malların bir kısmının tedarikinin devlet veya tapınak ya da kilise gibi başka bir 'büyük müessese' veya kolektif bir tüccar topluluğu tarafından gerçekleştirildiği oluyordu. Bu durum, üretimdeki farklılıklarda olduğu gibi, hem Batı hem de Doğu için geçerliydi. Fakat bu ayrışmalar, günümüz Japonya'sında, Çin'inde ya da önceleri Sovyetler Birliği'nde gördüğümüz üzere, pek çok açıdan farklı sonuçlar doğurmamıştır; ancak bazı koşullar altında bir metodun diğerine kıyasla daha iyi netice vermesi elbette mümkündür. Fakat nihayetinde 'sermaye'nin birikimi ve tacirlere, ticari faaliyetlere ve üretime yatırılması hepsinde gerekliydi.

O halde, teleolojik olarak, 'kapitalizm' diye adlandırılan ve sadece Batı'da ortaya çıktığı iddia edilen bir tür toplumsal ya da ekonomik örgütlenme biçimine değil de, birbirleri arasında ticaret gerçekleştiren kent medeniyetlerine (ve kırsal toplumlara) şahit olduğumuz Tunç Çağı dönemine ait faaliyetlerin genel altyapısına bakarak başlayalım. Bu medeniyetler içindeki imalatçılar daha çok, ihtiyaç duyulan ve tacirler ve nakliye yoluyla uzak ya da yakın diyarlardaki diğer ürünlerle mübadele edilen belirli malları üretmekteydiler ki bu mallar bazen -Asante bölgesindeki kola cevizleri gibi- yerel düzeyde hiç kullanılmıyordu. Gerek yerel gerek sınırlar arası düzeyde özendirilen imalat ve ticaret alanla-

rına dönük bu etkinlikler zaman içinde tedrici bir surette daha gelişmiş bir niteliğe büründü. Bütün bu faaliyetler sermayenin biriktirilmesi ve yatırıma yönlendirilmesi eylemlerini de barındırmaktaydı ve yatırımlar ticareti yapılan ürünlerin imalatında yaşanan gelişmeyle birlikte açık bir şekilde artış gösterdi. Sanayi Devrimi'ne kadar, tüketim toplumu haline dönüşen kitlelerin giderek artan bir şekilde ihtiyaç duydukları ürünlerin üretilebilmesi için, devasa fabrikalar, geniş miktarda sermaye ve insan gücüne dayanmayan enerjiye ihtiyaç duyulmaktaydı. Braudel'in finans kapitalizmi ya da gerçek kapitalizm olarak adlandırdığı bu raddeye, Avrasya'nın muhtelif bölgeleriyle sınırlı kalmamak üzere asırlar önce başlayan üretim ve mübadele süreci içerisinde ulaşıldı.

Üretkenlik artışı her yerdeydi; mesela makineleşmenin dokuma tezgâhıyla başladığı söylenebilir. Su ve rüzgârdan insan gücüne dayanmayan enerji sağlanıyordu. Dokumacılık ve tekstil işlemeciliği, 12. yüzyılda Çin'de kenevir ipi eğirme makinelerinde su gücünden yararlanılmaya başlanmasıyla giderek gelişti. İpek liflerinin eğirilmesinde kullanılan benzer türden makineler İtalya'da da ortaya çıktı, hatta Doğu'daki muadillerine öyle çok benziyordu ki bu hususta tarihçi Elvin Çin'deki tekniğin bir şekilde Batı'ya ulaştığını düşünmektedir.

Sanayi Devrimi'nden önce, dünyanın değişik yerlerinde sadece makineleşme değil fabrikalar da ortaya çıkmıştı. Çin'de geniş çaplı ipek üretimi gerçekleştiren merkezler vardı; kâğıt yapımı su gücü ve bunun yanısıra çoğunlukla geniş çaplı bir üretim faaliyeti gerektirmekteydi. Porselen imalatı, işbölümü hususuna ilişkin Adam Smith'in ortaya koyduğu tüm kriterleri barındırıyordu. Uzak mesafeler arasında seyahat eden tacirler tarafından pazarlanmak üzere piyasalara seri mal üretimi gerçekleştiren tek ülke Çin değildi elbette. Hintliler de büyük miktarlarda pamuklu mallar üretip ihraç ediyorlardı.

Hülasa, 19. yüzyıla ait bir İngiliz kavramı olan 'kapitalizm' kavramını kullanmadan da, çoğunlukla kent ortamlarında gerçekleşen fakat kırsal toplumlarla da muhakkak bağlantılı olan imalat ve ticaret faaliyetlerinin kesintisiz tekâmülü meselesini anlayabilmemiz mümkündür. Bu tekâmül kısmen iç dinamik-

ler yoluyla, yani ortamın mantığından kaynağını almak suretiyle mevcut durumdan daha ileriye gitme şeklindeki icatlar sayesinde, kısmen de diğer kültürlerle etkileşim yoluyla, bilhassa da ticari faaliyetler ve tacirlerin yakın çevredeki etkinliklerinin neticesinde gerçekleşti. Malların ve bilginin mübadelesi başka yerlerdeki zanaatkâr ve imalatçıların da bu unsurları üretmeleriyle (mesele hammadde olduğunda ise birincil üreticilerin doğmasıyla) netice bulurken, üretim süreci zaman içinde tedricen fakat katlanarak ilerledi. Bu süreçte atılan her bir adım üreticilerin, tacirlerin sayısında ve dükkan sahiplerinin, muhasebecilerin (ve iktisatçıların), hukukçuların (ve hukukun), muhtelif türden sanatkârların (ve sanatın) bu süreçle ilişkili faaliyetlerinde artış doğurdu. Kentler ve kentlerle birlikte de idari yapılanma ile iki 'büyük müessese', yani ordu ve 'kilise' (ya da genel olarak dini kuruluşlar) yaygınlık kazandı. Sürecin merkezindeki temel unsur kent soylu orta sınıfın, yani burjuvazinin gelişimiydi. Böyle bir sınıfın türemesi için de (dar anlamıyla) kapitalizm denen şeyin icadına ihtiyaç olmadı; ihtiyaç duyulan tek şey ekonomik farklılaşmaydı. Orta sınıf, bütün kentli topluluklarda mevcut idi. Ticaret ile imalatın yayılmasıyla bunların rolü de, diğer grupların aleyhine olacak şekilde, artmaya devam etti, ta ki bizatihi kendileri ve bunların faaliyetleri toplum üzerinde hakimiyetini tesis edene kadar. Toplum da artık birincil üretim ve tarımsal faaliyetlere tam bağımlı değildi.

Yukarıda yer verdiğimiz, öncelikli olarak ticari mübadeleleri temel alan yaklaşım bizlere Batı'daki gelişmelerle alakalı olarak daha bütüncül bir resim sunmakta ve mübadele sürecinde kendine özgü bir rol üstlenmiş olan Doğu'yu da dışarıda bırakmamaktadır. Başka bir deyişle bu yaklaşım, Avrupa etnik merkezciliği ile teleolojik tarih anlayışının yıkılmasına yardımcı olmaktadır. Doğu ve Batı'daki gelişmelerin barındırdığı geniş çaplı paralelliklerin, bilhassa da daha önce bahsettiğimiz yemek kültürü ve çiçekler ve daha genel olarak da sanat alanındaki benzerliklerin izah edilmesine katkı sağlamaktadır. Öte yandan da bilim ve genel manada yazılı bilgi alanında, önce bir kültürün akabinde diğerinin üstünlüğüne yol veren bir paralel gelişmeler serisine işaret etmektedir; aynen, geniş çaplı sermaye ve bilgi yatırımlarının gerçekleşmesini sağlayan gelişmiş imalat ve ticaret faaliyetleriyle

bugün hızlı bir surette bir kez daha 'dünyanın atölyesi' haline dönüşmekte olan günümüz Çin'inin bize gösterdiği gibi.

Notlar

1 J. R. Goody 1972.

2 Kroeber 1953.

3 Larsen 1976.

4 Schmandt-Besserat 1996.

5 Bkz. Clark 1961.

6 Renfrew 2007.

7 Polanyi'nin ve diğerlerinin 'ilkel komünizm' gibi piyasa öncesi bir ekonomi modeline ilişkin teorilerini tamamen reddediyorum. Bu teorilerin kaynağında insan geçmişi ve belki de geleceğine ilişkin olarak yanlış temeller üzerinden ortaya konmuş ütopik bir yaklaşım yatıyor.

8 Ghosh 1992.

9 Bkz. Weber 1985. Sadece Batı'nın 'kapitalizm'in gelişimine zemin hazırladığı düşünülmektedir.

10 Wallerstein 1999.

Ticaret Kaynaklı Refah ve Püriten Çilecilik

Tacirlerin ve imalatçıların, refahın dahili ya da harici mübadeleler vasıtasıyla üretilmesindeki rolünden söz etmiştik. Bunun yanısıra kapitalizmin sözüm ona Batı'da ortaya çıktığına ilişkin tartışmaların çoğunun Weber'in çileci (*ascetic*) Protestanlık yaklaşımı üzerinde yoğunlaştığını belirtmiştik. Bu çerçevede kapitalizmin sözkonusu yükselişinin açıkça Hristiyanlık ile, hatta Yahudi-Hristiyan medeniyetinin veya İbrahimi tektanrıcılığın mevcudiyeti ile ilişkilendirilegeldiğini, oysa İbrahimi üç ana din olduğunun ve üçüncünün de elbette İslam olduğunun unutulduğunu belirtmek gerekir. Bu görüş yalnızca Weber ile sınırlı olmayıp Mann, Macfarlane, Hall ve diğerlerinin Baechler'in eserinde yer alan katkılarında da belirgindir.[1] Oysa Rönesans döneminde ve öncesinde ticaretten kaynağını alan refahın birikim sürecinde kaçınma ve inkâr (*restraint and denial*) olgusunun mevcut olduğunu akıldan çıkarmamamız gerekir.

Benim buradaki amacım, püriten yapı olarak adlandırdığım şeyi genele yayarak bu kavramın, bazı yönleriyle, ayrıcalıklı bir azınlık zümresiyle sınırlı da olsa, lüks kültürlere dönüşmüş Tunç Devri sonrası toplumların birçoğuna ait bir özellik olarak anlaşılmasını sağlamaktır. Ancak ben bu yapının bazı unsurlarını, sözkonusu dönemin sınırlarının da ötesinde, daha geniş anlamda tüm beşeri toplumun özelliği olarak görmekteyim. Bu görüşten yola çıkarak, evvela sanatın, özellikle de figüratif sanatın mevcudiyeti ve yokluğu meselesini ele alarak başlayacağım. Bunu yaparken de yalnızca 'lüks' toplumlarını değil, okuryazar olmayan bazı toplumları da ele alacağım.

Eserin yansıttığı dünya ve temsiller hakkında yapılan birtakım yorumları (felsefi olanları da dahil) -ki ben bunları edebiyatın bir türü olarak görmekteyim- bir kenara bırakırsak, belirli bir sanat eseri karşısında iki temel yaklaşım sözkonusudur: Değerlendirme (takdir ve tenkit) ve sosyo-tarihsel analiz. Sosyal bilimlerin sözkonusu birinci yaklaşımda pek bir yararının dokunacağı kanaatinde değilim. Fakat ikincide faydası olabilir, bilhassa da antropoloji ve Avrupalı olmayan bir sanat sözkonusuysa. Ancak böyle bir durumda kültür tarihiyle ilgili birtakım sorular gündeme gelmektedir. Ben bu sorulardan en kapsamlı olanını, sanatın veya en azından figüratif sanatın yokluğu meselesini ele almak istiyorum.

Toplumlar arasında, heykelin ve figüratif temsillerin kullanımı bakımından ilginç farklar bulunmaktadır. Fildişi Sahili'ndeki Senufolar, İslam'ın gelişiyle birlikte kısmen etkilenmiş olmakla birlikte günümüzde hâlâ sürmekte olan çok güçlü bir tahta oymacılığı geleneğine sahiptirler. Komşuları olan Gouali Lobilerde tahta oymacılığına çok daha az rastlanmaktadır. Senufolarda, mutfak aletleri dahi oyma iken Lobilerde biçemsel olarak güneydeki Baule bölgesinden esinlendikleri düşük kaliteli bazı maskeler bulunur. Daha doğuda bulunan Lodagaalarda ise çok daha azı görülür. Yüksek mevki sahibi ziyaretçilere armağan edilmek üzere ithal edilmiş olanlar haricinde burada neredeyse hiç maske yoktur. Atalardan kalma belli belirsiz insan suretinde mabetler (*saa daa*), kutsal addedilen vahşi mahlukat ve buna benzer nispeten daha önemsiz figürler kültüyle bağlantılı kalitesizce oyulmuş figürler (*betibe*) ve çamurdan mabet heykelleri bulunmaktadır. Hemen yakındaki Tallensilerde ise bu kadarı bile görülmez.

Fakat Afrika sanatının sergilendiği müzelerde, sadece mabetlere ilişkin bir kategori sözkonusu olduğunda bile, yokluğu gösteremezsiniz. Esasen temsillerin (sadece figüratif değil, hiçbir tür temsilin) bulunmadığı durumlarda, kültürlerin kendi içinde olduğu kadar kültürler arasında da kopukluklara rastlanır. Tıpkı sanat tarihinin yalnızca devamlılığı gösterdiği gibi bir müze de yalnızca mevcut olanı gösterir. Sessizlik, boşluklar ve kopukluklar ise gösterilemez.

Fakat burada, kendiliğinden vuku bulan bir olgu ile değil de kasıtlı bir göz ardı etme, diğer bir ifadeyle bir reddetme durumu

ile karşı karşıya olabilir miyiz? Nitekim Batı toplumlarında bizler, sanatı sık sık, bilhassa da genellikle püritenlik olarak bilinen yaklaşım çerçevesinde, reddetmekteyiz. Ancak burada püritenlik sözcüğünü kullanırken kendimi figüratif temsillerin benimsenmesinin dini gerekçelerle reddedilmesiyle sınırlamadığımı belirteyim.

Dolayısıyla ben, sanata, sanatın bütün türlerine baştan şüpheyle yaklaşıyorum. Bu şüphe, Bergotte'un, Vermeer'e ait *Delft Manzarası* tablosunu hatırlamak için bir sergiyi ziyaret edişinin ardından ölmesini anlatan Marcel Proust'un eserinde de görülür: 'Birkaç tablonun önünden geçti ve taklitçilikten öteye geçememiş bir sanatın yavanlığı ve anlamsızlığı karşısında çarpılmışa döndü; bir Venedik sarayı üzerindeki esinti ve günışığı kadar bile olamayan bir çalışma.'[2] *Representations and Contradictions*'da,[3] temsile yönelik benzer karşı çıkışların zaman zaman tüm beşeri toplumların potansiyel bir özelliği olduğunu ileri sürmüştüm. Bu durum diğer 'estetik' özellikler için de geçerlidir. *Culture of Flowers*'ı[4] yazarken, kültürler-ötesi bir kullanım alanı olan çiçeklerin, evcil çiçeklerin yetiştirilmeye başladığı Tunç Devri'nden başlayarak ortaya çıkan lüks toplumlarında yoğunlaşırken, bazı toplumlarda ve tarihin belirli dönemlerinde reddedildiğini gördüm. Aynı durum, *Cooking, Cuisine and Class*'da[5] da tartıştığım üzere, özenle hazırlanmış yiyeceklere itirazlarda da geçerliydi. Başka bir yerde, şarabı da benzer bir çerçevede ele almıştım.[6]

Ele aldığım unsurlar çiçekler, yiyecekler, şarap, imgeler, tiyatro, kurgu (özellikle de roman), kutsal objeler ve cinsellik temsilleriydi. Dolaylı bir şekilde dikkat çektiğim fakat gerçek anlamda ele almadığım husus sözkonusu itirazların, yasakların ve kaçınmaların birbirleriyle örtüşme eğilimi göstermesiydi: Birinin mevcut olduğu yerde diğerleri de genellikle mevcuttu. Öyleyse, bütün bu özelliklerin tek seferde mevcut olmadığı; ancak anlamlı bir küme halinde bir arada ortaya çıktığı 'gelişmiş bir püriten sistem'den bahsetmek mümkün olabilir miydi? Püriten dünyanın ve özellikle de İskoç Presbiteryan sisteminin içinden doğduğu ortamı ele alalım. Kesme çiçek vermenin hayli nadir bir olay olduğu eski zamanlarda çiçekler, İskoç peyzajında önemli bir yer teşkil etmemekteydi. Bugün bile İskoçya'daki çiçekçilerin sayısı İngiltere'ye nispeten çok daha azdır, İngiltere'dekilerin sayısı ise Fransa'ya

kıyasla azdır. Burada çiçekler toplumsal hediyeleşmenin bir parçası olmamıştır. Hatta annemin neslinden bir İskoç kadının 'Yumurta olsa daha makbule geçerdi' sözleri bu anlamda manidardır. Aynı şekilde, büsbütün çiçekten yoksun olmamakla birlikte İskoç mezarlıkları, görüntü itibariyle kıraç olmaları bakımından New England'ın Protestan mezarlıkları ile güçlü bir benzerlik taşımaktadır. Çiçekler, özellikle de kesme çiçekler, fazla para harcanmaması gereken bir lüks olarak görülmektedir. Ancak mezarlıklar sözkonusu olduğunda, çiçek kullanımı yalnızca ahlaki bir sorun değil aynı zamanda dini bir sorun olarak değerlendirilir. Zira mezara çiçek koymak ataları kendisi için aracılık etmeye ikna etme gayreti olarak yorumlanabilmektedir. Bu da kuvvetle tek tanrılı olan bir dinde küfür olabilir.

Fakat sözkonusu olan yalnızca çiçekler değil, aynı zamanda yiyeceklerdi de. Bu hususta, üst gruplar ile orta ve alt sınıfların davranışları arasında, bir ölçüde çiçekler hususunda da olduğu gibi, hiç kuşku yok ki bir fark vardı. Orta ve alt sınıflar, özenle hazırlanmış yiyecekler ve pahalı şaraplar (aslında bazen her tür alkol) biçiminde kendini gösteren yüksek yaşam standartlarını, birikim yapmak veya sağlık için harcamak ya da kiliseye veya yoksullara bağışta bulunmak üzere feragat edilmesi gereken lüks harcamalar olarak değerlendiriyorlardı. Yoksullar için böyle bir lüks düşkünlüğü her halükarda sözkonusu olamazdı; fakat zaten İskoçya'da standartlar genelde düşüktü. Nitekim 1840'larda Hong Kong ve Çin'e Londra Botanik Cemiyeti için bitki toplamak üzere gönderilen Fortune, ortalama Çinlinin İskoçya'dakilere kıyasla ne kadar iyi beslendiğini ifade etmekten kendini alamamıştı.

Yeme içme konusunda İskoçya'nın tamamında bu tevazuyu görmek mümkün değildi elbette. Yoksullar yoksulca, orta sınıflar orta düzeyde yiyip içerken, zenginler, yiyeceklerin hazırlanış tarzı açısından Çinlilerden geri kalsalar da, kendilerine yiyip içme konusunda bir sınırlama getirmiyorlardı. İçecekler hususunda ise garip bir çelişki sözkonusuydu. Zenginler yasal veyahut yasadışı olarak Fransa'dan şaraplar ve sert içkiler ithal ediyorlardı. Oysa İskoçya da viski üretimi açısından öne çıkan yerlerden biriydi. Ancak tüketimine kısıtlamalar getirilmişti. Tavernalar, meyhaneler ve birahaneler saygıdeğer dindar insanların uğradığı yerler

değildi. Tüketim saatleri kısıtlıydı. Pazar günleri bir kimsenin alkollü içecek alabilmek için asgari beş mil yol gitmesi gerekiyordu. Aslına bakılırsa, birçok aile ister evde ister dışarıda, alkollü içecek tüketimini kesinlikle reddediyordu. Bölge ekonomisine büyük katkı sağlayan önemli içki imalathanelerinin yakınında bulunmasına rağmen, annemin o zamanlar Aberdeen ve Banff eyaletleri sınırındaki evinde hiç alkol gördüğümü hatırlamam. On altı yaşında güneye, Londra bölgesine taşındığında bile, kendisine tıbbi amaçlarla kullanma izni verdiği tek alkol brendi idi. Alkolü eroin veya afyon ruhu ile aynı kefeye koyardı.

Tasvirler ve diğer temsil türlerinin İskoçya'daki geçmişi, dönemin diğer aşırı Protestan gruplarında olduğu kadar aşırı idi. Sözkonusu temsiller din alanında adeta terk edilmişti. Kiliselerde resim ve heykeller, tıpkı vitray camlar gibi ortadan kaldırılmıştı. Mevcut olanlar imha edilmiş, yeniler artık yapılmaz olmuştu. Mezarlıklar figüratif süslemelerden temizlenmişti. Böylece bütün bir zanaat kolu yok oldu; tahminimizce ya başka yerlere taşındı ya da kendisine seküler bir ortamda yer buldu. Fakat seküler alanda da durum çok farklı olmadı. Çizimler, bilhassa onları ahlaki değerleri öğretecek edebiyata yönlendirmek maksadıyla, sadece çocuklar için serbestti. Bizatihi bu edebiyat türü, kurguya ya da en azından aşk hikâyesine, gerçek dünyadan kopuk fanteziye itibar etmiyordu; fakat ister fantezi olsun ister gerçek, her iki durumda da sözkonusu çalışmanın ahlaki bir boyut taşıması gerekiyordu. Walter Scott'un 'tarihi romanları'nı bir kenara koyarsak, yetişkinlere yönelik kurgu eserler pek değer görmüyordu; tiyatro ise daha da az muteberdi. Ortaçağ'ın sonunda Edinburgh kenti şiir ve dramayla ilgili faaliyetlerin bir merkezi haline gelmişti: Şiirde Dunbar'ın büyük başarısı sözkonusuydu; drama alanında ise, Lindsay 1540'ta *The Thrie Estaitis*'i yazmıştı. Ancak Reform'dan sonra 200 yıl gibi bir süre boyunca Edinburgh sahnesinde hiçbir oyun üretilmedi. Azizler ve Tüm Ruhlar yortuları terk edildi. Bu yortuların yerini İngiltere'de (tıpkı Birleşik Devletler'in güneyinde olduğu gibi), gayet Protestan bir merasim olan ve her yıl 5 Kasım'da Katoliklerin Parlamentoyu havaya uçurmak üzere kurdukları komplonun başarısızlığını kutlamak üzere tertip edilen Guy Fawkes Günü aldı. İngiliz Parlamentosunu hiç sevmeyen

İskoçya'da ise yukarıda bahsettiğimiz yortuların yerini Cadılar Bayramı -Azizler Günü'nün arifesi- aldı; cinler ve gulyabanilerle özdeşleşen bu bayram çocuklar için eğlence haline gelmişti.

Farazi modelimdeki diğer unsurlar, yani kutsal objeler ve cinsellik temsilleri hususunda ise; Katolik kilisesinden ayrılan Protestan kilisesinin kutsal objeler kültünü açıkça bir kenara bıraktığı, dahası bu yaklaşımın Protestan kilisesinin ortaya çıkış özelliklerinden biri olduğu görülür. Cinsellik de daima baskı altındaydı; Katolik kilisesinden kopan (Anabaptistler ve Mormonlar gibi) bazı aşırı uç kiliselerin Eski Ahit'in İncil modelini takip ederek çok kadınla evliliği geri getirdiği olduysa da, genel manada aile değerlerine ehemmiyet verilmekte, zinaya karşı güçlü müeyyideler uygulanmaktaydı.

New England da, John Knox'un devrini izleyen dönemde, İskoçya'daki ideolojinin ve uygulamanın büyük ölçüde aynısını paylaşmaktaydı. Aynı ikona karşıtlığını, aynı tiyatro karşıtı önyargıları taşıyorlardı. Tüm boş zaman etkinlikleri, top oyunlarının, kart veya zarların olmadığı, giyimin mütevazı ve davranışların genellikle ölçülü olduğu 'alkolsüz eğlenceler' üzerine kuruluydu. Bu adet 17. asrın sonuna doğru değişti, ancak İngiliz idaresine karşı gerçekleştirilen devrime kadar belli kısıtlamalar varlığını korudu. New England'da tiyatro ancak 18. yüzyılın son on yılında meşruiyet kazandı. Aynı değişimler İngiltere'de ise, Cromwell'in Milletler Topluluğu rejiminin ardından Stuartların yeniden tahta dönüşü sayesinde [Stuart Restorasyonu, 1660-1688] daha erken dönemlerde gerçekleşmişti.

New England okuma-yazma oranı hayli yüksek bir topluma sahipti: Kurucu kuşakta erkeklerin yaklaşık üçte ikisi, kadınların ise yaklaşık üçte biri okuma-yazma biliyordu. Devrim yıllarında, bu rakamsal veriler, tüm erkekleri ve kadınların yüzde seksenini kapsar hale geldi. Yazının faziletlerine olan inanç çok kuvvetliydi ve birçok kitap ithal edildi. Sanatın diğer birçok biçiminin icrasını püritenler için güç kılan ikona karşıtlığı, yazılı dile yönelik ideolojik bir sorun yaratmıyordu. Aslına bakılırsa, İncil'e resimler eklenmesine de müsaade etmişlerdi ve bu sebeple Kral James İncili yerine 1660 basımı Yaratılış İncili'ni (*Genesis Bible*) tercih ediyorlardı. Fakat okudukları şeyler büyük çoğunlukla

dini eserlerdi. 17. yüzyılın sonlarında bunlar arasına püritenlerin yaşadıkları esaretleri anlatan hikâyeler de eklendi, takip eden yüzyılın ikinci yarısında bu hikâyeler daha seküler bir niteliğe büründü. Ünlü suçluların itiraf niteliğindeki hikâyeleri de benzer bir yoldan geçecekti. Roman, ancak 18. yüzyılın ortalarında hâkim edebi tür haline geldi. Aşk hikâyeleri özellikle kadınlarca seviliyor ancak hiyerarşi tarafından eleştirilmeye de devam ediyordu. 1693'te Increase Mather bu hikâyeler hakkında 'eşyaya, bilhassa da aşk ve şeref meselelerine ilişkin yanlış düşüncelerin ve imgelerin vücut bulduğu büyük bir fitne' değerlendirmesini yapar.[7] 18. yüzyıl boyunca 'ahlak bekçileri hiçbir kurgu türünü hoş görmemeyi sürdürmüş', gerçekliğe ilişkin temsiller yer edinememiştir.

Genel modelimizin öğelerine döndüğümüzde imgelere, tiyatroya ve kurmaca edebiyata değinmiş olduğumuzu, geriye yiyecek ve şarap, çiçekler, kutsal objeler ve cinselliğin kaldığını görüyoruz. Aynen Cromwell İngiltere'sinde ve İskoçya'da olduğu gibi, New England'da da yiyecekler meselesinde bir kısıtlama sözkonusuydu. Yiyecek tüketimi, aşırıya kaçmamak kaydıyla, 'alkolsüz' eğlencenin bir parçasını oluşturmaktaydı.[8] Çiçeklere de, özellikle de dini bağlamlarda, ölülere adak takdim etmek gibi algılanabileceğinden, temkinli yaklaşılıyordu. Çiçekler sözkonusu dini gerekçelerden dolayı itici görüldüğü gibi, bazıları için aynı zamanda 'lüks'ü, yani sosyete sınıfın kültürünü temsil ediyordu. Aziz ve şehitlerin kutsal eşyaları, insanların paralarını dolandırma vesilesi olmak suçlamasıyla Luther tarafından açıkça kınandığından, yalnızca püritenlerin değil, tüm Protestanların inancına aykırıydı. Tıpkı koruyucu azizlerle ilgili diğer birçok kutlama gibi Azizler yortusu da unutulup gitti. Ancak dini bayramlara yönelik tepkiler bu noktada durmadı; İskoçya'da olduğu gibi, Noel, yerini dindışı Hogmanay'a bırakarak unutulup gitti. Şükranların sunulması için yapılan düzenli kutlamalar, yerini ilk başta düzensiz olan Şükran Günü'ne bıraktı. Erken dönem New England'da, aynı zamanda Papa Günü olarak da ifade edilen Guy Fawkes Günü kutlanmaktaydı ve bu etkinlik, taşkın davranışlara yol açabilen bir etkinliğe dönüştüğünden, nihayetinde püritenlerin 'alkolsüz eğlence'ye olan bağlılığında bir değişmeye neden oldu.

Belli başlı tüm Yakın Doğu dinleri, bir dizi püriten yaklaşım ihtiva etmekteydi. Bilhassa tasvirlere (imgelere), hele hele de heykel şeklinde olanlara karşı tepki bakımından en ısrarcı din İslam olmuştur. İslam tiyatroya, kurmaca edebiyata, dindışı müziğe ve cinsel özgürlüğe de karşı çıkıyordu. Bu durumun tiyatrodaki istisnası, Şiiler tarafından icra edilen Hüseyin konulu dini piyestir; fakat Ortaçağ Avrupa'sındaki benzer gösterimler gibi, fikir bakımından dini olduğundan ve bir tiyatro gösteriminden ziyade bir ritüeli andırdığından genel yasaktan kurtulabilmiştir. Ritüel ve tiyatro gösterimi, ('gösterim teorisi' tarafından da savunulduğu gibi) şekil itibariyle benzer olabilir fakat oyuncunun gözünde bu iki olgu birbirinden bütünüyle farklıdır.

Tasvirler, ister iki boyutlu, isterse üç boyutlu olsun, belli başlı İslami geleneklerce kınanmış; fakat İpek Yolu boyunca Çinlilerle kurulan temastan dolayı Safevi İran'ında ve sonraları ise Babür Hindistan'ında kendine yer bulmuştur. Ancak Babür'de iki boyutlu resimler yaygın olsa da, üç boyutlu Hindu heykelleri, yalnızca Hindu kültürüne ait oldukları için değil, tüm heykellerin Yaratıcı'ya karşı kabul edilemez olması sebebiyle olumsuz karşılanmış, pagan anlayışı yansıttığı gerekçesiyle tahrip edilmiştir. Tanrı'nın yerine tapılabilme ihtimali taşıyan kutsal eşyalar da yine aynı kaderi paylaşmıştır. Yine hikâye anlatıcılığının da, en başta hakikatin dışında bir şey sunma tehlikesi olmak üzere, sakıncalı yönleri vardı.

Bu yasakların bazı hallerde ihlal edildiği de oluyordu. Yasakların istisnalarına, ağırlıklı olarak saraylarda, eski saraylardaki özenle işlenmiş mozaiklerde; bir ölçüde tacirlerin evlerini süsleyen Lübnan sedir ağaçlarında ve kuşkusuz 'Binbir Gece Masalları' gibi anlatılarda rastlanıyordu. Yerel düzeyde, bazı figüratif tasvirler ve birtakım sözlü hikâye anlatıcılığı da sürüyordu. İslam temsillere güçlü bir şekilde karşı çıksa da, temsil her zaman kapıdaydı ve şer'i inançlardan hareketle def edilmeliydi.

Yahudilikte de İslam'a benzer gelenekler sözkonusuydu; aslında, aynı kaynaktan besleniyorlardı. Bu benzerliklerin en bilineni, tasvirlerin olmayışıdır. Tanrı'nın figüratif bir temsilini yapmak, tıpkı İslam'da olduğu gibi Yahudilikte de saygısızlık addediliyordu. Resim yapmak için Paris'e gelmek zorunda kalan Rus ressam

Marc Chagall'dan önce, az sayıda istisnası bulunmakla beraber, hiç Yahudi ressam yoktu. İspanyol filozof Moses Maimonides'e göre, Tanrı ve onun yarattıkları, sözle bile olsa imgeleştirilemezdi. Drama da aynı ölçüde mahzurlu idi. Kimileri bu tavrın, Roma tiyatrosunda sergilenen oyunlarda Yahudilerin, tıpkı Hristiyanlar gibi (daha sonraları *Venedik Taciri*'nde olduğu üzere) zalimce resmedilmelerinin ve arenada vahşi hayvanlarla dövüşmek zorunda bırakılmalarının bir sonucu olduğunu ileri sürmüştür. Fakat burada da teatral temsilin her çeşidine yönelik yasaklar daha genel ve köklüydü. Belki Ortaçağ'da Yahudiler, İncil'deki Esther hikâyesini canlandırarak Purim bayramında Hristiyanların dini piyeslerini taklit etmişlerdi, ancak Şiilerin Hüseyin ile ilgili piyeslerinde ve Hristiyanların dini piyeslerinde olduğu gibi burada da dramaya, tıpkı Hristiyanların Çile piyesinde olduğu gibi dini bir şemsiye altında, tiyatrodan ziyade bir ritüel olarak başvurulmuştu.

Tezimin özünde yatan asıl mesele bu özelliklerin bir grubun kültürel geleneğinin kalıcı unsurları olmadığının farkına varılmasıdır. Önce tiyatroyu ve görsel sanatları reddedip, hal böyleyken Amerika Birleşik Devletleri'nde sözkonusu alanlarda olabildiğince ezici bir üstünlükle egemen olanlar, aynı insanlar, yani Yahudilerdir. Bahsettiğimiz muhtelif cihetleri itibariyle bakıldığında püritenliğin belirli bir dizi dini inançla bağlantılı olduğu görülmektedir. Bu inançlar sarsıntıya uğradığında veyahut değiştiğinde de, topyekûn bir dönüşüm meydana gelmiştir.

Arka planında Yahudiliğin yattığı göz önüne alındığında, Akdeniz dinleri üçlemesinin üçüncüsünün, yani Hristiyanlığın da bazı benzer özellikler göstermemesi şaşılası bir şey olurdu. Elbette Hristiyanlar erken dönemlerde, özellikle üç boyutlu heykeller hususunda ikona karşıtı eğilimler göstermişlerdir. Heykel, Rönesans'ın erken dönemlerinde, örneğin Auvergne'de ve 'Gotik' katedrallerde yeniden ortaya çıkana dek, adeta yok olmuştu. Ancak iki boyutlu figüratif temsiller bile, dini olmadıkları sürece zor zamanlar geçirmişlerdi. 8. yüzyılda ortaya çıkan gelenek karşıtı hareket muhtemelen İslam'dan etkilenmişti; ancak kökeni bakımından daha eskilere, Yahudiliğe kadar uzanmaktaydı. İmgelere ancak dini nitelikli, dolayısıyla kutsal olduklarında izin verilmiştir.

Tiyatroda da aynı durum sözkonusuydu. Roma'ya ait yapıların maksatlı bir biçimde tahrip edildiğine ilişkin deliller var. Bu durum Hristiyanlığın, Yunan'ın ve Roma'nın sanatsal başarısının iki büyük unsurunun, yani heykel ve tiyatronun yok edilmesini teşvik ettiği anlamına geliyordu.

Dini törenler, bir bakıma tiyatro icrasının yerine geçebilecek bir seçenek teşkil etse de, tiyatro icrasının eşdeğeri değildi. Ancak, Katolikliğin sonraki dönemlerinde sanatlar hususunda, kendini kiliselerin dekorasyonlarında belli eden tedrici bir değişim sözkonusuydu. Fransız rahip Abbé Suger, ibadetin en basit şekliyle olması gerektiğini savunan Clairvauxlu Sistersiyan Bernard'ın 'püriten'liği ile mücadele ederek, Tanrı'nın ancak en güzel olana layık olduğunu iddia etmiştir. Mabetlerde çiçekler kullanılmış, heykeller ve vitraylar ibadethaneleri süslemiştir. Hristiyan kilisesinin ilk papazlarından birçoğu, dini nedenlerden dolayı değil, fuzuli masraf olarak gördükleri lükse karşı olduklarından dolayı bir püritenlik sergilemişlerdir. Bu tavır, kurulu kilise düzenine karşı birçok reform ve protesto hareketinde yeniden benimsenmiş; Protestanlar, özellikle de püritenler, 'kökler'e, yani yalınlığa dönüşte ısrarcı olmuşlardır. Bu ruhla hareket eden püritenler, İskoçya'da ve New England'da olduğu gibi Hollanda'da da kiliselerinden sanatı uzaklaştırmışlardır.

Buraya kadar, püritenlik ve reddedicilik fikirlerini Avrupa'ya veya Yakın Doğu'ya ait bir olguymuş, bu geleneğin bir unsuruymuş gibi anlattım. Bu mevzu genelde bilhassa tektanrıcılık ile ilgili çalışmalarda, tek bir Tanrı'ya ibadet anlayışına başka alternatifler olamaz şeklinde ele alınıyor. Ancak bu doğru değil. Püritenliğe, Hinduizm ve Budizm'in çeşitli yönlerinde, Çin'de ve Japonya'da rastlanmaktadır. Aslında, okuryazar olmayan toplumlarda bile sözkonusu püriten yapının unsurları görülmektedir. Eski sözlü kültürlerin tamamı ikona-sever değildi. Doğrusu Afrika'da, Yüce Tanrı'ya ait bir tasvir, soyut bile olsa nadiren bulunmaktaydı. Yüce Tanrı'nın daha düşük düzeyli ilahlarınki gibi bir tapınağı yoktu. Yalnızca bazı ilahların resmedilmesine karşı çıkış değil, başka türlü kısıtlamalar da sözkonusuydu (Kuzey Gana'daki Tallensilerde her türlü tasvire karşı çıkılmıştır). Fakat bu 'yokluklar' müzelerde gösterilememektedir.

Mevcudiyet ve yokluk, en azından eski zamanlarda çok yakından bağlantılıydı; en klasik ve en açık şekliyle Yunan filozof Platon'un çalışmalarında figüratif temsillerin doğasıyla ilgili olarak dile getirilen bir dizi şüphe böyle bir bağlantı sağlamaktaydı. Platon'a göre temsil bir yalandı, 'gerçek olan'ı yansıtamazdı, kaldı ki 'gerçek olan' da bir idealden ibaretti. Somut manada ele alındığında yanlış da değildi bu düşünce. Bir 'at'ın resmi asla bir at olamazdı. Niteleyen sözcüğün kendisi de at olamazdı. Bilinçli ya da bilinçsiz bu mesafenin idraki daima kuşkulara; kuşkular da, dili ve temsilleri kullanan bir hayvan olarak insanın dünyayla, kendi maddi ve gayrimaddi çevresiyle yüz yüze gelmesinin neredeyse kaçınılmaz bir sonucu olarak, çelişkilere yol açabiliyordu.

Neredeyse kaçınılmaz diyorum, zira Alman deneme yazarı Walter Benjamin'in işaret ettiği üzere; tıpkı romanın, filmlerin ve TV'nin güçlü bir şekilde yayılmasına bağlı olarak kurgulara gark olduğumuz gibi, silindirli baskı makinesinin icadından beri de imgelere gark olmuş bulunuyoruz. Daha evvelki şüphelerimiz bir kenara kaldırılmış bulunuyor. Bir kurgu, imge ve drama dünyasında, kendi gerçekliğimizden ayırmakta güçlük çektiğimiz bir sanal gerçeklikte yaşıyoruz. Hâlâ temsillere bir miktar karşı geliyor ve soyut sanatı tercih ediyor olabiliriz; ancak daha evvelki kültürlerin tamamı figüratif temsilleri kabullenmeyi reddetmiş ve tercihlerini soyut olandan yana kullanmışlardır. Sanat tarihine baktığınızda bunu görebilirsiniz.

Miken dönemi Girit'inde tanrıçayı temsil eden ünlü kil tasvirlerinde yahut daha geç 11. yüzyılda Kıbrıs'taki Minos uygarlığından kalma eserlerde görüldüğü üzere sanat çoğunlukla temsile dayalı ve figüratifti. Bunu Yunan'da, Atina'da M.Ö. 900'lü yıllarda başlayan Geometrik dönem izledi ki burada bilhassa çömlekçilik alanında proto-geometrik olarak adlandırılan üslup takip edildi. Sözkonusu dönemde, teknik mükemmellik, şekillerin zarafeti, ahenk ve süsleme göze çarpıyordu.[9] Yeni sanatta 'mantıksal düzen' hakimdi.[10] Geometrik çömlekçilik M.Ö. 900 ve 700 yılları arasında üretilmiş ve bu kaplarda, motiflerin ağırlıklı olarak dairesel olduğu proto-geometrik dönemden tekâmül etmiş düz çizgili soyut tasarımlar öne çıkmıştır. Temel dekorasyon vasıtaları cenaze törenlerinde kullanılan vazolardı.

Bu toprak kap imalatı Miken yazısının mevcudiyetinden Fenike alfabesinin gelişine kadarki kopukluğa damgasını vuran sözde 'Karanlık Çağ'da gerçekleşmiştir. Bu çanak çömlek üretiminin topyekûn tasvir içermeyen türden olduğunu iddia etmek yanlış olur, fakat büyük çoğunluğunun içermediğini söyleyebiliriz. Öte yandan Doğulu zanaat ustaları, özellikle kıymetli metaller olmak üzere (nitekim Pers sanatı esasen sarrafiye sanatıydı), ithal edilen eşyalar üzerinde figüratif tasarımlar ortaya koyarak 'figüratif tasvirlerde bazı çarpıcı çalışmaların doğuşuna vesile olan alışılmışın dışında bir sanat mayası'nın ortaya çıkmasını sağlamışlardır.[11] Bununla birlikte, figüratif sanatta, 'Dipylon Vazosunun Ustasından hemen önceki nesle kadar ilave bir ilerleme olmamıştır'; bu döneme kadar olan süreçte Doğu'ya yönelmiş mübadelelerde önemli bir artış kaydedilmiştir. Anavisos'taki (İkinci Orta Geometrik Döneme ait) zengin Atina mezarlıklarında, sanatçıların 'önceki üç asırda oldukça nadiren teşebbüs edilmiş bir iş' olan doğal formları betimleme meselesini ciddiyetle ele aldığına işaret eden iki ve üç boyutlu at tasvirleri bulmaktayız.[12]

Bu soyuta geçişi ve figüratif sanata dönüşü nasıl izah etmek gerekir? Cook, 500 yıl kadar önce Orta Helladik dönemde soyut temsillerin öne çıktığı bir dönemi işaret etmektedir. Cook ayrıca, 'eski Yunan nüfusunun özünde' Miken kültüründe baskı altına alınmış fakat sözkonusu kültürün çöküşü ile birlikte, yeniden ortaya çıkmış olan bir 'Geometrik şekillere yönelik doğal beğeni'nin yattığının düşünüldüğünü belirtmekle birlikte kendisi daha çok 'özünde Girit nitelikleri taşıyan Miken sanatının neşet etmeye başlamış olduğu' düşüncesini tercih etmektedir.[13] Başkaları ise bu üslubu işgalci bir toplumun getirdiği bir ürün olarak görmüşlerdir.

Bu konudaki ilk iki hipotez, zaman içinde ortaya çıkan sanat formlarını neredeyse biyolojik (tabii) bir biçimde belirli halklarla özdeşleştirmekte, üçüncü hipotez ise toplumsal değişimin istilaların bir sonucu olduğu yönündeki mutat arkeolojik açıklamayı benimsemektedir. Fakat hepsi de yetersiz görünmektedir. Yunan cenaze törenlerinin, ölü yakmadan ölü gömmeye (M.Ö. 770-750) ve daha sonra yeniden ölü yakmaya (M.Ö. 700) dönüşmesi de yine bu bahsedilen evrede olmuştur. Bu açıklama türlerinin herhangi birini bu verilere uygulayabilir miyiz? Bence uygulayamayız.

Bu konuyu bambaşka bir istikamette, bizatihi bir Yunan yazarın, yani Platon'un benimsediği yaklaşımla ele almak gerektiğini düşünüyorum. Ona göre 'Geometrik' meselesi, imgelerin, figüratif temsillerin kasten reddi olarak yorumlanmalıdır. Bunun da, salt muhtemel değil, gerekli bir yaklaşım olduğu kanaatindeyim. Aksi takdirde, insanın amaçsallığını, yani insan faktörünü göz ardı etmesi yönüyle hiçbir şeye izahat getirmeyen; nedenselliği ise -başka 'müesseseler (işlevsel analiz) veyahut temel bir formül (yapısal analiz) temelinde yapıları değiştiren- kör ve düşünme yetisi olmayan bir 'kültür'ün ellerine bırakan, temsilden soyuta doğru 'kültürel' bir kayma biçimindeki sığ açıklamalara gark olup kalırız.

Bu bölümde, beşeriyetin özündeki çelişkilerden ileri gelen daha kapsayıcı kültürel değişimlerin bir boyutunu ortaya koymaya çalıştım. Bir açıdan baktığımızda, dini bir bağlamda ortaya çıkan ve Tunç Devri toplumlarının 'lüks'ünü ve bilhassa âdemoğlunun Yaratıcı Tanrı'nın tekliğine meydan okuması fikrini tenkit eden (ve aynı zamanda buna eşlik eden) 'püriten bir yapı' görüyoruz. Öte yandan Platon'un çalışmasında örnekleri yer aldığı üzere daha geniş bir akım sözkonusudur. Bu akım bir nesnenin gerçekliği ile o nesnenin boya, kil ve hatta sözcüklerle tasviri arasında daha genel bir çelişki görür. Böylesi bir idrak, pekâlâ temsillerin reddedilmesine (lüksün reddedilmesinin ardında başka nedenler yatmaktadır) yol açmış olabileceği gibi püriten yapıyla bağlantılı niteliklere de vesile olmuş olabilir; bilhassa tüketim harcamaları ile üretim maksatlı tasarruf arasında çatışmanın yaşandığı servet sahibi tüccar toplumlarda.

Notlar

1 Baechler, Hall ve Mann 1988.

2 Proust 1924.

3 J. R. Goody 1997.

4 J. R. Goody 1993.

5 J. R. Goody 1982.

6 J. R. Goody 1998.

7 Daniels 1995: 46.

8 Goody 1982.

9 Coldstream 1977: 25.

10 R. M. Cook 1960: 2.

11 Coldstream 1977: 71.

12 Coldstream 1977: 71.

13 R. M. Cook 1960: 4.

Bilgi Toplumuna Doğru

Bilginin ve malların dolaşımını ele almıştık, ancak burada bilginin dolaşımının başka parametreleri olduğunu belirtmek gerekiyor. Ticaretten farklı olarak dil üzerine kurulu muhtelif iletişim biçimlerine dayanan bilginin dolaşımı meselesinde, farklı bir tür uzman kitlesi, yani tacirlerden ziyade bilim adamları rol oynamaktadır. Geçtiğimiz asırlar boyunca bilgi dolaşımı önemini gittikçe artırmıştır.

Muhakkak bütün toplumlar bilgi toplumlarıdır. Zaten 'kültür' denilen şey budur; büyük bir beşeri yeti olan konuşma becerisi sayesinde aktarılabilen, miras bırakılabilen bilgi ve iletişimdir. *Homo sapiens*lerin ya da muhtemelen bundan önceki türlerin modern insan haline gelmesini, Amerikalı antropolog Kroeber ve diğerlerinin tanımıyla 'beden ötesi (ekstra-somatik) bir kültür' inşa edebilmesini, bu kültürü sonraki kuşaklar için muhafaza edebilmesini, aktarabilmesini ve daha da geliştirebilmesini sağlayan, bu konuşma yetisinin gelişimi olmuştur. Evrimle ilgili olarak yakın tarihlerde ortaya konan bir yaklaşımın da vurguladığı üzere, 'bugün medeni diye bilinen hayat koşulları organizmaların karmaşık ve tahmin edilemez bilgileri çevresindekilere aktarmanın yolunu, tesadüfen, bulmasıyla ortaya çıktı. Bunu sağlayan ise dilin icat edilmesi ve geçmişin, bugünün ve geleceğin tüm beşeri organizmaların, sınırsız bir gelişim potansiyeli taşıyan devasa bir organizma şeklinde etkin bir biçimde birleştirilmesiydi.'[1] Atkins bunu biyolojik seleksiyonun devamı olarak görmektedir; fakat hakikatte bu süreç o şekilde bir bilgi aktarımından kopuşu temsil etmektedir, zira bu aktarım seleksiyon gibi bazı genel 'ilkeleri' barındırsa da genellikle daha esnek bir çerçevede vuku buluyordu.

Yukarıda yer verdiğim beşeri gelişimleri, kısmen teknoloji ile bilişsel bilimler arasındaki kopukluğu ortadan kaldırmak maksadıyla 'zihinsel teknolojiler' olarak adlandırıyorum. Eski antropologların bize öğrettiği şeylerden biri, sadece sözlü iletişime sahip toplumların oldukça karmaşık olabildikleri şeklindeydi. İnsan toplumu konuşmanın icadıyla çok daha karmaşık bir yapıya büründü hatta belki de bu sayede doğdu; nitekim konuşmanın gelişimi, bana göre, düşüncenin ya da Rus psikolog Vygotsky'nin ifadesiyle 'yüksek bilincin' ortaya çıkmasını sağladı. 'Beşeri devrim' diye bilinen olgu da *Homo sapiens*lerin (DNA verilerine göre) 60.000 yıl kadar önce tam teşekküllü bir dil ile Afrika'dan dünyanın başka yerlerine dağılmasıyla gerçekleşti.[2] Sözkonusu devrim sıklıkla Fransa ile ve buradaki mağara çizimleriyle ilintilendirilmektedir;[3] oysa mağara çizimlerine güney Fransa ve kuzey İspanya'da sınırlı düzeylerde rastlanır. Öyle ya da böyle, 'konuşma' denilen bu zihinsel yetinin başkalarıyla farklı şekillerde iletişim kurulmasını sağlamasıyla birlikte beşeriyet 'kültür' dediğimiz olguyu ortaya çıkarmıştır.

Bugünün standartlarına göre düşünecek olursak ilk başlarda bilgi aktarımı oldukça yavaş ve ihtiyatlı idi. Paleolitik dönemin başlarında ve ortalarında beşeri gelişim dünyanın farklı bölgelerinde, el baltasının kullanıldığı kültürlerde görüldüğü üzere, çoğunlukla benzerlik arz ediyordu. Paleolitik dönem Avrupası'nda kullanılan herhangi bir aleti ele aldığımızda, sözkonusu aletin dünyanın pek çok bölgesinde binlerce yıl boyunca aynı şeklini koruduğunu görürüz. Bu meseleyi aletin sadece işlevi açısından ele almamak gerekir, nitekim bufaloyu öldürmenin farklı yolları da vardır; burada sözkonusu aletin benimsenmesi ve sürekli olarak kullanılmasında kültürel bir unsur da rol oynamaktadır. Paleolitik dönemin sonlarına doğru tam teşekküllü bir dil yetisine sahip -sonraları 'beşeri devrim' olarak bilinen şeye vesile olacak olan- modern insanların ortaya çıktığı görülür. Mağaralardaki farklı çizimlere ve bununla eş zamanlı olarak ortaya çıkan harikulade bir zanaatkârlık ürünü olan yontma aletlere bakıldığında bu kültürel unsur daha da belirgindir. Açık bir şekilde gelişmişlik gelişmişliği teşvik etmiş, insan toplumunun toplumsal manada evrilmesiyle birlikte kültür ve bilgi sistemleri daha da önem

kazanmıştır. Neolitik dönemde tarımın ortaya çıkışı sayesinde, Amerika ve Pasifik'te olduğu gibi, son dönemlere kadar Afrika'da da geniş bir yerel kültürler yelpazesi mevcudiyetini korudu. İlk antropologların üzerinde çalışmayı tercih ettikleri kültürler de genellikle bunlardı.

İnsanların iletişim kurma yöntemlerinde başından beri bir evrim yaşanıyordu şüphesiz, fakat bu evrim (genetik açıdan hızlı olsa da) beşeri öğrenme açısından oldukça yavaş bir seyir izledi. Dilin icadı ve Paleolitik dönemin sonlarında gerçekleşen beşeri devrimle birlikte, bariz bir şekilde kültürlerin evrilmesi de önemli ölçüde hız kazandı. Fakat günümüz toplumlarıyla kıyaslandığında asıl göze çarpan şey 'görsel konuşma'nın, diğer bir ifadeyle yazının icadından bu yana şahit olduğumuz sıradışı gelişim seyriydi.

Tunç Çağı'nda yaşanan Kent Devrimi'yle birlikte bilgi sistemleri başka bir atılım yaptı. Bu yalnızca sabanın, tekerleğin ve yük taşımacılığında hayvanların kullanılmaya başlamasıyla tarımda makineleşme sağlandığı ve bu sayede bazıları tarımsal faaliyetlere, bazıları da bu tarımsal faaliyetler ve artan mübadele etkinlikleriyle birlikte kendini gösteren ekonomik tabakalaşmayla bağlantılı zanaat ürünlerinin dağıtımı arttığı için değil, M.Ö. 3000'li yıllarda yazının da icat edilmesi ile mümkün oldu. Zira yazının icadı bilginin artık zaman ve mekân sınırlamasına tâbi olmaksızın aktarılabileceği anlamına geliyordu; kullanılan dil (aynen elinizdeki kitapta olduğu gibi) sözlü konuşmadan çok daha farklı bir biçimde yayılabilen ve muhafaza edilebilen görünür bir nesne haline bürünmüştü artık. *The Domestication of the Savage Mind* adlı çalışmamla[4] başlayan bir dizi eserimde yazının dini hayat, siyaset dünyası, ekonomi ve genel olarak entelektüel faaliyetler üzerinde meydana getirdiği değişimleri incelemiştim. Burada ise meselenin tek bir boyutu üzerinde durmak istiyorum: Değişimin ne hızda gerçekleştiği. Muhakkak başka faktörlerin de beşeri gelişim üzerinde etkisi olmuştur fakat dikkat çekmek istediğim husus bu gelişimin 5000 yıl öncesinden bu yana olan süreçte, insanlık tarihi açısından Eski ve Yeni Taş çağlarında kaydedilen ilerlemelere kıyasla, görülmemiş bir süratle cereyan etmiş olmasıdır. Görünüşe bakılırsa bu süratin altında da büyük oranda, dile bilginin muhafaza edilebilmesi yolunda kullanılan harici bir araç

sunmuş olan ve böylelikle bilgi toplumunun inşasında yeni bir gelişme sağlayan, sadece eski bilginin depolanmasına değil bu birikime yenilerinin de eklenmesine imkân veren yazının icadı yatıyor. Tunç Çağı'nda yazının icat edilmesinin bize sağladığı şey, kültürel yeniliği önemli ölçüde hızlandırması oldu.

Fakat kültürel yenilenme her zaman rastlanılan bir durum da değildi. Zira aşkın nitelikli bir dini ortamda Tanrı'nın değişmez sözleri temel alınıyordu. Dini değişim imkânsız değildi elbet, fakat Tanrı'nın sözleri de, ister Tevrat'ta, ister Hristiyan ahitlerinde isterse de Müslümanların Kur'an'ında olsun, ebedi kabul edilmekteydi. Bu şekilde kutsiyet atfedilen yalnızca monoteizm, hatta din olmadığı için yukarıda sayılanlara Vedik yazıtlarını ve Konfüçyen klasiklerini de eklemek gerekir. Her bir kutsiyet atfetmede, günümüze kadar kesintisiz kılavuzluk edecek olan bir metin referans alınıyordu. Süreç ister istemez muhafazakâr bir niteliğe sahipti. Bir şeyler değiştirileceği zaman, metne dönülüyor ve geçmiş nesillerin metindeki yazılı ifadeleri yanlış tefsir ettiği savından hareketle sözkonusu değişiklik yapılıyordu.

Kutsiyet atfetme olgusu sanat alanında da sözkonusuydu. Söz gelimi Homer'in şiirleri Atina'da her yıl düzenlenen büyük festivalde okunurdu. Bilhassa doğum yeri olan Stratford-upon-Avon'da kendisine hasredilen tiyatroda, benzer türden bir muameleyi Shakespeare de görürdü; lakin onun eserlerinin başka pek çok yerde sergilendiğini de belirtmek gerekir. Ancak seküler ile dini olanı kutsallaştırma arasındaki farka gelecek olursak Tanrı'nın sözlerine alternatif oluşturmak imkân dahilinde değilken, Shakespeare'in eserleri Elizabeth döneminde ve sonraki dönemlerde ortaya çıkan oyun yazarlarının eserleri için teşvik edici olabiliyordu. Seküler kutsiyet, çeşitliliği destekleyen sanat faaliyetleri demektir; dini kutsiyette ise tek bir metnin üstünlüğünün kabul edilmesi, dolayısıyla da bir durağanlık sözkonusudur. Dini nitelikli sanatta da ele alınan konuyla bağlantılı olarak geniş bir kısıtlamaya rastlanır. Fakat sekülerleşmeyle birlikte potansiyel sanat konularında artış yaşandığı görülmektedir; Ortaçağ Hristiyan sanatı üzerindeki kısıtlamaların terk edilmesi, Avrupa'daki Rönesans sonrası başarının temel belirleyicisi olan (fakat Avrupa'dan daha önce dünyanın başka yerlerinde ortaya

çıkan) tercih özgürlüğü ve bireycilik unsurlarını vurgular nitelikte bir ihtivaya sahip sanat türlerinin ortaya çıkışı buna örnek olarak verilebilir.

Bu açıdan değerlendirirsek bilim de dinden ziyade sanat gibidir, ancak sanatın aksine bilim dünyayı tecrübe ediş üzerine inşa edilirken daha farklı bir yol izlemiştir. Abbasi (750-1258) ve Büveyhi (944-1055) dönemlerinde Araplar neredeyse bütün Yunan bilimlerini, bilhassa da Aristo'yu ve ona atfedilen eserleri dillerine aktarmışlardı. Bunlar, kısmen geçmişin bilgi birikimiyle aşina olmak kısmen de kendi bilimlerini inşa etmek maksadıyla -ki bilhassa astronomi, matematik ve tıp alanında bunu başaracaklardı- çevirdikleri bilimsel eserlerdi. Kendi bilimlerini inşa edebildiler zira sadece Galen'in ve Ptoleme'nin eserlerinde vücut bulan Yunan tıp ve coğrafya bilimlerini çevirmekle kalmıyorlar, o dönemde Bağdat'ta bulunan hastaneler, İslam ülkelerinin başkentlerindeki kütüphaneler, Meraga ve başka yerlerdeki rasathanelerden istifade ederek ve Sanskritçe yazılmış Hint eserlerini de sözkonusu tercümeler arasına katarak bu bilime yeni şeyler ekliyorlardı. Fakat Müslümanlar Homer'in eserleri gibi Yunan medeniyetine ait sanat çalışmalarına yönelmediler; yâd edebilecekleri kendi sanat gelenekleri, eserleri sıklıkla taklit edilen İmrul Kays gibi İslam öncesi dönemde yaşamış şairleri vardı. Bilim alanında (teknoloji ve tıpta) yöneliş evrensel nitelikli iken ve kültürler ötesine kolayca uzanabilirken, sanat alanında yöneliş daha çok yerel düzeydeydi. Sanat ve bilim gibi bu muhtelif alanlarda okuryazarlığın imkân tanıdığı ve teşvik ettiği çalışmalar taşıdığı toplumsal ehemmiyet ve doğurduğu toplumsal neticeler açısından farklılık göstermekteydi, fakat her halükârda yazının kullanımı sözlü iletişimin sunamadığı bir geçmişe yöneliş imkânı sağlıyordu, hem de çok daha esnek ve kısıtlamalardan fazlasıyla kurtulmuş bir yöneliş. Yazının her türlü şart ve koşul altında sağladığı yegâne şey az çok daimi bir muhafaza imkânı sunmasıydı ki bu sanat ve bilhassa bilim için önem arz ediyordu.

Sözlü toplumlarda geçmişe yönelişin olmadığını ima etmiyorum, muhakkak var; fakat bu yöneliş yazılı bir 'tarih'e değil, daha değişken bir geleneğe, daha 'efsanevi' bir geçmişe dönüktür. Aradaki farkı, Kuzey Ganalı Lodagaa kabilesi arasındaki saha çalış-

mam sırasında bizzat edindiğim bir tecrübeden yola çıkarak açıklayayım. Kırk yıldan fazla bir süre Batı Afrika'da çalıştığım sırada, Bagre diye bilinen uzun anlatının muhtelif versiyonlarını kayda geçirdim. Önce kurşun kalem ve kâğıt kullanarak bunları kâğıda döktüm. Transkripsiyon işini tamamlamak on tam günümü aldı. Her bir kelimeyi yazıya geçirdim ve bu anlatıyı büyüklerinden 'öğrendiklerini' ve onun zaman içinde değişmeden aynı kaldığını söylediklerinde onlara inandım. Dolayısıyla bu 'efsane'nin hiçbir yanlış anlamaya yol açmaksızın Lodagaa topluluğundaki sosyal hayatın eskiden beri süregelen diğer cihetlerine ışık tutabileceğini düşündüm. Sonraları, ampullere olan ihtiyacı ortadan kaldıran transistörün icadıyla ortaya çıkan seyyar ses kaydediciyi kullandım. Bu alet eskiden elektriğin olmadığı yerlerde çalışan antropologların elinde mevcut değildi ve bu antropologların pek çoğu uzun bir efsanenin sadece tek bir versiyonunu kayda geçirmişti. Bu kaydedilen versiyonun Lodagaa (veyahut Nabikuara ya da Kuakiutl) topluluğunun tek efsanesi olduğu düşünülüyordu. Fakat birkaç yıl sonra makinenin yardımıyla başka bir versiyonunu kaydettiğimde (bunu 'İkinci Bagre' diye isimlendirdim), durumun hiç de öyle olmadığını fark ettim. Benim 'yakarış' diye nitelediğim ve Hristiyanlık'taki 'Göklerdeki Pederimiz' duasına benzer bir şekilde halkın ezberden okuduğunu gördüğüm Bagre'nin ilk on iki satırında bile okuyan kişiye göre küçük farklılaşmalar görülüyordu. Başka yerlerdeki farklılaşmalar ise sadece okunuş şeklinden kaynaklanan türden değildi. Efsanenin Beyaz Bagre isimli ilk bölümü, burada halihazırda sergilenmekte olan merasimlerin süslü bir anlatısını sunuyor olması ve bunların sergilenmesinde nispeten düzenli bir sıranın gözetiliyor olması sebebiyle aşağı yukarı aynı kalmıştı. Burada bile okunuş sırasında bazı yer değiştirmelere rastlanıyor, bazı ritüellerin atlandığı görülüyordu fakat yine de iki versiyonun genel olarak birbirleriyle önemli benzerlik gösterdiğini kabul etmek gerekir. Ancak efsanenin ikinci bölümü olan Kara Bagre'de ise dünyanın değil daha çok beşeri kültürün yaradılışı anlatılıyor, bu çerçevede demir yapımı, insanoğlunun üremesi gibi muhtelif eylemleri nasıl öğrendiğimizden bahsediliyordu. Efsanenin bu bölümü daha düşünsel, daha kurgusal nitelikte olmakla beraber, çok daha çeşitli hususlara değinmek-

teydi. Yazarak kayda geçirdiğim birinci Bagre'de bir bölüm vardı. Burada iki adamdan genç olanı dünyada yaşadığı sorunlara çözüm bulmak maksadıyla, ağlarıyla semaya doğru merdiven inşa eden (Akan masallarında hilebaz kahraman olarak rastladığımız) örümceğin yardımıyla Tanrı'yla doğrudan konuşmak için Cennet'e tırmanıyordu. Orada bir çocuğun yaradılışına şahitlik eden genç adam akabinde çocuğun 'anne'siyle karşılaşıyor ve çocuğun 'baba'sı sıfatıyla çocuğun 'kime ait olduğu' konusunda onunla sürekli olarak tartışıyordu. Ben bu bölümün anlatıda merkezi ('yapısal') bir rol oynadığını, bunun yanısıra anlatının ana fikirleri bağlamında da önemli bir yer teşkil ettiğini düşündüm. Fakat ikinci Bagre'nin kaydını yaptığımda,[5] sözkonusu olayın bu versiyonda hiç yer almadığını görünce büyük şaşkınlığa uğradım. Semada uçuşan hayvanlara bazı atıflarda bulunuluyordu sadece. Fikrimce bunlar, (etrafı hayvanlarla çevrili) Tanrı'ya yapılan ziyareti anımsatan türden unsurlardı, fakat yazılı bir versiyon sözkonusu olmadığında bu türden bir bağlantı kurulamazdı. Hakikaten de bu ikinci Bagre'de Tanrı görece oldukça kısıtlı bir rol oynuyor; beşeri kültürün, tepeler ve akarsuları mesken tutmuş, insan-tanrı arası yabani ruhlar (*kontome*) tarafından yaratıldığına vurgu yapılıyordu. Yıllar sonra bir araya getirdiğimiz ve yayımladığımız üçüncü Bagre'de[6] ise vurgu bu sefer aşkın olandan beşeri olana, 'insanın kendi kendini meydana getirdiği' fikrine kaymıştı. Başka bir deyişle, anlatının ana konusunda düşünsel açıdan tam anlamıyla bir kayma sözkonusuydu.

Efsanenin vurgusunda bu denli köklü bir değişimin yaşanması dolayısıyla Lodagaa toplumuna, hatta bu toplumda tek bir yerleşim birimine ait tek bir Bagre versiyonundan bahsetmek mümkün değildi. Herhangi bir versiyondan Lodagaa toplumuna dair bir değerlendirme yapmak da imkânsızdı. Antropolog Malinowski'nin ifadesiyle tek bir 'mutabakat' yoktu. Zira anlatı, diğer versiyonlardan bağımsız fakat muhtemelen muhtelif entelektüel ilgilerle uyumlu olarak sürekli değişmekteydi. Dolayısıyla böylesi sözlü iletişim koşulları altında aktarılan bir anlatı yazılı kültürlerde gördüğümüz çoğunlukla sabit metinlerden tamamen farklı bir nitelik arz ediyordu. Görünüşe bakılırsa sözlü toplumların efsaneleri, diğer etkenlerin yanısıra, efsaneyi saklama yönte-

mine bağlı olarak mütemadiyen değişim geçirmekteydi. İbrahimi dinlere mensup kişilerin Tanrı'nın takdirini kazanmak amacıyla kutsal kitabı ezberlemesinde görüldüğü üzere, yazının kullanıldığı toplumlarda, her ne kadar yazının varlığı ezberlemeyi gereksiz kılıyor idiyse de, herhangi bir kişi sabit bir metni öğrenebilmekteydi. Oysa sözlü kültür koşullarında kişi Bagre'yi diğerleriyle aynı şekilde ezberleyemiyordu. Başkaları okurken onları dinliyorsunuz. Okuma sırası size geldiğinde ise, ne kadar diğerleriyle tam olarak aynı şekilde okumaya çabalasanız da, bu denli uzun bir sözlü anlatıda bunu yapmak imkânsızdı; fakat anlatmaya da devam etmek durumundaydınız. Hal böyle olunca da hatırlanmayan şey uyduruluyordu. Zira halka açık anlatılarda boşlukları doldurmak şarttı, sonra tamamlanmak üzere geçiştirilemezdi. Sonuç olarak yazılı ritüellerden farklı olarak aynı anlatının her bir versiyonu farklılık gösteriyor, bazı zamanlarda bu farklılıklar ileri boyutlara ulaşıyordu. Daha önce de belirttiğim gibi, bunlar okunuştan kaynaklanan basit değişiklikler değildi; bazı zamanlar bizatihi anlatının 'kurgu'su (kasten bu kelimeyi kullanıyorum) değişime uğruyordu. Başka bir şekilde ifade edecek olursak, kültürün kökenlerine dair izahatlarda aşkın bir yaklaşımdan beşeri bir yaklaşıma, diğer bir deyişle, Tanrı'nın rolünden (İngilizlerin peri olarak bildiği) yabani ruhlar gibi ara formların rolüne geçiş sözkonusu olabiliyordu ve oluyordu da.

Burada varmak istediğim netice şu: Sözlü geleneğin hakim olduğu bir toplumda geçmişe yöneliş okuryazar toplumlara kıyasla çok farklı bir nitelik arz etmektedir. Sözlü toplum bir anlamda daha 'yaratıcıdır'; değişmeyen bazı unsurlar barındırsa da efsane hiçbir zaman aynı kalmaz. Oysa yazılı toplumlarda sağlam bir dayanak olarak yazılı 'metin' vardır: Tanrı'nın ya da bir müfessirin sözü olması, dini ve aşkın olması sebebiyle değiştirilmesi mümkün olmayan bir metin. Din dışı alanlardaki faaliyetlerde ise geçmişe yöneliş farklı bir biçimde tezahür eder; yazılmış olan şeyin üzerine yeni bir şeyler inşa etmek maksadını taşır. Dönüp baktığımız alanlar, kaydedilen değişimlerin dairesel bir seyir izlediği sanat ya da bir izahatın çoğunlukla geçmişte söylenenin üzerinden geliştirildiği ve onun üzerine inşa edildiği bilim ve teknoloji alanları olabilir. Bu bağlamda, sadece yazının kendisi değil, bil-

ginin daha doğru ve daha hızlı yayılmasını sağlayabilen iletişim yollarındaki diğer değişimler ve farklılıklar da önem arz eder. Bu noktada da ahşap kalıplarla ya da matbaa ile, el ile, buhar gücü ile, silindirli baskı ya da muhtelif bilgisayar teknikleriyle gerçekleştirilen baskı devreye girmektedir. Bu teknolojiler yararlı bilgilerin daha hızlı ve daha geniş bir alanda yayılabilmesini sağlayabildiği gibi, farklı bir maksat güden başka türden mesajların da aynı şekilde dolaşımına imkân verebilmiştir.

Yazının icadı insanların özel kuruluşlarda dünyadan soyutlanmış bir halde okuma ve yazmayı öğrenebildiği okulların doğmasına; okullar ise öğretmenler, bürokratlar ve papazların eğitim gördüğü üniversitelerin doğmasına yol açtı. Papazlar diyorum zira yazı her ne kadar (bilhassa Mezopotamya bölgesinde) ticari faaliyetler gibi seküler amaçlar yolunda kullanıldıysa da, dini fikirlerin kayda geçirilmesini ve özellikle İbrahimi dinlerde kutsal kitapların ve tefsirlerin üretimini sağladı. Yazının seküler alanlarda kullanımında sürekli bir değişim sözkonusuyken, Tanrı'nın ya da onun gönderdiği saygın elçilerden birinin sözlerini barındırmaları yönüyle kutsal metinlerin kaydı sabit nitelikteydi ve değiştirilemezlerdi. Sadece tek tanrılı dinlerde değil çoktanrılı Hinduizmde (Rigveda metinlerinde), kutsal metinlerin basılı hale getirildiği Budizm gibi inançlarda ve hatta Çin'de Konfüçyanizm gibi ideolojilerde de bunu görmek mümkündü. Ancak bu son örnekte öğretilerin doğaüstüne değil beşeri güçlere yönelmiş olduğunu belirtmek gerekir.

İnanç Mantığa Karşı

Okuryazar toplumlar, kendileri gibi olanların sayısını artırmak amacıyla, eğitim görevini üstelenecek dini sistemler geliştirme temayülündedir; buna bağlı olarak da kendi dünya görüşlerini inşa etmek için gerekli olan bilginin ötesinde yeni bilgi akışını kısıtladıkları görülür. İbrahimi dinlerde, yani Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da görülen buydu. Her üç dinde de ilk başlarda Tanrı'nın her şeye dair nizamı ortaya koyduğu ve dolayısıyla bu meselelerde araştırma yapmanın bir değer arz etmediği düşüncesinden hareketle sorgulamanın gereksiz olduğu yönünde bir yaklaşım benimsenmişti. Bu görüşe göre Tanrı zaten söylenmesi gereken

ne varsa söylemişti. St. Augustin böyle düşünüyordu. Kahire'nin Müslüman fatihi Halife Ömer'in İskenderiye'deki Yunan kütüphanesinin harabeleri önünde dile getirdiği ifadelerde de bu yaklaşım göze çarpmaktaydı. İbrahimi inancın hakim olduğu diğer dinlerde olduğu gibi, yeni bir şey üretmek ya da dünyanın neden bu şekilde olduğunu sorgulamak yerine yazılmış olanın ezberlenmesiyle meşgul olmuş Yahudi eğitiminde de bariz bir şekilde bu yaklaşım hakimdi.

Fakat her zaman için bir sorun vardı. Kutsal kitaplar üzerinde çalışmaları için kişilere okuma-yazma öğretiliyordu. Tarihçi Furet ve Ozouf'un dikkat çektiği gibi[7] 18. yüzyıl Fransa'sındaki ve Yahudi filozof Maimon'un otobiyografisinde yer verdiği 19. yüzyıl başları Polonya'sındaki okulların amacı da bu idi. İster Protestan olsun ister Katolik bu inançlar okul kurarken dinsel bir amaç güdüyorlardı; oysa tacirler ticari amaçlar doğrultusunda da okuma yazma ile ilgileniyorlardı. (Batı'da çoğunlukla papaz olarak karşımıza çıkan) yönetici kesimin de yaklaşımı bu yöndeydi. Ancak sorun şu ki birine okuma yazmayı öğrettiğinizde kişinin bu sınırlar içinde kalması mümkün değildir; okuma yazmayı öğreterek sözkonusu kişilerin ellerine bilgi toplumunun çığır açan bir aracını tutuşturmuş olursunuz ki bu neticede bazılarını diğer eserleri inceleme hatta başka eserler vücuda getirme konusunda teşvik edebilir. Bu diğer eserler, hepsi Kitab-ı Mukaddes'in takipçileri olmayan, tarihin farklı kulvarlarında yer alan felsefecilerin ve teologların ortaya koyduğu eserler olabilir. Neticede tarihte hakim dine itibar etmeyen Yunan yazarların olduğunu görüyoruz. Bu yazarlar arasında düşünce daha özgür, daha 'pagan' ve 'çok tanrıcı' bir nitelik arz ediyordu. Eserleri son derece yaygın olan ve neredeyse ritüel haline getirilen Homer de 'bilgi' konusunda bir sınırlama getirmemişti. Aynı şekilde Konfüçyanizm de.

Yazının İcadı ve Bilginin Birikimi

Bilgi toplumu yolunda atılan en büyük adımlardan biri yazının icadıydı. Bütünüyle sözlü geleneğe sahip toplumlarda dahi 'yazı'nın konuşmanın hafızadaki imgelerinde gömülü olduğunu savunan filozof Derrida gibi bazı bilim adamları olmakla birlikte böyle bir yaklaşım tarih olgusunu göz ardı etmesi ve ona itibar et-

memesi yönüyle metaforik bir temele dayanır. Tunç Çağı'na hangi açıdan bakarsanız bakın, ilk yazı sistemlerinin önce Mezopotamya ve Mısır'da (M.Ö. 3000ler) daha sonraları ise İndus Vadisi'ndeki Hindistan ve Sarı Nehir havzasındaki Çin'de (M.Ö. 1500 civarlarında) ve tabii (farklı bir tarzda olsa da) Orta Amerika'da ortaya çıkışının insan toplumunda bir devrim meydana getirdiğini görürüz. Mezopotamya'da ticari ilerlemeler,[8] Çin'de hanedanlık tarafından kehanet kemiklerinin kullanılması,[9] Mısır'da muhtemelen din, başka yerlerde ise siyaset şeklinde kendini gösteren ve yazının icadını teşvik eden etkenleri bir an için bir kenara bırakalım; zira asıl mesele bunların doğurduğu neticeler ya da yankılardır. Mesela Mezopotamya'da alınan kararların kaydedilmesi ve yazışmaların arşivlenmeye başlanması sebebiyle idari işlerin daha gelişmiş bir yapıya bürünmesi, toplumsal örgütlenme ve eğitim öğretim açısından önemli ilerlemeler doğurdu. Matematik alanında, vergilendirme amaçlı olarak alan ve yüzölçümü tespitlerinde ve takvim geliştirilmesine dönük olarak zaman hesaplamalarında gelişmeler yaşandı. Bazı sözlü efsaneler ve mısraların varlığı göz önüne alınırsa eskiden beri var olan edebi çalışmalar vardı belki ama Enlil destanı, şiirler ve bir anlamda da resim şeklinde kendini gösteren eserler ortaya çıktı. Okuryazarlık Yunan ve Roma'nın harikulade başarılar ortaya koymasını sağlarken, gerek seçkinler arasında alfabetik düzende bir yazı faaliyetinin yaygınlık kazanması açısından gerekse de bu yaygınlığın dilin kullanım şekli üzerindeki etkileri açısından Yunan dehasından çok da geri kalmayan klasik toplumun da bir başarılar dizisine imza atmasına imkân verdi.

Bugünkü Latin alfabe sistemi Yunan'da icat edildi fakat ana hatlarıyla ilk kez Fenikelilerce ortaya konmuştu. Fenikelilerin oluşturduğu sistemde sadece ünlü harflere tekabül eden işaretler bulunmuyordu. Avrupalılar bu farklılığın üzerinde gereğinden fazla durmuşlardır; fakat, esasında, iletişim alanında Avrupa'nın üstünlüğünü göklere çıkarma çabasındaki pek çok kimsenin düşündüğü kadar önemli bir ayrışma değildir bu. Öte yandan Sami alfabelerinde ise ünlüleri belirtmek üzere vurgu işaretlerinin kullanıldığı ve bütün Hint alfabelerinin de temel aldığı bu sistem ile içinde İncil'in de yer aldığı uzun nitelikli ve dikkat çekici eserlerin

üretildiği görülmektedir. Çin'deki logografik yazı biçimi gibi 'erken' yazı sistemleri dahi oldukça gelişmiş bir medeniyetin doğmasını sağlayabilirdi, burada 2000 yıldan fazla bir süre boyunca medeniyete istikamet verenler entelektüellerdi. Bunlar ise, Çinbilimci Needham'in belirttiğine göre, en azından Rönesans dönemine kadar bilimsel açıdan Batı'dan üstün konumunu muhafaza etmiş bir toplum içinde klasik eserleri okuyabilme eğitimini almış kimselerdi. Bilim ve teknoloji konusu kısmen de olsa yazılı bilginin dolaşımıyla alakalı bir meseleydi. Hakikaten de Tunç Çağı sonrasında beşeriyetin 'modernite'ye doğru o denli kararlı adımlar atabilmesini sağlayan, Mezopotamya ve Mısır'da, Yunan ve Roma'da, Hindistan ve Çin'de bilginin birikimine imkân veren yazıydı. Takip eden dönemde medeniyet ve kültür büyük atılımlarla tekâmül etti, yenilikler kendini gösterdi ve bu yenilikler çok daha hızlı bir şekilde benimsendi.

Yazının mevcudiyeti bilginin akışını hızlandıran ve bir 'bilgi toplumu'nu meydana getiren yegâne önemli etkendi. Çin'de yazı sisteminin farklı olduğunu daha önce belirtmiştim. Genel olarak bizdeki alfabenin Çin'in logografik karakterlerine kıyasla halka daha çok hitap ettiği ve nizamlı olduğu düşünülmekteydi. Oysa öğrenme açısından bakıldığında Çin alfabesi de ABC kadar kolaydı ve dolayısıyla onu herkes öğrenebilirdi. Fakat Çin'de bir yazıtı ya da ibareyi anlayabilmek için bütün sistemi öğrenmek gerekmiyordu; kelimelere özgü işaretleri öğrenmek yetiyordu. Hal böyle olunca Rönesans'tan önceki dönemde diğer toplumlara kıyasla Çin'de okuma yazma oranının, okuyabilen ve yazabilen (ama neyi?) insanların sayısının daha yüksek olduğu görülmektedir.

Çin'deki okuryazarlık meselesine ilişkin söylenmesi gereken bir husus daha var. Bizdeki matematiksel işaretlere benzeyen logografik yazı biçimi Çin sınırları içinde kullanılan çeşitli dilleri temsil edebiliyor; bu da bu geniş ve karmaşık ülkenin bir arada tutulabilmesine hizmet ediyor ve gerek ticari gerekse de fikri ürünler için bütünleşmiş bir 'pazar' sunuyordu. Tek bir dil olarak İngilizce konusunda ısrar ederek diğer bütün dilleri geri plana atan ABD'de de aynı durum geçerlidir. AB ortak bir pazar oluşturmaya ve bütün katılımcıların dillerini muhafaza etmeye çalışmıştır; fakat bu dillere bir de Esperanto ekleseydi bunu

daha kolay başarabilirdi. Oysa Çin ABD örneğine kıyasla daha az bir kültürel kayıp yaşamak, AB örneğine kıyasla da daha büyük bir verimlilik elde etmek suretiyle, farklı bir istikamet izlemiştir: Bütün diller için tek bir yazı sistemi. Lenin'in alfabenin bir Doğu devrimi olduğu yönündeki beyanına rağmen, AB (ve İsviçre) çok dilli bir toplum için en uygun yöntemin fonetik bir yazı biçiminin mi yoksa Çinceye benzer bir alternatifin mi olacağını değerlendirebilirdi. En azından klavye için böyle bir şey yapılabilirdi.

Bilgi toplumunun ilerlemesi açısından yazı sistemi kadar hatta bundan daha önemli olan mesele yazının üzerine yazıldığı malzemeydi. Bu malzeme ya kil tablet, bambu şeridi, ahşap levha, ipek, parşömen ya da kâğıt oluyordu.[10] Milattan önce 2. yüzyılda Çin'de kâğıdın icat edilmesi başkalarına bilgi aktarabilmenizi ya da sahip olduğunuz bilgiyi kayda geçirebilmenizi sağlayacak ucuz ve bütün dünyanın kullanabileceği bir aracın doğuşu anlamına geliyordu. Oysa Avrupa'da, hayvan derisinin (parşömen) kullanımı sözkonusu olduğunda, bir kitap için gerekli malzemenin üretilebilmesi bir düzine koyunun öldürülmesini gerektirmekteydi. Bu farklılık da Çin'de (ve Talas savaşından sonraki süreçte Müslüman Yakın Doğu'da) büyük kütüphanelerin ortaya çıkışını sağladı. Milattan sonra 978 yılında Çin'deki imparatorluk kütüphanesi 80.000, Kurtuba'daki El-Hakem kütüphanesi ise 400.000 kitap barındırırken aynı dönemde Avrupa'daki en büyük kütüphanede, yani İsviçre'deki St. Gall manastırında 800 cilt eser bulunuyordu. Aradaki fark gerçekten de şaşırtıcı düzeydedir ve bunun nedeni 12. yüzyılda İslam dünyası üzerinden İtalya'ya (İngiltere'ye ise bundan birkaç yüzyıl sonra) ulaşana dek kâğıt imalatının Avrupa'da olmayışı idi.

Yazıda Makineleşme

Batı dünyasında bilginin miktarı ve halkın bu bilgiye erişim imkânı şüphesiz, Alman Gutenberg tarafından 15. yüzyıl ortalarında hareketli harflerin kullanıldığı matbaanın icat edilmesi ve eşsiz bir kullanım alanı kazanması ile birlikte büyük bir artış gösterdi. Aniden olmasa da tedrici bir şekilde kitaplar herkesin erişebileceği kadar ucuzladı. Oysa önceleri manastır yazıhanelerinde bir kişinin büyük çaplı bir el yazmasını kopyalaması altı

ayı alıyordu. Baskı makinesi ve matbaanın icadıyla bu durum birden değişti.

Fakat yazıda makineleşmeye ilk geçen Batı dünyası değildi; Çinliler çok daha önceleri, basılacak metnin bir ağaç parçası üzerine oyulduğu ahşap kalıp baskı ile bunu hayata geçirmişti. İlginç olan şu ki ehil ellerde yapıldığı takdirde bu oyma işi ile yine Çin'de icat edilmiş olan, -matbaa olmamakla birlikte- harfler kullanılarak bir sayfanın dizilmesi yani hareketli dizgi hazırlanması arasında zaman açısından çok da fark yoktu. Baskı makinesinin tahminimizce Batı'dakine muadil devrim mahiyetinde etkileri olmadı belki, ama Çin'de Rönesans dönemi olarak nitelendirilen 10. yüzyıldaki Song hanedanlığı sırasında bilginin hızlı bir şekilde yayılmasında muhakkak önemli bir rol oynadı. Okullaşma oranında ve basılı eserlerde olduğu kadar gerek umumi gerekse de özel kütüphanelerin sayısında ve boyutunda da önemli bir yükselme yaşandı. Şüphesiz, İtalyan Rönesansı'ndan önce Çin'de bilimsel alanda kaydedilen büyük çaplı başarıların temelinde de büyük ölçüde, logografik yazı biçiminin bir arada tutmada önemli bir rol oynadığı böylesine geniş topraklarda bilginin yayılmasının hız kazanması yatıyordu. Sözkonusu yazı biçimi Kantonlular ile Mandarin lehçesini konuşanların ya da Vietnamlıların iletişim kurmasını, dolayısıyla bu dillerin hepsinin bilinmesine gerek kalmaksızın çok geniş bir bilgi toplumunun oluşmasına zemin hazırladı.

Her ne kadar ahşap kalıp baskı yöntemiyle de olsa baskıyı Çinliler geliştirdiler. Fakat dini sebepler nedeniyle, kâğıdın aksine bu tekniğin İslam dünyasına aktarılması mümkün olmadı. Zira İslam'da Allah'ın ismi ya da kutsal kitabın dili basılamıyordu; dolayısıyla erken dönemlerde kâğıdın kullanımıyla ileri bir toplum haline gelmiş olan İslam dünyası bilgi toplumunun oluşturulması yolunda geride kaldı. Nitekim yakın tarihlere kadar İslam ülkelerinde, el yazısıyla meydana getirilenler dışında, iyi ya da kötü baskı yöntemiyle üretilen gazete, roman veya ders kitaplarına rastlamak mümkün değildi.

Matbaanın geniş bilgi birikimine erişimi sağlayan bugünkü muadilleri şüphesiz bilgisayar ve internettir. Burada üstünlük açıkça bu teknolojileri icat edenlerin elindedir. Bilgisayar konu-

sunda (kodların çözümlenmesi ihtiyacıyla hareket eden) Anglo-Amerikan çevreler, internet konusunda Amerikan ordusu, yazılım konusunda ise Microsoft ve diğer kuruluşlar öne çıkmaktadır. Ortaya çıkan netice bilginin yaygınlaştırılmasıdır ve bu sayede bilgi toplumunun oluşumuna şahit oluyoruz. Fakat bütün beşeri toplumların bilginin yaygınlaşması meselesiyle muhtelif şekillerde ilgilendiğini, dolayısıyla Batı'nın bu konuda daimi bir üstünlüğünün olmadığını da ifade etmek gerekir. Yazı, kâğıt, matbaa vs. bunların hepsi bizlere, Rönesans dönemine kadar, hatta belki de buhar gücüyle çalışan sanayileşmiş matbaaların ortaya çıktığı 19. yüzyıla kadar iletişim açısından üstünlüğünü korumuş diğer toplumlardan gelmiştir. Nitekim bugünkü geçici üstünlüğümüz de elimizden kayıp gitmektedir. Çin ve Hindistan arayı kapatmaktadır, muhtemelen bunları İslam dünyası da takip edecektir. Avrupa bilgi gerektiren bütün sorumluluklarını dış kaynak kullanımı yoluyla Hindistan'a, bilgisayar üretimini ise Çin'e ve Doğu Asya'ya devretmektedir. Bu alanlardaki teknik bilgi artık Batı dünyasına münhasır değildir. Dünyanın giderek artan bir şekilde elektronik bilgi transferine ve yazının, kâğıdın ya da matbaanın icadının doğurduğundan daha hızlı bir küreselleşmeye dayalı yekpare bir bilgi toplumuna dönüştüğünü müşahede etmekteyiz.

Bilgi sistemleri açık bir şekilde Rönesans'tan bu yana Avrupa tarihinde, buna bağlı olarak da 'kapitalizmin zaferi'nde önemli bir rol üstlendi. Ancak ne olup bittiği konusunda doğru bir değerlendirme yapabilmek için bu sistemlerin rolünü tarihsel bir çerçeve içinde ele almak gerekmektedir; zira İtalyan Rönesansı'nın neşet edip modernleşme ve küreselleşme sürecinde etkin hale gelmesinden beri bizler yalnız değil, Avrasya ağının birer parçasıyız.

Notlar

1 Atkins 2004: 53.

2 Bkz. Renfrew 2007.

3 Lewis-Williams 2002.

4 J. R. Goody 1977. [Türkçe çevirisi *Yaban Aklın Evcilleştirilmesi* (Pinhan, 2011) adıyla yayınlanmıştır.]

5 J. R. Goody ve Gandah 1980.

6 J. R. Goody ve Gandah 2002.

7 Furet ve Ozouf 1977.

8 Schmandt-Besserat 1996.

9 Gernet 2002.

10 Bkz. Francis 1950.

Rönesans Sonrası Batı'nın, Münavebe Sürecinde Geçici Üstünlüğü

Avrupa'ya 19. yüzyılda sahip olduğu kesin üstünlüğü sağlayan koşulların bir kısmında Avrupa'ya özgü çok fazla şey yoktur. Geçmişteki duruma ve günümüzde gelinen noktaya ilişkin anlatılarda karşılaşılan sorun ise bunların özcü (esansiyalist) önermeler üzerine kurulu olması ve dolayısıyla Avrupa'nın son dönemde ortaya koyduğu ilerlemeyi etnik merkezli ve teleolojik bir şekilde yorumlamasıdır. Bu ilerleme elbette önemliydi ancak bu anlatılar Doğu ve Batı arasında bir münavebenin varlığını görmezden gelmektedir. Bunu aşmak için de bu anlatıların, en geniş anlamda sanatların gelişmesindeki paralellikleri ve bilim ve teknolojide liderliğin medeniyetler arasında nasıl münavebeli olarak el değiştirdiğini göz önüne almaları gerekmektedir.

Bu tartışmada, Batılı birçoklarınca Avrupa ile Asya arasında var olduğu kabul edilen farklılığa dair algıyı değiştirmeye çalışıyorum. Asya ve Avrupa'nın ne birbiriyle uyumsuz ve kıyaslanamaz bütünler olduğunu, ne de Marx, Weber ve diğer birçoklarının öne sürdüğü gibi farklı gelişme yollarını takip ettiklerini kabul ediyorum ve iki bölgenin aslında oldukça paralel bir seyir izlediğini savunuyorum. Bu paralellik, ifadesini en iyi şekilde, Needham'in harikulade serilerinde,[1] Ledderose'un Çin porselen sanayiindeki iş bölümü üzerine tartışmasında,[2] Elvin'in bazı İtalyan tekstil makinelerinin (iplik eğirme makineleri) ilkin Çin'de geliştirildiğine dair değerlendirmelerinde,[3] Çin'de kâğıt ve (ahşap kalıplarla da olsa) baskının iletişim, okuma ve haberleşmenin gelişimi için taşıdığı büyük önemde, yine Francis Bacon'ın da ifade ettiği gibi barutun Çin'de icat edilmesinde bulmaktadır; bütün bu alanlar-

da Çin Batı'dan önde olmuştur. Çin, 18. yüzyılın sonuna kadar dünya üzerinde en çok ihracat yapan ülkeydi (Hindistan da onu az arayla takip ediyordu). Dolayısıyla Çin ve Hindistan'ın bugün dünya ekonomisine yaptığı büyük katkıda yeni bir şey yok; bilakis geçmişin yeniden canlanması ve bir nöbet değişimi sözkonusu. Şaşırtıcı olansa son zamanlara kadar birçok Avrupalı tarihçi ve bilim adamının Asya toplumlarının 'Sanayi Devrimi' denilen dönemden önceki başarılarından bihaber olması ve bu toplumları 'ilkel', 'geri' ve 'Doğulu' gibi sıfatlarla tanımlamasıdır. Bunun nedeni hiç kuşkusuz onların, avcı-toplayıcı ekonomilerden 19. yüzyıl İngiliz sanayileşmesine doğrudan uzanan, tutarsız ve tek yönlü bir 'evrimsel' gelişim şemasını benimsemeleri ve Tunç Çağı sonrası Asya'sında modernleşme, sanayileşme ve kapitalistleşmenin yokluğunu 'Asya tipi üretim tarzı' veya Asya istisnacılığı olarak değerlendirmeleridir.

Benim yaklaşımım, metallerin araştırıldığı, birçok zanaatın geliştirildiği, sabanın ortaya çıktığı, yük taşımacılığında (insan gücüne ek olarak) hayvanların da kullanılmaya başladığı ve tekerleğin ve yazının icadının gerçekleştiği bir Tunç Çağı dönemini hem Avrupa'nın hem de Asya'nın tecrübe ettiğini ortaya koyarak başlıyordu. Benim için sarsıcı olan ilk şey iletişim biçimlerindeki değişim olmuştu. Çalışma arkadaşım Ian Watt'la birlikte, alfabeye dayalı yazının Antik dönem Yunan'da meydana getirdiği farklılaşmaya eğilip bunun kolay bir yazılı iletişimi teşvik ettiğinin ne kadar önemli olduğuna dikkatleri çekmiştik. Nitekim bu yazılı iletişimin kolaylığı, Yunan toplumunun başarılarını açıklamada, Yunan 'dehası', Helen ruhu veya Atina zihniyeti gibi tartışmalara başvurmak yerine daha ziyade tercih edilen bir gerekçeydi. Ancak bu oldukça Avrupa merkezli bir açıklamaydı, zira antik dönemin başarılarından Rönesans'a ve oradan da modernite-ye uzanan seyri dikkate alıyordu. Bunu yaparken unuttuğumuz şeyse, Avrupa'nın kutsal kitabının Yunan veya Fenike alfabesinin hiçbir yardımı olmadan, Asya kıyılarında ve Sami dilinde kaleme alınmış olduğuydu. İncil'in Asya'da yazılmış olduğu gerçeği Kudüs'ü Avrupa'nın bir parçası sayan birçok Protestan için bir şeyleri değiştirmeyebilirdi;[4] ancak beni, alfabeden yola çıkan tezimi, aynı şekilde yazılmayan Sami ve diğer Ortadoğu edebi-

yatlarını da kapsayacak şekilde genişletmeye sevk etti. Böylelikle, Yakın Doğu'nun da ötesindeki toplumlardaki diğer yazı biçimlerini ve bunları kullanan toplumların 'medeniyet'e, kent kültürüne yaptıkları katkıları da dikkate almak gerekli hale geldi. Bilhassa da birçok Avrupalının izinden giderek bizim de okuması zor, halktan kopuk ve elitist olarak yorumladığımız Çin yazısı için geçerliydi bu durum. Ancak görünen o ki bizim iddia ettiğimizden çok daha geniş bir kullanım yaygınlığı vardı,[5] zira fonetik kural olmadığından Çinceyi şekiller üzerinden öğrenmek mümkündü. Dolayısıyla okuryazar kavramı çok daha geniş bir çerçevede tanımlanıyordu. İkinci olarak, daha önce de ifade ettiğimiz üzere fonetik olmayan bu logografik yazı biçimi Çin'deki çok sayıdaki dil için kullanıldığından büyük bir siyasi yapıyı bir arada tutabilme imkânı da sağlıyordu. Her halükârda, tavsiye edilmesini gerektiren başka birçok özelliği de olan Çin tarzı yazının taşıdığı kültürel başarı potansiyelini göz ardı ederek hata etmiştik.

Bütün bu hususlar, Batı'nın kendinden kaynaklanan bir üstünlüğü olduğu düşüncesine karşı, Batılı ve Doğulu kültürlerin birbirleriyle uyumlu olduklarına işaret ediyordu. Yine de Avrupa'nın başarısı üzerine söylenmesi gereken bir şey vardı: Yunanlıların ortaya koydukları şey gerçekten üstün bir başarıydı (İskender'in fetihleri dahil) ve okuryazarlık seviyesindeki başarıyı takdir etmek için Loeb klasikler kütüphanesindeki çalışmanın zenginliğine bakmak yeterlidir. Ancak bu tartışmada yapılan yanlış sadece diğer yazı biçimlerini ve bunların ortaya koyduğu başarıları ihmal etmek değil, daha da önemlisi Batı'nın üstünlüğünün Antik dönemden kaynaklandığını ve akabinde feodalizm ve kapitalizm çizgisi boyunca bugüne taşındığını düşünmekti. Böyle bir ilerleme çizgisi fikri, Batı'yla Doğu arasındaki münavebeyi ve kazanımların bu kültürler içinde geçirdiği dönüşümü görmezden gelmekteydi.

Bu münavebe, Antik dönem sonrası Avrupa'sında çok açık bir şekilde görülebilir. Needham'in botanik çalışmaları konusunda işaret ettiği gibi, Çinliler ve Avrupalılar, milattan önce 4. yüzyılda Aristo'nun öğrencisi Teofrastos zamanında, tespit edilen ve yazıya geçirilen türlerin sayısı açısından oldukça denk bir bilgiye sahipti. Sonraki feodal dönem boyunca Batı'da bilgi seviyesi-

nin hızla düştüğünü, Çin'de ise -Batı'nın arayı birden kapattığı Rönesans'a kadar- bilginin tedricen ilerlediğini görüyoruz. Devamında Batı kendisini bugünkü üstün konumuna getirecek hızlı bir büyüme sürecine girdi ki bu meseleyi yakın tarihlerde çıkan bir çalışmamda karşılaştırmalı olarak ele aldım.[6] Bu büyüme, su gücü, demir ve kömürün kullanımıyla, ekonomiyle, seküler eğitimin canlanmasıyla ve matbaanın gelişimiyle alakalıydı. Bu alanlardaki gelişmeler diğer alanlara da aktarıldı. Burada önemli nokta, Avrupa'nın klasik antik çağlarda Doğu'ya nazaran bir üstünlük sağlamış (ya da belki de medeniyetler aynı seviyede mi ilerliyorlardı?) olsa bile feodal dönem boyunca birçok alanda 'feci bir gerileme'ye maruz kaldığı ve bunu da ancak 13. yüzyıldan sonra İtalyan Rönesansı'yla aşabildiğiydi. Bu dönemde Batı gerçekten öne geçmeye başladı ve bu önderliğini -kökenleri kısmen Doğu'da olan- Sanayi Devrimi'yle pekiştirdi. Bu nöbet değişiminin varlığı, Avrupa'nın yükselişini 'ruh'a, 'zihniyet'e ve hatta 'kültür'e (tanımlanması zor bu kavramın bir yorumuna) bağlayarak açıklayan özcü yaklaşımları bir kenara bırakmayı gerektirir. Bu noktada, birçok tarihçi ve sosyoloğun, mesela Amerikalı tarihçi David Landes'in çok okunan kitabında yaptığı[7] gibi 'kapitalizm'e veya 'modernleşme'ye dair özcü açıklamalara itibar etmemek gerekmektedir. Çin'in 19. yüzyıldaki 'geri kalmışlığını' derin kültürel etkenlerle değil, süregelen bir nöbet değişimi çerçevesinde açıklamak gerekiyor. Örneğin Tang'dan sonra Song hanedanı daha seküler, daha Konfüçyen (ya da daha çok yeni-Konfüçyen) bir nitelik kazanmış, sanat ve bilimlerde bir devrim geçirmiştir ki bu dönem geniş bir çerçeve içinde hem geçmişe bakan hem de geleceğe yönelen niteliğiyle Rönesans'ı andırmaktadır. Bütün yazılı kültürlerin geçmişe yöneldikleri dönemler yaşadıkları kanaatindeyim; bu bakış, dini bir perspektiften olduğunda çoğunlukla durağanlığa, daha seküler bir perpektiften olduğunda ise çoğunlukla yeniliklere yol açmaktadır. Hindistan'da Maurya ve Gupta döneminde, İslam'da Abbasiler devrinde ve akabinde Endülüs'te ileriye bakan dönemler yaşanmıştır. Bir diğer geçmişe bakış dönemi İtalyan Rönesansı'nda yaşandı ancak bu sefer hayati bir farkla: Nöbet değişimi bu dönemeçten sonra kesildi ve (Rostow'a göre) 'kapitalist' ekonomiye özgü, daimi bir

dönüşüm ve dinamiklerini kendi içinden alan, devamlı bir büyüme süreci başladı.[8] İslam'da ve Hindistan'da ve hatta biraz daha seküler bir biçimde de olsa Çin'de, bu tür liberalleşme dönemlerinden sonra aşkın bir âleme dair inancın yeniden dirilmesi sözkonusu olmuşken, Rönesans Avrupası'nda dünyayı seküler ('bilimsel' diyebileceğimiz) bir tarzda izah etme eğilimi daim oldu ve dünya hakkında bilgi artmaya devam etti.

Bu duruma yol açan neydi? Protestan ahlakı değildi, zira daha erken dönemlerde Lollardlar örneğinde olduğu gibi nispeten başarısız reform hareketlerine rastlansa da, Protestanların ancak 16. yüzyılda ciddiye alınacak bir etki yaptığını biliyoruz. 'Kapitalizm' de değildi, zira erken dönemlerde böyle bir olgu ticaret kapitalizmi şeklinde, daha sonraları da (Braudel'in ifadesiyle) finans kapitalizmi biçiminde mevcudiyetini zaten göstermişti.

Benim görüşüm şöyle: İtalyan Rönesansı'nda planlı ve maksatlı bir geçmişe bakış tecrübesi yaşandı. Bu geçmişe bakış, Avrasya'daki -en önde gelenleri Hristiyanlık, İslam, Hindistan ve Çin olmak üzere- bütün yazılı kültürlerin temel niteliğini oluşturan okuryazarlık süreciyle derinden alakalıydı. Okuryazarlık, Tanrı'nın kutsal sözüne dönüp bakmayı gerektiren bütün yazılı dinlerin, özellikle de pek çok açıdan hegemonik olan tek tanrılı inançların özelliğiydi. Ancak bazı dönemlerde bu 'geçmişe bakış' sekülerliğe daha geniş yer ayıran ve çok da talepkâr olmayan bir ideoloji arayışıydı; nitekim bana göre de Rönesans Avrupa'sında klasik topluma, Song Hanedanı altındaki Çin'de ise Konfüçyanizm'e dönüşle gerçekleşen de buydu. Böylelikle ilkinde Hristiyanlığın, diğerinde ise Budizm'in hegemonyası devre dışı bırakılıyordu. Elbette bu iç dönüşümler başka türden koşulların bulunduğu yerlerde de vuku bulabiliyordu. Mesela Hindistan'da, aşkın bir âlem fikrini kabul etmeyen Çarkava inancının seküler yaklaşımı genel tabloda hakim unsur konumundadır ve Fransız antropolog Louis Dumont'un ve diğerlerinin iddia ettiklerinin aksine bu yaklaşımın sadece 'manevi' olduğu söylenemez. Netice itibariyle her şey münavebe kaidesine uygun olarak vuku buluyordu; tek bir tarafın mütemadiyen 'terakki'si sözkonusu değildi.

Aşkın fikirler zaman içinde yeniden ortaya çıktı, bilhassa da hem bu dünyaya hem öbür dünyaya dair bütün meselelerde tekeli

eline alan hakim 'kilise' ile birlikte. Hristiyanlık, İslam ve Budizm örneklerini ele alacak olursak, [dini müessese anlamında] bu kilise uzak bölgelere kadar uzanan bir ağ içinde, mukaddes kitapları okuyabilecek kişiler yetiştirmek adına okullar kurmuştu. Sözkonusu dini müesseseler toprak ve (hastaneler, dükkânlar, mabedler gibi) bina mülkiyetleri edinerek, sözlü kültürlerin kısa ömürlü öğretilerinin aksine, zaman içerisinde kalıcılıklarını ve egemenliklerini tesis etti. Bu dinler hakimiyetlerini benzer şekillerde kurdular: Vediklerde Brahmanlar, Avrupa'da rahipler, İslam'da ulema, Budizm'de keşişler ve hatta 'seküler' Konfüçyanizm'de entelektüel sınıf, eğitimi tekellerine almaları bakımından birbirlerini andırıyordu. Avrupa'daki İtalyan Rönesansı'nda farklı olan şeyse, seküler düşünceye geçişin kurumsallaşması ve sekülerliğin entelektüel alanda geçici bir nitelik olarak kalmayıp daimi bir konum elde etmesiydi. Eğitimin ve öğretimin, güçlenen burjuvazinin çıkarlarının bir gereği olarak kilisenin elinden alınması ve bilgiye dair araştırmanın (dolayısıyla 'bilim'in) serbestleşmesi sekülerliğin Avrupa'da kurumsallaşmasının en önemli ayağıydı. Dikkatlerin geçmişteki 'pagan' toplumuna çevrilmesiyle birlikte bilim aşkın nitelikli inançların elinden sökülüp alınıyordu: İtalyan Rönesansı'nda ve daha dar bir boyutta da olsa Abbasi döneminin İslam dünyasında Antik Yunan ve Roma'ya, Song dönemi Çin'indeyse Konfüçyanizm'e bir yöneliş sözkonusuydu. Bu geçmişe yöneliş, İtalyan Rönesansı'nda, Avrupa'nın 'seküler' üniversitelerindeki öğrenimin yükselişiyle birlikte kalıcı hale geldi ve kurumsallaştı. Bu, yüksek öğrenimin ilk ortaya çıkışı değildi, zira yüksek öğrenim daha çok dini nitelikli olmak suretiyle çok önceden beri vardı ve (Konfüçyanist Çin'i bir kenara bırakırsak) ruhban sınıfının ve aşkın bir dini inancın himayesi altındaydı. İslam dünyasındaki medreseler de bunun örneğiydi; bu medreseler 'ortodoks inanç sistemi'nin yeniden kurulmasını hedefleyen Sünni girişimlerin bir parçası olarak, 'ecnebi ilimler' olarak gördükleri şeylere yer vermeksizin dini eğitim üzerine yoğunlaşmak adına kurulmuştu. Her ne kadar Batı üniversiteleri için bazen bir model olarak görülse de (Kahire'deki El-Ezher'e İslam'ın Sorbonne'u denilir), birçok 'bilim' ve seküler düşünce medreselerden içeri girememişti. Batı'daki yüksek öğrenim kurumlarını

İslam'daki ve Budizm'deki ve daha az ölçüde olsa da Çin'deki benzerlerinden ayıran vasfı, seküler (din dışı) öğrenimin uzun soluklu bir kurumsallaşma geçirmesiydi. Bu hemen olmamıştı; Paris'tekiler gibi birçok erken dönem Avrupa üniversitesi, rahip veya dindar yönetici yetiştirmeye yönelik ders veriyordu. Ancak hepsi dini nitelikli de değildi; Bolonya'da Papalığın idaresinde olmayan bir şehirde seküler bir eğitim kurumu mevcuttu. Bolonya, Kuzey İtalya'da, bilhassa Akdeniz'de Bizans ve Doğu ile olan ticaretin canlanmasıyla yakından bağlantılıydı. Şehirde, Papa yanlısı *Guelfolar*dan çok İmparatorluk yanlısı *Ghibellino*lar hakimdi. Bu da şehre ve Padova'daki uzantısına, kilise hukukunun bırakılıp Roma hukukunun öğretilmesinde olduğu gibi, farklı çalışmalar ve yaklaşımların teşvik edilmesi konusunda gereken bağımsızlığı sağlıyordu. Bu bağımsızlık, kısmen, ekonomik dönüşümlerin İtalyan Rönesansı'nda oynadığı role, ticaretin ve imalatın canlanmasına bağlı olarak kazanılmıştı. Bu canlanma, (Çin'den alınan) kâğıt üretimini, erken dönemlerden beri su gücüyle çalışan makinelerin kullanımını kapsıyordu. Su gücüyle çalışan makinelere örnek olarak, Sanayi Devrimi esnasında tekstil üretiminde önce ipek sonra pamuk ipliğinin makaraya sarılmasına yarayan, Lucca'dan ve nihai olarak (muhtemelen) Çin'den alınan mekanik teçhizat verilebilir. Özellikle Bolonya ve Venedik gibi kuzey İtalya şehirlerinin ve üniversitelerinin görece bağımsızlığını mümkün kılan, ticari faaliyetlerin yeniden doğuşu oldu. Venedik, Akdeniz ve Yakın Doğu'da ticaretin canlanmasını bizzat tecrübe etti, Po nehri yoluyla ihraç edilen malların bir kısmını Bolonya temin ediyordu; Floransa da kendi konumunun gereğini ifa ediyordu. Burjuvazinin ticaret ve imalat faaliyetleri -birçok diğer sahanın olduğu gibi- Rönesans'ın temelini oluşturmaktaydı. Sanatın, edebiyatın ve eğitimin desteklenebilmesi için gereken refahı sağlayan, mübadele maksatlı emtianın üretimi oldu. Bir rönesansın ihtiyaç duyduğu tek destek bu değildi elbette. Büveyhi Rönesansı döneminde Irak ve İran'da refahın mevcudiyetinden bahsetmek pek mümkün değildir, ancak bu pek alışıldık bir durum değildi. Jardine'nin İtalyan Rönesansı örneğinde altını çizdiği gibi, refah birçok alanda ilerlemeyi desteklemek için kullanılmaktadır.

Tabii refah, ilerlemeyi destekleyen unsurlardan sadece biriydi. Bir diğeri ise, bütün okuryazar toplumlarda geçerli olduğunu belirttiğimiz 'geçmişe yönelişti'. Böyle bir yöneliş metafizik ve hegemonik yönleri nispeten daha az olan eski bir rejime doğru olduğunda, İtalya'da Katoliklik veya Çin'de Budizm öncesi dönemlere yönelişte olduğu üzere, alınan neticeler olağanüstü olabiliyordu. Fakat eskilerdeki yapıyla kıyaslandığında yeni durum Weber'in inancın 'büyübozumu' olarak adlandırdığı bir sekülerleşmeyi de beraberinde getirdi. Bu sekülerleşmenin kökeni Weber'in iddia ettiği gibi Protestan ahlakında yatmıyordu, zira bu durum -tıpkı kapitalizm gibi- Katolik çevrelerde de kendini göstermişti. Sekülerleşme, geçmişteki 'pagan' toplumuna yeniden yönelişe dayanıyor, insan hayatının -her ne kadar sıklıkla gizli de kalsa- genel bir niteliği olan 'inanca' ve hatta 'inançsızlığa' eleştirel gözle bakabilmekten besleniyordu.[9] Bu düşüncenin gelişimi yazılı kültürler hatta sözlü kültürler için alışılmadık bir durum değildi; ancak Batı örneğinde sekülerlik, büyük ölçüde yüksek öğrenim kurumlarınca özümsenmesiyle birlikte, alternatif bir yaklaşım olmaktan çıkarak kalıcı hakimiyetini tesis etti. Bunların ilk üniversiteler olmadığını belirtmiştim; Hindistan'da çoğunluğu Budist eğilimin etkisinde olmakla birlikte Jainizm ve Hinduizm'in de tesiri altında olan çok sayıda üniversite vardı. Ancak Çin'deki örnekleri bir kenara bırakacak olursak, en azından antik çağlardan bu yana seküler bilgiyi ilk kurumsallaştıranlar da Batı'daki üniversiteler oldu. Bunu nasıl başardıklarını açıklamak kolay değil; zira çoğu, rahip veya dindar yönetici yetiştirmeye yönelik olarak yapılanmıştı. Sadece Paris'te değil, Oxford ve Cambridge'te de durum buydu, papalık devletlerindeki üniversitelerden ise bahsetmeye gerek yoktur herhalde. Seküler üniversiteler dahi hakim dinin etkisi altındaydı ve bu durum da çoğunlukla İlahiyat fakültelerini ön plana çıkarıyordu.[10] Birçok bilimsel konuya dair tartışmalarda metafizik inançların etkisi hissediliyordu. Zengin burjuva aileler tarafından kurulan büyük kent üniversiteleri, bu etkilenmeden bağımsız bir şekilde seküler öğrenimi kalıcı bir temelde kurumsallaştıran ilk örnekler oldular. Zamanla bütün Batı üniversiteleri, müfredatlarını önemli ölçüde seküler bir niteliğe büründürdüler ve böylelikle fen bilimleri ve beşeri bilimlerde öğrenim ve

araştırma gelişti ve gittikçe güçlendi. Dini bilimler gittikçe önem kaybederken seküler bilim önem kazandı.

Peki neden sekülerliğin kurumsallaşması Doğu'da değil de Batı'da gerçekleşti? Bunun nedeni Batı'daki Protestan ahlakı değildi, zira bu eğilim Batı'da bilhassa Ortaçağ sonlarında ticaretin tekrar önem kazanmasından beri mevcuttu.[11] Nedeni eğitimin, sadece ruhban sınıfı veya yöneticiler için değil, çocuklarının nasıl bir eğitim alacaklarını düşünen tüccar sınıfı için de gerekli olmasıydı. Tacirler artan prestijleri sayesinde, okulların ve üniversitelerin müfredatlarını belirleyemeseler de en azından etkileyebiliyorlardı. Tarihçi Nicholas, tacirlerin Ortaçağ sonlarına doğru Hollanda'daki eğitimde oynamaya başladıkları role dikkat çekiyor. Ekonomi büyüdükçe tacirlerin rolü de artıyor, bu durum da hem okuryazarlık hem de matematiksel beceriyi gerektiriyordu. Tacirlerin eğitimde oynadıkları role dair önemli örneklerden biri Elizabeth dönemindeki ilköğretim okullarıdır. İlk olarak 908'de manastıra bağlı olarak kurulduğu söylenen St. Albans'taki kendi okulum da buna bir örnektir. Elizabeth'in şaraptan alınan vergilerin bir kısmının bu okula tahsis edilmesini öngören emrine rağmen, şehirdeki bir ipek imalatçısı (Woolamlar) 19. yüzyıl ortalarında eski manastırın giriş binasını satın alarak okul için tahsis edene kadar, okul manastırdaki Meryem Şapeli'nin sınırları içinde kaldı. Daha sonraları 1908'deyse okul ilk defa kendi amaçlarına uygun olarak yakın bir bölgede inşa edilen binaya taşındı. Fakat bu zamana kadar da tacirlerin oğullarının gönderildiği bir yer olmuştu ki Elizabeth Vakfı'nın istediği de buydu. Eski dönemlerinde, muhtemelen İngiliz kökenli ilk papa olan Nicholas Breakspeare'i yetiştirmişti. Tacirler oğullarına dini eğitim verilmesine karşı değildi; ancak dini eğitimin belli sınırlarda olmasını istiyorlardı. Hümanist bir yaklaşımdan yanaydılar.

Bu durum üniversiteler için de geçerliydi; bu kurumlar bir süre sonra gereğinden fazla ruhban sınıfı mensubu yetiştirdiklerini fark ettiler. Bu üniversiteler giderek artan bir şekilde, bağlı olduğu kilisesinin yönlendirmelerinden kaçan Thomas More gibi seküler yöneticiler, şairler ve (tiyatro oyunlarına yeniden müsaade edilmesiyle birlikte de) oyun yazarları çıkarır oldu. Tabii sayıları giderek artan ilköğretim okullarında görev yapan ve

çok küçük bir kısmı din adamı olan öğretmenleri de unutmamak gerekir.

Her ne kadar 18. yüzyılda demir makinelerin ve buhar gücünün kullanımı üretimi oldukça arttırmışsa da, 19. yüzyıla kadar Batı'da ticaretin Doğu'ya nazaran daha önemli olduğu söylenemez. 18. yüzyıla gelmeden dahi, tarihçi ve coğrafyacı Wrigley'nin işaret ettiği üzere, Avrupa zengin kömür ve demir kaynakları ve bu kaynakların işlenmesi ve kullanımı hakkında ihtisas ve bilgi sahibi olması sayesinde demir ihracatı için oldukça avantajlı bir konumdaydı; nitekim Sanayi Devrimi baş gösterdiğinde de demir ihraç eder olmuştu. Demir üretimi, askeri ve diğer başka gerekçelerden dolayı çokça ihtiyaç duyulan Roma döneminden sonra hızla gerilemişti fakat demir cevheri çoğunlukla Ortaçağ'dan kalma ocaklarda yaygın bir biçimde işlenmişti. Demirin seri üretimi kısmen talebe bağlıydı -bilhassa da Flanders ve İngiltere'nin batısındaki tarım bölgelerinde- ve yüksek fırın kullanımındaki gelişmeyle beraber ciddi ölçüde arttı. İlk önce, geleneksel dökümhanelerdeki örs ve çekiçler su gücüne uygun hale getirildi. İlerleyen dönemlerde, Ortaçağ'ın sonlarına doğru, kalıba döküm için uygun yüksek karbonlu demir üretiminin yapıldığı ocaklar ortaya çıktı. Nihayet 15. yüzyıldan itibaren yüksek fırınların kullanılmaya başlanmasıyla birlikte seri üretimi sağlayacak kapasite sorunu çözülmüş oldu. Bu yüksek şaftlı fırınlarda demir cevheri ve karbon çok daha düşük bir erime noktası olan demir karbürünü oluşturmak üzere karıştırılıyor, akabinde de bu karbür önce kalıba dökülüyor sonra da son şekli verilmek üzere işlemden geçiriliyordu.

Bu işlemin ilk nerede yapıldığı kesin olmasa da Flanders'in güneyinin en muhtemel bölge olduğu söyleniyor. Valonlar öncülüğünde gerçekleşen bu faaliyet 15. yüzyıl sonlarında 1496'da İngiltere'ye, Sussex eyaletindeki Newbridge bölgesine taşındı[12] ve su gücünün kullanımıyla aynı dönemlere tekabül etti.[13] Önemli bir nokta olarak belirtilmelidir ki, Needham'in aktardığına göre,[14] Çinliler '1. yüzyıldan beri demir dökme zanaatının büyük ustalarıydı' ve yüksek fırın milattan önce 3. yüzyıldan beri kullanımdaydı.[15] Sanayi Devrimi'ne gelindiğinde bu metal, ihracat için materyal temininde -makineler dahil- oldukça önemli hale gelmişti.

Her halükârda ticari faaliyetler, önceki dönemlere oranla daha bağımsız bir hale geldiği gibi erken diyebileceğimiz bir aşamada daha seküler bir eğitim sunar oldu. Hümanizm, tacir ve teknoloji unsurlarının her biri, sadece dinsel bir nitelikle sınırlı olmayan müfredatların bulunduğu okulların tesisi sürecinde kendi çapında bir rol oynamıştı. Bu yöndeki eğilim, daha önceki rönesansların tâbi olduğu bir münavebe sonucunda değil, okullarda ve üniversitelerde seküler düşüncenin kurumsallaşması sayesinde kalıcı hale geldi. Yeni gelen nesillerin önceki nesillerin ortaya koydukları üzerine inşa etmesi sayesinde bu eğilim modernleşme istikametinde ilerlerken, diğer yerlerde olanın aksine dini müesseselerin hakim olduğu dönemlere yeniden dönüş sözkonusu olmadı. Bu diğer yerlerin tek istisnası Çin'di. Needham'in altını çizdiği üzere, burada ilerlemeye dönük atılım nispeten yavaş fakat daha düzenli olmuştu. Fakat bu atılım sürecinde Needham'in taraflı bir yaklaşımla 'modern' bilim diye adlandırdığı şey açısından göz alıcı bir ilerleme gerçekleşmemiş, ancak bu istikamette ilerleme ve Batı'dan teknikleri devralma süreci yaşanmıştı; tıpkı önceki dönemlerde Batı'nın bu teknikleri Doğu'dan aldığı gibi . Dini unsurlar ile seküler unsurlar arasındaki dahili bir nöbet değişiminden bahsetmiştik. Bunun yanında bir de toplumların birbirlerine göre öne çıkması olarak kendini gösteren bugün hepimizin tecrübe ettiği harici bir nöbet değişimi sözkonusudur. Münavebe, toplumsal veya daha önce Doğu'yla Batı'yı ele alırken belirttiğimiz üzere bölgesel ölçekte gerçekleşebilmektedir. Rönesans'tan 19. yüzyıla uzanan dönemde nöbetin Doğu'dan Batı'ya geçtiğini görüyoruz. Roma döneminin sonundaysa ters yönde bir nöbet değişimi yaşanmıştı. Ancak bu geçişler -tarım veya demir üretimi gibi- sadece belli alanları ilgilendirmesi yönüyle kısmi nitelikte olabilmekte ve farklı boyutlarda gerçekleşebilmektedir. Burada önemli olan noktaysa bir tarafın mutlak üstünlüğü düşüncesini kabul etmemek ve geçmişin ve bugünün gerçeklerini dikkate alarak daha esnek bir yaklaşım geliştirebilmektir.

Tarih, birçok toplumsal evrim teorisinin öne sürdüğü çizgilere sıkı sıkıya bağlı olarak ilerlemez. Her zaman toplumlar arasında gidiş gelişler vardır, çünkü birbirini yakalama süreci her zaman tetikleyicidir. Belli bir zaman diliminde geride olan bir sonrakin-

de ileriye geçebilir. Bu, ne sadece Batı'ya ne de sadece Doğu'ya özgüdür. Doğu ve Batı, bazen biri bazen diğeri öne geçen iletişim halindeki iki sistemdir. Tarih, özcü yaklaşımların zannettiği gibi düz çizgiler üzerinde ilerlememiştir ve ilerlemez.

Notlar

1 Needham 1954.

2 Ledderose 1992.

3 Elvin 1973.

4 Bkz. Green 2008.

5 Bkz. Rawski 1979.

6 J. R. Goody 2009.

7 Landes 1998.

8 Rostow 1991.

9 J. R. Goody 1998, 11. bölüm.

10 Birleşik Krallık'ta bu türden bir okulun bulunmadığı tek yer Manchester mıydı?

11 Bkz. Spufford 2002.

12 Crossley 1981: 40.

13 Crossley 1981.

14 Needham 2004: 34.

15 Needham 2004: 218.

Avrasya'da Münavebe

Buraya kadar, Avrupa'nın, modernleşme ve kapitalizmle nihayete eren süreçte daimi -hatta uzun dönemli- ve mutlak bir hakimiyeti ve üstünlüğü olduğu şeklindeki Batılı ve yaygın görüşe karşı çıktım. Bu görüşe göre modern dünya antik çağlar, feodalizm ve kapitalizm şeklindeki bir gelişim çizgisi üzerinde evrilmişti ve Doğu bu gelişmeden hiç nasiplenmemişti. Bunun çok yanlış bir Doğu tasavvuru olduğunu açıklamaya çalıştım. Doğu ile Batı aşağı yukarı aynı dönemde, M.Ö. 3000'den itibaren Tunç Çağı kültürüne girmişti ve bu Avrasya 'medeniyeti'nin başlangıcını temsil ediyordu. Bu gelişme her yerde, Hindistan'da, Çin'de, Yunan'da ve akabinde Roma'da yazılı kültürlerin doğuşuna yol açmıştı. Bu toplumların hiçbiri ayrıcalıklı bir 'modernlik' veya 'kapitalizm' yoluna girmiş değildi. Bu toplumların hepsi o zamandan itibaren paralel bir gelişme gösterdiler ve Asyalı ve Avrupalı olarak ayrışmadılar. Ancak Wolf'un iddia ettiği gibi[1] Doğu'da verginin düzenlenmesi Batı'ya nazaran daha merkezi ve otoriter bir biçimde gelişti. Bunun dışında, adına 'antik çağlar' veya feodalite denen sadece Batı'ya özgü dönemler sözkonusu değildi. Elbette bu süreçler, şimdi olduğu gibi o dönemde de farklı sonuçlar doğurmuştur; ancak bu farklılık, birçok evrim şemasının ve yerleşik kanının varsaydığı boyutlarda değildir, zira bunlar modernliğin sadece Batı için mümkün olduğunu ve diğer bölgelere de ancak ilerlemiş bir merkezden yayılacağına inanırlar. Bu tarz sabit evrim şemaları derken sadece Marx'ın yaklaşımını değil, Batı dışındaki bölgelerin ileriye doğru bir atılım yapmak ve dünyayı fiziksel, ekonomik ve kültürel olarak fethetmek için gereken yapısal ve zihinsel kapasiteden mahrum oldukları yönündeki bütün Batılı düşünceleri kastediyorum.

Ancak modern dünyanın oluşumu sadece bir yayılma veya 'kapitalizm'in ihracı meselesi değildi. Mesela Japonlar Amerikalıların ve Avrupalıların kendilerine sunduğu şeyi kabullenmekle yetinmediler. Japonlar, (Batılıların gözünde) ilk başlarda, her yerden daha ucuz bir maliyet ve oldukça düşük bir işçilik ücretiyle metal oyuncak üretmeleriyle temayüz etmişlerdi. Fakat bu yaklaşım uzun vadede geçerliliğini yitirdi. Japonlar, Rusları mağlup edecek sağlamlıkta savaş gemileri de yapabildi, bütün dünyayı fetheden mükemmel kameralar da. Bu üretimler sadece basit bir taklit süreciyle değil, uzun süreli bir imalat ve bilgi geleneğine dayanarak gerçekleştirilmişti. Japonların modernliğe doğru yöneliminde toplumsal tarihlerinin kendine haslığı öne çıkıyordu: Doğu dünyasının geri kalanından kendilerini ayırt eden bir zihniyete, bir toplumsal yapıya (hem anne hem babaya dayanan soy gibi) ve bir tarihe (Çin'in aksine feodaliteye) sahiptiler.

Japonya'nın büyük ilerleyişini açıklamak için yukarıdaki gibi düşünceler oldukça yeterli gibi görünse de kısa zamanda yanlış oldukları anlaşıldı. Her şeyden önce, güney-doğu Asya'daki Kore ve Malezya gibi ülkeler modernleşmeye kendi katkılarını oldukça güçlü bir şekilde yaptılar ve bu durum Japonya'nın özel olduğu düşüncesini geçersiz kıldı. Ardından Doğu'nun büyük devletleri kendi güçlerini sergilemeye başladı: Çin, imalat sanayinde ve entelektüel üretimde, uzay teknolojisinde ve uluslararası etkinliklerde; Hindistan ise üniversite alanında ve bilişim teknolojisinde öne çıktı. Bu ülkeler teoride modernleşme sürecinin dışında bırakılmıştı, zira bir tek Japonya, 'feodalizm' sürecinden geçmiş olmasından ötürü kapitalist gelişmeye uygun olarak kabul ediliyordu. Ancak zamanla Japonya dışındaki Doğu ülkelerinin de 'modernlik' sürecine katılmasıyla Japonya'yı Avrupa'nın Doğu'daki kolu olarak gören argümanlar ve bu ülkenin Çin ve Hindistan'a kıyasla farklılıklarına dikkat çeken analizler geri plana itildi. Birçok 'özcü' yaklaşımın yanlış olduğu anlaşıldı. Asya'nın büyük ülkelerinin, bu teorilerde iddia edildiğinden daha fazla birbirine benzediği ve Avrupa'ya denk gelişme imkânlarına sahip oldukları görüldü.

Birbirini takip eden bu gelişmeler -Çin imalat sanayiindeki büyüme, ülkenin tekrar büyük ihracatçı konumunu kazanması,

son zamanlardaki uzay yolculukları, elektrikli araba üretimi ve bunun gerektirdiği ticari araştırmalar- bizi Çin'in sadece günümüz dünyasındaki yeri üzerine düşünmeye değil, daha önemlisi bugüne kadarki dünya tarihinde oynadığı rolü fark etmeye götürmelidir. Peki nasıl oldu da Batı bu süreci yanlış yorumladı? Batılı bakış açısı 19. ve 20. yüzyıllarda oldukça ikna ediciydi. Bu bakışa göre Avrupa, ama sadece Avrupa, antik dönemin, Yunan ve Roma'nın kazanımlarına geri dönmüş ve bu geri dönüş yine sadece Avrupa'ya has olan bir feodaliteye, o da Avrupa'ya özgü bir Rönesans'a geçişe imkân tanımıştır. Bu Rönesans'la birlikte ise antik dönem 'kapitalizm' adında yeni bir toplumsal oluşum dahilinde kısmen yeniden doğmuştur. Ancak gerçekte, Braudel'in gösterdiği üzere, bu kapitalizm çok daha geniş bir bölgeye yayılmış durumdaydı. 'Kapitalizmin filizleri'nin Çin'de yeşerdiğini Marksist yazarlar bile doğrulamıştı; dolayısıyla muhtemelen Braudel'in bahsini ettiği 'finans kapitalizmi' dışında, Batı'ya has bir şey yoktu. Başka yerlerde de dile getirdiğim üzere ne antik çağdan feodalizme uzanan istikamette ne de Rönesans olgusunda Batı'ya münhasır bir şeyden bahsetmek mümkün değildi.[2] Batı'da yaşanan gelişmeler aslında Tunç Çağı'ndan bugüne 'medeniyet'in gelişiminin ortak tarihinden kaynaklanıyordu. Bir toplumun başka bir topluma karşı kazandığı üstünlük geçici bir üstünlüktü ve büyük toplumlar bir nöbet değişimi halinde zamanla liderliği birbirlerine devrediyorlardı.

Şu var ki Avrupa'da Rönesans'tan sonra, dünyanın metafizik bir çerçevede yorumlanışı ile dünyaya bilimsel bir yaklaşımı teşvik eden daha seküler bir görüş arasında 'dahili' bir nöbet değişimi olmadı ve bu durum Avrupa'nın Rönesans'tan sonraki üstünlüğüne katkı yaptı. Başka yerlerde de öne sürdüğüm üzere, bu iki zıt görüş arasında dahili bir nöbet değişimi İslam'da ve Hinduizm'de yaşanmıştı. Rönesans'a baktığımızdaysa seküler düşünme geleneğinin üniversitelerde, özellikle de kuzey İtalya şehirlerindeki üniversitelerde kurumsallaştığını görüyoruz. O dönemden beri yüksek öğrenime gitgide seküler düşünce hakim oldu ve bu kurumlarda temel olarak dünyayı dinlerin penceresinden bakmaksızın anlamaya çalışma anlayışı benimsendi. Önceleri, ilkokullarda, Kutsal Kitap'ın okunması için yeni bir nesil

yetiştirme amacı ve yüksek öğrenimde de rahip ve idareci ruhban sınıfı yetiştirme hedefi güdülüyordu. Habeşistan'da su değirmenlerinin şeytan işi olarak görüldüğü ve İslam'da matbaaya müsaade edilmediği gibi durumlara rastlansa da teknoloji genellikle aşkın inançların etkisinde olmamıştı. Teknoloji açısından bir özgürlük sözkonusuydu fakat zihinlerin özgürleşmesini sağlayan, Rönesans ve bundan önce kendini gösteren sekülerleşme süreci oldu. Bunun sonucunda ekonomi de serbestleşti; Venedik, kâfir Türklerle ticaret yapmaya ve Roma'nın etkisinden kurtulmaya başladı. Ekonomide en önemli hammaddelerden olan metaller, yeni serbestleşen ticaretle dolaşıma girdi. İleri tekniklere geçildi, makineler gelişti, demir oldukça yaygın bir madde haline geldi ve demirin dökümü için daha fazla kömür ocağı açıldı. Verimlilik arttı. Başka bir örnekte gördüğümüz üzere, Avrupa'dan gelen ucuz demir aletler (çapa ağzı, pala) sayesinde Afrika'daki tarımsal üretimde görülen artış hayli etkileyiciydi. (Afrika'da halihazırda mevcut olan) demir teknolojisinin yerel tarımda etkili olması ancak demir ve kömürün bu ölçüde yaygınlık kazanmasıyla mümkün olmuştu.

Avrasya kara parçasında olan şey, iki taraf arasındaki ticaret, göç ve savaşlar vasıtasıyla yaşanan harici bir nöbet değişimiydi. İletişim sayesindedir ki kültürlerden biri gelişirken diğerine de gelişme tohumlarını atıyor, bu şekilde diğeri de inkişaf ediyordu. Özellikle Tunç Çağı'nda Mezopotamya ve Mısır'da M.Ö. 3000 dolaylarında yaratılan 'kent kültürü'ndeki büyük ilerlemeler, Doğu'da Çin ve Hindistan'a, Batı'daysa Yunan ve Roma'ya doğru yayıldı. Mezopotamya'nın matematikteki kazanımları Doğu'da Hindistan ve Çin'de, Batı'daysa Yunan'da benimsendi ve geliştirildi. Dolayısıyla bütün saydığımız bu alanlarda tamamen farklı zaman dilimlerinde de olsa mutlak bir denklik yakalanıyordu; zira belirli bir zaman diliminde, önde olan kültürlerden biri başı çekiyor ve diğer kültürlerce takip ediliyordu. Avrasya genelinde görülen bu dönemsel farklılıklar özellikle metal ve tarım ürünleri (Çin'de çay örneği gibi) alanındaki hammadde farklılıklarına bağlı olarak ortaya çıkıyordu; bazen de bu farklılık barut ve kâğıt gibi mamul maddeler ile diğer alanlardaki bilgi birikimlerinden kaynaklanabiliyordu. Neticede bütün bu farklı unsurlar genel bir

değişim aracı olarak paranın kullanıldığı mübadele ekonomisinde belli bir yer teşkil ediyordu. Dinamik bir süreç olan bu mübadele sayesinde, bir taraf belli bir dönemde öne geçtiğinde diğer taraf daimi bir şekilde geride kalmadan eninde sonunda liderliği ele alabiliyordu. Ekonomide gerçekleşen bu nöbet değişimi aynı zamanda bilgi sistemlerinde de kendini göstermekteydi; ancak her zaman aynı anda vücut bulmuyordu. Fakat süreçte belirleyici olan daha çok ekonomi olduğundan, aynı anda baş gösterme eğilimi sözkonusuydu. Halihazırda tecrübe ettiğimiz nöbet değişimi tam da bu duruma bir örnektir. Bugün Çin ve Hindistan imalat sanayiine ve yeni materyal arayışına hakim olmaya ve diğer yandan da eğitim sürecini belirlemeye ve uzayın fethinde rol almaya başlıyor. Artık tek bir güç yok; diğerleriyle, alternatifleriyle yarışmak zorunda olan güçler var.

'Münavebe' kavramını, birçok Batılı yorumcunun Batı'nın belirleyici niteliği olduğunu düşündükleri 'üstünlük' fikrine karşı olarak kullanıyorum. Marksist terimlerle ifade etmek gerekirse, Asya tipi üretim tarzı modernleşmeyle sonuçlanamazdı, zira modernlik sadece feodalite ve kapitalizm süreciyle mümkündü. Bu argüman Çin'i, Avrupa'nın komünist partileri tarafından (Moskova'nın tavsiyesi doğrultusunda) desteklenmedikçe veya bizler bu ülkenin modernleşmeyi mümkün kılacak bir feodal dönem geçirmiş olduğunu varsaymadıkça (ki bazı bilim adamları bu varsayımda bulunmuştur; diğer bazıları ise, daha önce de değindiğimiz üzere burada 'kapitalizmin filizleri'ni keşfetmişti) modernleşme sürecinin dışında tutuyordu. Bilim adamlarının sözkonusu varsayımları Çin'i modernleşme yolunda göstermeye dönük girişimlerdi. Ancak gerçekte Çin'in böyle şeylere ihtiyacı yoktu. Batı merkezli evrimci teorinin iddia ettiği üzere Çin tek bir noktada donup kalmamıştır. Bunu fark etmek için Tunç Çağı'nda ve ondan sonraki asırlarda önde gelen toplumlar arasındaki karşılaştırılabilirliği anlamak gerekiyor. Toplumlar arasındaki bu karşılaştırılabilirlik imkânı hep devam etti; sadece bazı zamanlarda, bazı toplumlar karmaşık sistemleri geliştirme noktasında kaçınılmaz olarak diğerlerinin önüne geçiyordu. Bilhassa yazının gelişimi kültürel değişimin temposunu yükseltiyordu. Fakat bu üstünlük dahi geçiciydi. Zira kültürler sürekli iletişim halindey-

di ve ister soyut olsun isterse somut üretilen her şey mübadele içindeydi. Dolayısıyla bir kültürün kalıcı bir üstünlüğünün yerine kültürler arasında, her alanda olmasa da özellikle bilim ve teknoloji gibi birçok alanda nöbet değişimi yaşandığını görüyoruz.

Bu nöbet değişimi sürecini bugün de Çin'de, Japonya'da, Hindistan'da ve Güneydoğu Asya'da görebiliyoruz. Bu ülkelerin gerçekleştirdiği şey, Batı'dan kapitalizmin tekniklerini aşırmaya indirgenebilecek kadar basit değil. Önceleri Doğu'dan çok sayıda tekniği devşiren Batı'ydı ve 18. yüzyılın sonuna kadar dünya üzerinde en büyük ihracat gücü Batı değil Çin'di. Dolayısıyla Çin'in bugünkü gücü, Batı kapitalizminin ithal edilmesi sonucu ortaya çıkan nevzuhur bir durum değil, imalat sanayiinde (porselen, ipek, bronz, vernik ve kâğıt) daha önceki konumunu geri kazanmasının neticesidir. Önceleri Avrasya'da (Meissen'de, Delft'te, Potteries'de ve başka yerlerde) rekabetçi üretimi tetikleyen çeşitli ihracat faaliyetleriyle beraber bir nöbet değişimi yaşanmıştı. Sanayi devriminin kökenleri, sürekli devam eden ticari etkinlikler vasıtasıyla Avrasya'dan ödünç alınan tekniklerin geliştirilmesinde yatıyordu. O halde kapitalizmin doğuşu hem Doğu'da hem de Batı'da yaşanan bir şeydi ve münavebenin bir parçasını teşkil etmekteydi. He ne kadar Braudel'in 'finans kapitalizmi' diye adlandırdığı şeyin gelişimiyle önemli değişimler vuku bulmuş olsa da, yine onun da öne sürdüğü üzere kapitalizm bir ülkenin veya bölgenin buluşu değildi. Kapitalizm, Tunç Çağı'ndan, hatta daha da öncesinden beri büyüyen ticaret ekonomilerinin bir veçhesiydi. Bu gerçeği kabul ettiğimiz vakit, Avrupa (hatta bazılarına göre İngiliz) mucizesi denen şeyin ekonomiler arasındaki etkileşimin bir veçhesi olduğu görülecek; Batı'nın kendine has antik çağ, feodalite ve kapitalizm süreci sayesinde üstün olduğu düşüncesinin yersizliği ortaya çıkacaktır. Doğu ise bugün, her ne kadar tarihte bazı dönemlerde böyle olmuş olsa da, uyuklayan bir dev değildir artık; bütün bu süreçlerin, eski konumunu geri kazanmak üzere olan bir ortağıdır. Batı'nın uzun süredir üstün olduğu iddiası Avrupalılar tarafından başarılarının zirvesindeyken ortaya atılmış olup, bunu Avrupa'nın geçmişteki ve bugünkü konumuna bakarak, 'kapitalizm'in aniden doğuşunu sadece Batı'ya hasreden bir düşünceyle değil, Doğu ve Batı'nın çoğunlukla paralel bir etkile-

şim süreci içindeki kazanımlarını inceleyerek değerlendirmek gerekiyor. Batı hiç şüphesiz 18. ve 19. yüzyıllarda önemli bir yükseliş yaşadı; ancak bu dönem, daimi değil, geçici bir zirve noktasıydı.

Bilim alanında olduğu gibi sanatta da kültürler arasında bir başa baş gitme sözkonusuydu. Her kültür doğal olarak kendini yüceltecektir, biz de İtalyan Rönesansı'nı yüceltiyoruz. Ancak diğer yandan Çin de kendi vatandaşlarının aynı şekilde gurur duyduğu halihazırda devam eden bir sanat geleneğine sahiptir. Sanatta uzmanlık hem Doğu'da hem Batı'da gelişmiş; resim, tiyatro ve müzik gibi alanlarda değişik biçimlerde ifadesini bulmuştur. Bu durum diğer alanlarda da geçerliydi. İtalyan Rönesansı'yla ilgili olarak bahsettiğimiz 'dahili nöbet değişimi'nin özelliklerinden biri bunun tamamen iç dinamiklerden kaynaklanmadığı ve Doğu'yla yapılan ticaret gibi dış faktörlerin de bunda etkisinin olduğu idi. Rönesans'ın bir diğer getirisiyse, bazılarını, dinin hegemonik bir şekilde dünyaya dair bilgiyi kısıtlamasından kurtarması; Galileo gibi bilim adamlarının doğa üzerine kendi tasavvurlarını ve deneyimlerini geliştirmelerine imkân vermesiydi. Teknoloji alanında yenilik daha önceleri tamamen yok değildi; bilhassa Agricola'da tasvir edildiği gibi su gücüyle çalışan tarım makineleri veya Orta Avrupa'daki madenlerden ihracata yönelik değerli metallerin çıkarılması sözkonusu olduğunda. Yöntemlerini yavaşça geliştiren teknolojiyle beraber böyle bir gelenek hem Doğu'da hem Batı'da mevcuttu. Ancak artan üretime yönelik hamle, değerli metallerden çok, Sanayi Devrimi'nin temelini oluşturan demir ve kömür sayesinde yapıldı. Sanayi Devrimi bir dizi insan icadı planlı yeniliğe dayanıyordu ve bu buluşlar, kilise müdahalesinden kurtulabilen ve metafizik düşünce tarzından seküler zihniyete geçişin getirilerinden faydalanabilen Galileo gibilerin etkisini taşıyordu. Teknoloji her zaman kendi ivmesiyle ilerliyordu ve astronominin tersine dünyaya dair genel kanılarla çok nadiren çatışıyordu. Bazen çatıştığı da oluyordu; İslam'da matbaa ve Etiyopya'da su değirmenlerinin kullanımı örneklerinde veya İbrahimi dinlerde figüratif tasvirlere yönelik kısıtlamalarda olduğu gibi. Ancak teknolojiyle uğraşanlar, bilim adamlarının ilerlemeye korktukları noktalarda girişimlerine devam edebildi; ki bu durum, ikinci grup Rönesans ile birlikte yeni ve daha özgür

bir kimlik kazanıncaya kadar sürdü. Teknoloji ve bilim arasındaki ayrım bazen çok inceydi ama aktörler için oldukça anlamlı idi.

Avrasya'da münavebe konusundaki tezim her şeyden önce Doğu ve Batı'nın ortak kökenlerinin Yakın Doğu'da Tunç Çağı'nda olduğu gerçeğine dayanmaktadır. Yunan istilalarını müteakiben halklar Yakın Doğu'dan göç etmeye başlayana dek Doğu dünyası Avrupa'ya göre daha gelişmişti. Ancak o zamandan sonra, Braudel'in Doğu Akdeniz örneğini gayet güzel resmettiği üzere sürekli bir alışveriş sözkonusuydu. İki tarafta da toplumlar, birçok nesneyi ve bilgiyi değişim yoluyla paylaşarak zamanla benzer yaşam standartlarına doğru evrildi. Bunun sonucunda yazılı kültürler -Afrika ve diğer bölgelerdeki neolitik toplumların aksine-, mesela aşçılık ve çiçekçilik gibi alanlarda, birbirlerine benzemeye başladılar. Kültürlerin karşılaştırılabilir olduğu bu geniş düzlemde doğal olarak birçok farklılık da oluştu. Ancak (sanat ve kültür alanlarından ziyade) bilim ve teknoloji alanlarında Doğu'nun öncülük ettiği dönemler olduğu gibi, üstünlüğü Batı'nın ele aldığı dönemler de yaşanıyordu. Bu bazen yeni bir numaralandırma sistemi veya farklı bir demir eritme yönteminin icadı şeklinde oluyordu. Bu özellikler, ticaretteki dengeyle bağlantılı olarak, ileriye geçme ve geride kalma arasında salınıp duruyordu. Önemli olan şu ki Tunç Çağı'ndan etkilenen çeşitli medeniyetler uzun vadede neredeyse birbirine denk olageldi; kurulan geçici üstünlüklerse, tarihin ve sosyal bilimin varsaydığı gibi bir tarafın mutlak üstünlüğüne değil, taraflar arası nöbet değişimine yol açtı. Fakat sosyal bilimlerin bu bakış açısı, Batı'nın ekonomide, askeri konularda ve daha genel olarak bilgi toplumu olma yolunda kaydettiği mesafede zirveye yerleştiği 19. yüzyılın bakış açısıydı.

Notlar

1 E. R. Wolf 1982.

2 J. R. Goody 2006, 2009.

Ek 1: Avrupacıların İddiaları

1. Bölümde Avrupa mucizesi tezinin 'özcü' yönlerine ilişkin farklı bir yaklaşım getirmeye çalışmıştım. Tebliğleri daha sonra Baechler, Hall ve Mann[1] tarafından basılan konferansın konuşmacıları benim 'münavebe' yaklaşımıma oldukça karşıydılar. Çoğu, Laslett[2] tarafından dile getirilen ve 'Avrupa ile dünyanın geri kalan diğer toplumları arasında sanayi, ticaret ve belki de siyaset konularında önemli bir farklılık' olduğu yönündeki tezi destekliyordu (Laslett bunun 'bir ölçüde', tamamıyla 'bireysel' aile sisteminden kaynaklandığını düşünüyordu). Laslett her ne kadar Avrupa mucizesi fikrine sıkı sıkıya bağlı olsa da aslında kast ettiği Kuzeybatı Avrupa'ydı. Bu dönüşümü bireysel aileyle[3] ilişkilendiriyor ve -demografik değişkenler sözkonusu olduğunda 'Hajnal ayrımı'nı sonuna kadar kabul ettiği için- bunun, bu bakış açısına göre erken sanayileşmenin gerçekleşmediği İtalya ve İspanya[4] dışındaki bölgeler için geçerli olduğunu söylüyordu. Fakat böyle bir bakış açısı İtalya ve İspanya'nın büyük keşif faaliyetlerini, ele geçirdiği külçe külçe altını ve Cenova'nın erken finansal faaliyetlerdeki önemini görmezden gelmek demekti ki Burke bu konuları tasvip eder bir mahiyette (Rönesans anlamında) işlemektedir. Aynı şekilde, sonraları 18. yüzyılda İngiliz sanayi faaliyetlerine temel oluşturacak olan Lucca, Bolonya ve Lyon'daki ipek üretiminin makineleştirilmesini de önemsemiyordu. Laslett'i ilgilendiren aslında İngiliz mucizesiydi; bu mucizeyi yerel düzeydeki 'bireyci yapılanmaya' bağlıyor, bu olgunun bırakın Avrasya'yı Avrupa'nın geneli için geçerli olduğu düşüncesine bile yanaşmıyordu. Ona göre ilk başlarda Rönesans İtalya'da, Batı Avrupa'dakilere benzer bir demografik değişime yol açmamıştı.

Laslett için Avrupa'da 'üreme, yalnızca olağan ekonomik koşullar altında kendi ayrı yuvalarını kurabilenler için geçerliydi.'[5] Ona göre 'evliliğin erken gerçekleştirildiği ve yaygın olduğu' Asya ve Afrika'da ise üreme konusunda fazla bir kısıtlama sözkonusu değildi. Geç yaş evlilikleri çoğunlukla 'sevgiye dayanıyor', ebeveynler tarafından belirlenmiyor, çeyiz önem arz etmiyordu ve yuvadan uçan çocuklar hayatlarını bağımsız bir şekilde sürdürüyor, birikimlerini kendileri için yapıyorlardı. Bu bağımsızlık da iş gücünün hareketliliğine ve bağlantılı olarak 'sanayi nüfusunun temerküzü'ne imkân sağladı. Birçokları Kuzey Amerika'ya göç etti. Laslett'a göre sistem, 'sanayi merkezli, rekabetçi ve kapitalist bir karakter'e sahipti ve bu karakter, 'özü itibariyle Avrupalı'[6] ve 'benzersiz'di. Bununla beraber sistem, yalnızca geçim için ailelerine bağımlı olanların varlığı yönüyle değil İngiltere'de yoksullara dair yasaların mevcudiyeti itibariyle de kolektif bir niteliği haizdi. Bu özellikler 'üretimde azami yenilenme' ve 'en erken sanayileşmenin' kendini gösterdiği Kuzeybatı Avrupa toplumlarına hastı. İşte İtalya ve İspanya'da gerçekleşmeyen buydu, zira bu iki ülke Hajnal'ın 'Avrupai Evlilik Tarzı'na (geç evlilik ve komşu hanelerde hizmet) sahip değildi. Oysa Japonya bunu başaranlar arasındaydı.

Diğer yazarlar da oldukça benzer yaklaşımlar öne sürdüler; ancak Laslett'inki tamamen etnik merkezli bir bakış açısıydı. Hajnal modeli güney değil kuzey Avrupa için geçerliydi, oysa sanayileşme ve makineleşmenin ortaya çıktığı yer güney Avrupa'ydı. Kâğıt imalatında ve ipek eğirmeciliğinde makineleşme bu güney Avrupa içinde İtalya ve İspanya'da kendini göstermişti; Rönesans'tansa hiç bahsetmiyorum. Böylesine bir tezin Avrupa'nın sadece yarısı için, o da geç bir dönem olan 18. yüzyıl için geçerliliği vardır. Üstelik Avrupa'nın kendine has kapitalist karakterine dair varsayımlar, 'kapitalizm'in en dar 19. yüzyıl tanımı kabul edilse bile kanıtlanamamaktadır. Bütün iddia kapitalizm üzerine kuruluydu. Hayatın döngüsüne hizmet edecek üreme biçimi gerçekte sadece Batı'ya özgü bir şey değildi ve aynı şekilde burada çeyiz de önemsiz değildi, zira verme imkânı olmayanlar için kilise ya da vakıf bu konuda destek olabilmekteydi. Elbette geç evlenme, eş seçiminde tercih imkânını artıran bir etkendi. Ancak

asıl belirleyici olan, Jane Austen'in romanlarında anlatıldığı gibi sınıf ve mülkiyet ilişkileriydi. Avrupa'da evlilik ne kadar geç de olsa 'doğurganlık' fazlaydı, zira lohusalık döneminde cinsel ilişkiye girmeme geleneği yoktu.

Laslett için Kuzeybatı Avrupa'daki düzen, Asya ve Afrika'nın tersine, nüfus ve kaynaklar arasındaki dengesizliğe çözüm bulma ve kıtlığa karşı dayanıklı olma konusunda yetenekliydi. Hıyarcıklı veba gibi doğal afetler bu bölgeyi diğer yerlerdeki kadar şiddetle vurmuyordu; doğurganlık devam edebiliyordu.

Fakat hıyarcıklı vebanın Avrupa (İngiltere) ve Yakın Doğu'da (ve başka yerlerdeki) etkilerini karşılaştırmak için eldeki bulgular oldukça yetersizdir. Acaba grip salgınının sonuçları Avrupa ile -Laslett'in 'idari açıdan Avrupa'ya kıyasla oldukça yetersiz' olduğunu düşündüğü- Asya arasında farklı mıydı? Bu noktada Çin'in karmaşık bürokrasisinin Avrupa'ya göre oldukça erken dönemde geliştiğini göz önüne alırsak Laslett'in bu yaklaşımını destekleyecek kanıtın yetersiz olduğunu belirtmek gerekiyor. Buna rağmen Çin'in, Avrupa'da hiç şahit olunmamış 'şiddetli nüfus krizleri'ne maruz kaldığı söylenir.[7] Ayrıca Çin'de bireylere 'tasarrufun gerekliliğini' öğütleyecek Avrupa'daki gibi bir aile sistemi yoktu; yeni evli Çinli çiftler ayrı bir eve çıkmak mecburiyetinde değildi ve burada Weber'in kapitalizmin gelişmesi için gerekli gördüğünden farklı bir 'disiplin' sözkonusuydu. Ona göre Avrupa tarafındaysa bütün bunlar geç evlenmeyle sağlama alınıyordu; geç evlenme ise eşlerin birbirlerini severek bir araya gelmesiyle gerçekleştiriliyordu. Evlenme yaşı meselesini bir kenara bırakırsak, Çin'deki yeni evli çiftlerin kendileri için birikim yapmadığı düşüncesi gerçeklere aykırıydı; evliliğin en başında ayrı bir haneye sahip olmasanız bile, bu durum aynı bina içinde kendinize ait bir yuva arayışı içinde olmadığınız anlamına gelmiyordu. Gana'nın kuzeyindeki Lodagaa topluluğunda durumun bu şekilde olduğunu yıllar önceki çalışmamda göstermiştim.[8]

Avrupa'nın farklı olduğu fikri isyanlar konusunda dahi ortaya atılmakta, Batı ve Orta Avrupa'daki isyanlarla 'Rusya'daki ayaklanmaların birbirine zıt nitelikte olduğu' düşünülmektedir.[9] Tahmin edileceği gibi Japonya'daki ayaklanmalar, aynen kapitalist başarılar[10] ya da feodalizm[11] meselesinde benimsenen yaklaşım-

da olduğu gibi seküler nitelikli olarak değerlendirilmektedir.[12] Öte yandan Çin ve Hindistan ise, Japonya ve Avrupa'dan ayrı tutulmaktadır.[13] Bu bakış açısına göre seküler bir isyan tipolojisinin temelini oluşturacak cemaatler gerçek anlamda yalnızca Avrupa'da var olmuştur.[14] İnsanlar burada 'Protestan veya Katolik kiliselerde gruplaşarak ahlaki, duygusal ve siyasi bir birlik' oluşturmuşlardır. Bu da otonom kararlar alabilen ve Avrupa'nın temel değerlerini ifade ettiği söylenen yapılara temel teşkil etmektedir.[15] Bu temel değerler, *İnsan Hakları*'nda ifade bulduğu üzere her insanı kendi başına değerli gören Hristiyanlıkla alakalıdır ve bu noktada da Rusya, Çin ve Hindistan'la bir zıtlık sözkonusudur. Öyle görünüyor ki Pillorget böyle bir tanımlamaya giderken, Asya'daki toplumların genel mülahazaları bir yana, Budizm'in buradaki etkisini dahi göz ardı etmiş, bunun yukarıda yer verilen türden değerleri kaçınılmaz olarak bünyesinde barındırdığını dikkate almamıştır. O, bu zıtlığı tektanrıcılığın olmamasına bağlamaktadır ki aslında Avrupa'yı uzun süre kısıtlayan tektanrıcılıktır. Türklerin ve Rusların tersine, yalnızca Avrupa'da, adalet ve ('mülkiyet' anlayışından kaynaklandığı söylenen) özgürlük duygusunun öne çıktığı iddia edilir. Böyle bir bakış açısına göre bizde mutlakiyetçilik vardı, onlarda ise tiranlık; ancak Çin 'bu türden hukuki bir tanımlamayı bilmezdi bile'.[16] Böyle bir yaklaşım ise tanımlamaktan çok karikatürleştirmekti.

Mutel'in Japonya'nın Tokugava dönemi öncesini ele alan tartışmalarında da devletin mahiyeti meselesinin ele alındığı görülür. Mutel, Japonya'ya dikkat çekerken Çin'i 'geri kalmış'[17] olarak tarif eder ve Kore'yle Çin'i 'modernleşmemiş'[18] sayar. Hatta, 21. yüzyılda savunulması oldukça zor bir görüş olarak, Çin'de modernleşmenin 'başarısızlığından' bahseder.

Japonya'da erken dönemdeki kanunlara baktığımızda 'modernleşme'nin kökenlerinin modern-öncesinde saklı olduğunu ve erken Tunç Çağı kültüründen bu yana belli bir toplumsal evrim süreci geçirildiğini görürüz. Öte yandan bizde zaman zaman 'tutukluk' dönemleri yaşanmıştır; mesela Avrupa örneğinde Rönesans süreci ve sonrasındaki 'modernleşme'yi incelerken, bu modernleşme sürecinde baskın dinden ve Roma'nın çöküşünden kaynaklanan tutukluğun bertaraf edilmesinin rol oynadığını gör-

mek gerekir. Werner ise tam tersi bir yaklaşımla, gelişme meselesine ilişkin Avrupacı bir anlayışı savunmakta; 'mucize'nin tohumlarını, Avrupa kültürünün baştan sona bütün soy kütüğünü teşkil eden 'hem Musevi peygamberleri, hem Yunan şehir devletini (*polis*), hem Roma emperyalizmini, hem de Ortaçağları kapsar nitelikte bir geçmişi' sahiplenmiş Hristiyan dünyasında bulmaktadır. Tabii bu süreci kesintisiz ve devamlı bir gelişme çizgisi olarak düşünmenin gerçeklerle uyuşmadığını belirtmek lazımdır. Katolikliğe ve bu devamlılık fikrine duyduğu bağlılık Werner'i Le Goff'un yaklaşımını bile reddetmeye sevk etmektedir: Le Goff'a göre 13. yüzyılda ortaya çıkan günah çıkarma doktrinini Avrupa Hristiyanlığının klasik gelenekten kopuşunu sağlayan Augustin'e kadar geri götürmek mümkündür.[19] Werner, kilise tarafından sermaye birikiminin gerçekleştirildiğinden, bu sermaye havuzundan ise kodamanların ve müteşebbislerin istifade ettiğinden bahseder. Ancak genel olarak kilise elindeki mülkiyeti dolaşımdan uzak tutmuştur; bu sebepledir ki elden çıkarılamayan mülklere karşı yasal kısıtlamalar uygulanması gerekmiş, böylelikle ruhban sınıfının sahip olduğu 'elden çıkarılamaz' sınıfına giren toprak ve sermayeye sınırlama getirilmiştir. Bir anlamda 'kapitalizm', ancak kilisenin elindeki topraklar İngiltere'de VIII. Henry tarafından veya Fransa'da devrimle birlikte müsadere edilince ortaya çıkabilmiştir. Bu döneme kadar da 'rahiplerin kapitalizmi' müteşebbislerin kapitalizmiyle açıkça çatışma içindedir.

Hristiyanlık, Pillorget'de[20] olduğu gibi, Macfarlane'nin[21] analizleri için de belirleyici bir faktördür. Alan Macfarlane, Laslett'in İngiliz-merkezli görüşünü paylaşmakta, şöyle bir soru sormaktadır: 'Nasıl oldu da Batı Avrupa'da sadece İngiltere kapitalizmin büyümesine liderlik etti?' Üzerinde durulan hususun kapitalizmin kökeni değil 'gelişimi' olduğuna lütfen dikkat edin. Ona göre bu sorunun cevabı, Germen 'feodal sisteminin alt katmanlarıyla', daha spesifik olarak da bu sistemin 'mülkiyet biçimi'yle alakalıdır; yani 'hane birimine dayalı olarak benimsenmiş mülkiyet' biçimiyle.[22] Ona göre, kapitalizmin İngiltere'de ortaya çıkışı 'sadece belli bir coğrafi, dini ve teknolojik şartlar bütünüyle değil, bunun ötesinde,' adına feodalizm denilen 'kendine özgü bir ekonomik ve politik sistem'in varlığıyla açıklanmalıdır.[23] Aynen diğerleri gibi

Macfarlane için de feodalizm tanımlanması zor bir olgudur; fakat çare olarak William Maitland'e başvurarak bu olguyu derebeyi-tebaa ilişkisi üzerinden açıklar ve pek çok açıdan feodalizmin niteliklerinin kapitalizme ters düştüğünü kabul eder. Feodalizm bilhassa ekonomik özgürlüğü sınırlamış, bu sistemde merkezi kontrol yer almamıştır. Fakat aynen tarihçi Perry Anderson'ın 'mutlakiyetçilik' konusundaki iddiasına benzer biçimde, İngiliz feodalizm biçimi de kıtanın geri kalanındaki feodalizm anlayışından -bilhassa da Fransız feodalizminden- 'patrimonalizm' ve merkezileşme öğelerini barındırması yönüyle ayrılmaktaydı.

Mann ise *Europe and the Rise of Capitalism* adlı kitaptaki kendi bölümünde 'feodal' dönemdeki farklılığın altını çizer. Ona göre Avrupalının bir dönemdeki temel ilgisi, 'kendi topraklarını oldukça yoğun bir şekilde işleyen' 'küçük bir köylü grubu'na[24] yöneliktir. Mann'a göre Ortaçağ tarımı bir 'dinamizm yaratmış' ve 'doğa bilimleri için elverişli' bir entelektüel ortam doğurmuştu. Bu, 'Hristiyanlığın başarısı'yla da birlikte, sınırlarını aşmaya yönelen 'küçük bir normatif toplum' yaratmıştı. Ancak buna karşılık olarak bütün tarım toplumlarının bir çeşit köy toplumu şeklinde örgütlendiği iddia edilebilir; nitekim Doğu ve Güneydoğu Asya'da köyler çok daha yoğun bir pirinç üretimi faaliyetine dayanıyordu ve bazı zamanlar bir yılda üç kez mahsul alınıyordu. Bray ve Needham bunun İngiltere'nin kuzeyinde var olan mısır tarımından çok daha dinamik nitelikte olduğunu söyler.[25] Hristiyanlığın minimal bir normatif toplum yaratmadaki başarısının, sınırları İspanya'nın içlerinden Çin'e kadar uzanan İslam toplumlarında görülenden daha ileri olduğu söylenemez. Bu Çin toplumu, doğa bilimlerinin gelişimine, klasik dönem sonrası Avrupa'dan çok daha önce zemin hazırlamıştı. İbrahimi tektanrıcılıkla temayüz eden erken dönem Hristiyanlık inancı belli bir kimlik duygusu ortaya koymuşsa da (hangi rejim bunu yapmamıştır ki?), bu hegemonik tektanrıcılık daha ziyade, 'doğa bilimleri' için gerekli olan entelektüel sorgulamaya kısıtlamalar getirmişti. Bu kısıtlamaların bazıları yaradılış inancında görüldüğü üzere bugüne kadar ulaşmıştır. Hristiyanlık ilk başlarda 'klasik mirasın... aktarıcısı' değildi.[26] Klasik mirasın aktarıcısı rolüne bürünmesi için pagan ağırlıklı bir yaklaşımın öne çıktığı Rönesans'ı beklemek gereke-

cekti. O zamana kadar Hristiyanlık entelektüel manada ve resim ile dramadaki figüratif tasvirlerde kendi 'ataları'nı reddedecekti. Bu açıdan bakıldığında Avrupa'yı özel kılan çok az şey vardı, o halde Avrupa'nın diğer Avrasya kültürlerine göre daha dinamik olduğu neye dayanarak söylenebilirdi ki?

Çinbilimci Elvin de Çin'in durumunu inceleyenler arasındadır, fakat farklı bir yaklaşım benimsemek suretiyle. Yaklaşımını, "(temel kriter bilimsel ve sınai girdiler olmak üzere) 'modern öncesi' ve 'modern' tarımcılık teknikleri arasındaki" ayrıma dayanarak geliştiren Elvin'e göre,[27] 1800'lü yılların başlarında Avrupa ile Çin çoğu yönden benzer olsalar da, Çin'deki makineleşme, Avrupa makineleşmesinin özelliklerini taşımak yerine, 'zanaatkârların gelişigüzel yaptığı uyarlamalarla sınırlı kalmıştır.'[28] Ona göre iki taraf arasındaki zıtlıklar Ortaçağ'da değil, çok daha sonraları ortaya çıkmıştır. 'İleri düzey [ekonomik] denge tuzağı' nedeniyle Çin'de tutukluk yaşandığı yönündeki hipotezi bana şüpheli görünmekle birlikte, Elvin'in benimsediği genel yaklaşımın önemli bir veçhesini Çin ve Batı arasındaki nöbetleşmenin mahiyetine ilişkin getirdiği bakış açısı oluşturur. Avrupa'nın geç dönemdeki malum ilerleyişine getirdiği açıklamalar oldukça 'metafizik' nitelikli olmasının yanısıra genelleştirici görünmektedir. Avrupa'nın enerji kaynakları ve diğer maddeler konusundaki savurganlığı mevcut kaynaklarla ilgiliydi ve bilhassa demir ve kömürün varlığı oldukça belirleyiciydi. Bununla beraber Elvin 'kusursuzluk yeteneği'nden (2) ve 'mekanik tasavvurlar ortaya koyan insan'dan (3) bahseder. Son olarak da Avrupalıların makinelere dair içgüdüsel bir ustalık geliştirdiklerini iddia eder (4). Toplumlar arasındaki farklılıkları tutumsal veya psikolojik değişkenlerle açıklamaya çalışan bu iddialar herhangi bir şekilde ölçülebilir veya sınanabilir değildir. Fakat en azından Elvin, Çin'in erken dönemde makineleşme, iş bölümü ve büyük miktarlarda ticari mal ihracatı hususlarındaki üstünlüğünü kabul ederek, mevcut farklılıkları toplumlar arasında yakın tarihte meydana gelen nöbet değişimine bağlamaktadır. Bütün bu üstünlükleri Batı'nın modernleşmesiyle zıtlık içerisinde olan 'modern öncesi' döneme ait meseleler olarak değerlendirmenin oldukça keyfi bir yaklaşım olduğunu belirtmek gerekir.

Kitaba katkıda bulunmuş olan üç yazarın farklılaşma konusunda öne sürdüğü genel etkenin devlet sisteminin doğasıyla irtibatlı olduğu görülmektedir: Hall'ın ifadesiyle 'organik devletler,' Wickham'ın yaklaşımında da feodalite ve rant sistemi. Wickham'a göre Avrupa'da feodal rant sistemi merkezi vergilendirmeye nazaran üretim biçiminde daha ön plandadır. (Wickham devlet yerine üretim biçimini temel alan izahatları tercih etmektedir.) Garcin'e göre İslam dünyasında ise, her ne kadar gerekçesini ahşap ve metal gibi kaynakların eksikliği olarak göstermeyi tercih etse de neticede Memlük Devleti bir blokaj oluşturmuştur. Cook bundan 'Dyno-rod' modeli olarak bahseder.[29]

Mann Ortaçağ ekonomisinin yukarıda yer verilen niteliklerinin, "'ağır topraklar'ı barındıran ve açık deniz seferlerine imkân tanıyan bölgelerde Demir Çağı'na özgü köy tarımının kademeli olarak gelişimi"yle 'açıklanabileceğini' savunur. Bugün erişebildiğimiz birçok meyve ve çiçek türünün menşei olan Doğu'da tarımın yoğun bir şekilde yapıldığı göz önüne alındığında birinci faktörün avantajları bana biraz tartışmalı görünmektedir. Açık deniz seferleri ise Avrupa için Rönesans'a kadar fazla mümkün değilken, çok daha erken dönemlerde Çin, Hindistan ve İslam dünyası okyanuslarda mal ve bilgi alışverişi gerçekleştirebilmekteydi. Nitekim tacirler için kılavuz niteliğindeki *Periplus* bunu açıkça dile getirmektedir. Bu faaliyetler sözkonusu medeniyetlerin Doğu merkezli genişleme çabalarının bir parçasıydı, lakin Mann bunları Venedik ve Bizans'la kıyaslayarak 'verimsiz bir mücadele' olmakla itham eder.[30] 'Verimsiz' nitelemesi bize kâğıdı, pusulayı, barutu, ipeği ve pamuğu ve hatta bazı makineleri ve sınai üretim biçimlerini ve -iddia ediyorum- birçok kapitalist ve bilimsel faaliyetin temelini kazandıran mübadeleler için çok da kabul edilebilir değildir. Bu hususta tarihçi Braudel ve Needham da her ne kadar 'finans (veya sanayi) kapitalizmi'nin ve 'modern bilim'in icadını Batı'ya özgü olarak düşünseler de bana katılırlardı.[31] Nitekim Avrupa merkezli olduğu şüphe götürmez olan bu düşünceyi halihazırdaki durum çürütmektedir. Sırf uydurulmuş uzun süreli üstünlük düşüncesiyle ya da çoğunlukla özcü bir yaklaşımdan kaynağını alan benzersizlik fikriyle alakalı olarak öne sürülen gerekçeleri tartışmaya açmak uğruna, kimse

çıkıp da Avrupa'nın (veya Amerika'nın) yakın zamana kadarki üstünlüğünü sorgulayacak değil. Ancak Batı'nın üstünlüğünün yakın zamanlardaki belirli köklerden kaynağını aldığını ve mahiyeti itibariyle o kadar da uzun soluklu olmadığını görmek gerekir. Bunun için de 2008 Olimpiyat Oyunları'na ve Çin'in uzay seferlerine (Çin'in yüksek ihracat rakamlarından bahsetmeye gerek bile yok) bakmak yeterlidir. Mann Avrupa'nın benzersizliğini 'kapitalizm denen, evrensel ve yaygın özel mülkiyet merkezli güç ilişkileri dizisi'ne bağlar.[32] Modern ekonominin belirleyici niteliğini bir kavram ve olgu olarak 'özel mülkiyet'in teşkil ettiği doğrudur, ki bu Marx ve Anderson[33] dahil olmak üzere bir çok bilim adamı tarafından da kabul edilir. Esasen bu kabul toplumun komün düzenden özel mülkiyet düzenine doğru bir gelişme izlediği yönündeki genel görüşün bir parçasıdır. Özel mülkiyet düzeni, kapsamlı bir şekilde her şeye hakim olmaya başlamıştır, ancak özel mülkiyetin tarihte daha önceki dönemlerde görülmediğini söylemek fazla abartılı olacaktır; zira elbette vardı. Bizdeki düzenin ister istemez daha 'bireyci' olduğunu söylemek de bazı açılardan hatalıdır. Nitekim her ne kadar onun dediği gibi bir netice hasıl olmasa da, McNeill, 'Batı medeniyetinin gerçek benzersizliğinin, onun yerinde durmak bilmeyen beceriksizliğinde yattığını'[34] ve bunun anarşiye yol açabileceğini söyler; her ne kadar yol açmamış olsa da.

Diğer editör Hall da benzer bir yaklaşım içindedir. Fakat bu yaklaşımında, Hristiyanlığın önemine bir kez daha dikkat çekerek, bunu yaparken de ticaretin, bürokratik olmayan parçalanmış siyasi sistemin ehemmiyetini ihmal etmeyerek veri analizine bir mukayese unsuru dahil eder. Hall, Avrupa'da (aynen Çin'de olduğu gibi) tek başına bir imparatorluğun hakim olmadığına, bunun yerine pazarın özerk bir yapıda olmasına imkân tanıyan çoklu devlet yapısının bulunduğuna dikkat çeker.[35] Ona göre Kuzey Avrupa'nın Hindistan ve İslam dünyasından farkı, buralardaki gibi siyasi parçalanmışlık yerine, keyfiliği sınırlayan 'organik devlet'in varlığıdır. 'Hristiyanlık Avrupa'yı bir arada tutmuştur' ve ekonomik gelişmeyi engelleyecek herhangi bir 'yağmacı veya bürokratik hükümet' sözkonusu olmamıştır. Hall'a göre pazar ilişkileri özerk bir yapı ve geniş ağlar gerektirmekteydi.[36]

Çin'de özerklik vardı, ama geniş ağlar yoktu. İslam dünyasında ve Hindistan'da ise devlet güçsüzdü ve kısa ömürlüydü. Ona göre ekonomik ilerleme de ancak uzun ömürlü devletler askeri rekabet çerçevesinde etkileşime girdiğinde sağlanabilmekteydi. Fakat askeri rekabet aynı zamanda büyük miktarlarda silah harcamaları anlamına geliyordu ki Çin bundan ancak merkezileşmiş devlet yapısı sayesinde kurtuluyordu. Dolayısıyla Hall'ın argümanı gerçekleri göz ardı eden tek taraflı bir savunmayı andırmaktaydı.

Benim bu tarz yaklaşımlarla ilgili olarak temelde katılmadığım nokta 'kapitalizm' denen bir çeşit dünya düzeninin yükselişiyle ilgilidir. Ben bugünkü dünya sisteminin temellerinin, herkesin iddia ettiğinden daha da geçmiş tarihlerde atıldığını düşünüyorum. Tabii ki Avrupa'da buhar ve su gücünün ve demir-çelik teknolojisinin kullanımıyla gelişen sanayi üretimi önemli bir dönüşümdü; bu sayede Avrupa ayırt edici bir üstünlük elde ettiği Sanayi Devrimi'ni yaşadı. Fakat bunun geçici bir üstünlük olduğu bugün artık aşikârdır. Geçici diyorum zira pek çok açıdan gelişim Asya'daki başka yerlerden neşet etmiştir ve Asya bugün bu rolünü yeniden üstlenmektedir. Bununla birlikte, Avrupa'da 16. yüzyılda -ya da daha erken bir dönemde- tamamen yeni bir üretim biçiminin ortaya çıktığını düşünmek, dünya tarihini yanlış anlamanın bir sonucu gibi görünüyor.

17. ve 18. yüzyıllarda Çin ve Hindistan'da ön (proto)-sanayi üretiminin varlığı, diğer bir ifadeyle henüz ilk gelişme aşamasında olan bir sistemin mevcudiyeti genellikle kabul görmektedir.[37] Bu tarz sistemlerin sanayi ekonomisine evrilmeyişlerini kimi iktisat tarihçileri dahili etkenlerle, kimisi de harici etkenlerle açıklar. Harici etkenlerle açıklayanlar meseleyi Avrupa'yla rekabet olgusuyla ilişkilendirirler. Dahili etkenlerle açıklayanlarsa, Çin'de sermaye piyasasındaki güvensizlikten, toprağa veya aileye bağlı iş gücünün hareketlilikten yoksun olmasından ve para fazlasının büyük kısmının merkezi ve yarı-teokratik bir monarşinin elinde toplanmasından bahsederler.[38]

Avrupa'daysa bazı değişimler bariz bir şekilde bu bölgenin:

1. 15. yüzyılın sonlarından itibaren fiziki dünya üzerinde (gemiler, silahlar, uçaklar ve nihayet atom bombalarıyla) hakimiyet kurmasını;

2. 16. yüzyıldan itibaren önce (matbaanın yaygınlaşmasıyla) bilgi dünyası, sonralarıysa sinema ile ve sinemanın dünya geneline ulaşmasının sağladığı politik-ekonomik güç ile medya dünyası üzerinde hakimiyet kurmasını;
3. 18. yüzyılın sonlarından itibaren de (sanayi üretimleriyle) imalat dünyası üzerinde egemenlik tesis etmesini sağlamıştır.

Avrupa'nın bu kazanımları, Çin ve Hindistan'ın Pasifik'teki üstünlüğünü, diğer Avrasya kültürlerinin bilgi birikimine yaptığı katkıları,[39] yine Çin ve Hindistan'ın muazzam düzeydeki ihracat faaliyetlerini takip eden bir dönemde ortaya çıktı. Üstelik Avrupa'nın bu üstünlüğü nispeten kısa ömürlüydü. Fakat bu gelişme, Avrupa dışındaki Avrupalılar eliyle gerçekleşti. 19. yüzyılda Amerika imalatta ve akabinde birçok faaliyet alanında Avrupa'yı geride bıraktı. Aşağıda yer verilen müteakip gelişmeler, dünyanın geri kalanını da sürece dahil ediyordu:

1. Her ne kadar İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan yeni dünya düzeni ve yeni-sömürgecilik ile birlikte ekonomik hegemonya düşüncesi sürekliliğini korusa da, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Asya'da ve 1960'larla beraber Afrika'da, çok daha önceleri ise Amerika kıtasında geniş sömürge düzeninin terk edilmesiyle, Avrupa'nın dünyanın geri kalanı üzerindeki siyasi hakimiyeti çöktü.
2. Japonya'nın, Uzak Doğu dörtlüsünün, Brezilya'nın ve Güney Amerika'daki bazı ülkelerin, Güney Afrika'nın ve İsrail'in sanayileşmesi, Çin ve Hindistan'ın ise gelişme hamlesi yapmasıyla imalat alanındaki Batı hakimiyeti sona erdi. Ancak son yıllarda meydana gelen bütün bu gelişmeler arasında Hindistan ve Çin örneği için 'ilk defa' değil 'yeniden' tanımlamasını yapmak uygun olur.
3. Bilgi ve kültür alanındaki Batı hakimiyeti her ne kadar bazı yönleriyle süregelse de önemli ölçüde kan kaybetmiştir. Küreselleşme artık batılılaşma anlamına gelmemektedir.

Şüphesiz Batı bu alanlarda, etkileri küresel düzeyde görülen somut başarılar elde etmişti. Marx, Batı'nın yakın döneme kadarki üstünlük sürecini feodaliteden kapitalizme geçişe ve sınıf çatışmalarına bağlıyordu; başkaları ise bunu burjuvazinin yükselişi olarak gördüler. Tarihçiler bu süreci 'modern dönem'in baş-

langıcı, siyaset bilimciler ise geleneğin yerine modernleşmenin ikame edilmesi olarak yorumladılar. Neredeyse herkes, Batı'nın yakın döneme kadarki üstünlüğünü geçmişten radikal bir kopuş olarak görmekteydi. Belirli tarihçiler ise bu üstünlük sürecinin belli niteliklerini Batı Avrupa'nın bu hamleyi yapmasına imkân tanıyan bir kültürel geçmişe dayandırıyorlardı. Diğer bir ifadeyle gelişme Avrupa'nın genlerinde vardı. Böylesine bir yaklaşım bilhassa İngiliz tarihçiler arasında yaygındır. Ancak her ne kadar bir Avrupa mucizesinden bahsetseler de onlara göre esasında bu bir İngiliz mucizesidir, dolayısıyla Avrupa'da yaşanan değişimlerde belirleyici olduğunu düşündükleri etkenlerin de İngiliz geçmişinde aranması gerektiği kanaatini taşırlar.

Bense İngiltere'nin veya Avrupa'nın yakın tarihte ortaya koyduğu ilerlemeye yol açan unsurların çok azının Avrupa'ya özgü olduğunu iddia ediyorum. Buraya özgü unsurlar yok demiyorum, 8. bölümde ele aldığımız üzere elbette var. Fakat bir mucize varsa bu bütün Avrasya'nın eseriydi ve Tunç Çağı'ndaki başarıların ardından zuhur etmişti. Elbette ki ortaya çıkan büyük sonuçların yanında başlangıçtaki girişimler oldukça küçük kalıyordu. Öyle ki mesela dünya hakimiyeti meselesi çoğunlukla Reform dönemiyle beraber gerçekleşen tutum değişikliğiyle ilişkilendirilerek, önceki dönemde Katolik devletlerin keşifler neticesinde elde ettikleri kazanımlar yabana atılmaktadır. Bundan öncesi de var tabii. Katolik devletlerden çok daha erken dönemlerde Hint Okyanusu Arap, Çinli ve Hintli tacirler tarafından aşılmıştı ki bu tacirlerin yolculukları asırlar sonraki Avrupalı kâşiflerin yolculuklarına göre daha çok cesaret ve kararlılık gerektiriyordu. Avrupalılara kıyasla sahip olmadıkları şey, manevra kabiliyetine sahip küçük tekneler, teçhizat (mesela mekanik 'saat') ve ateşli silahlardı. Her seferinde elde edilen ilerlemeler bir önceki döneme kıyasla çok da geniş nitelikte değildi; mesela saatlerin tik-tak mekanizması. Hem Çin'de tüfek olmasa da barut, matbaa olmasa da baskı makinesi ve hareketli yelkenlere sahip olmasa da büyük gemiler mevcuttu.

Avrupalı bilim adamları sonraları ortaya çıkan gelişmeleri Avrupa'nın içinden gelen teşvik edici ve aktif etkenlerle bağdaştırsa da, din, siyaset, akrabalık ve ideoloji gibi alanlarda inceleme yapıldığında dünyanın kaderini belirleme gücünün Avrupa'nın

tekelinde olmadığı görülür. Hatta tam aksine, Ortaçağ'ın sonlarında gerçekleşen kazanımlar Avrupa'nın o dönem Doğu dünyasını ve erken dönem Akdeniz medeniyetini yakalaması ve bu sayede ilerleme kaydetmesinin bir sonucuydu. Burada, belki bir açıklama nüvesi yakalanabilir. Diğer yandan, alfabenin icadının ve gelişiminin ancak, kültürleri büyük oranda logografik yazı sistemine dayanan Mezopotamya ve Mısır medeniyetleri dışında mümkün olduğu iddia edilmektedir. Yine ilerlemeye mütemayil beşeri yeteneğimizin, yetileri henüz o denli gelişmemiş antropoid (maymun-insan arası) geçmişimize dayandığı ileri sürülmektedir. Bu tür sosyal ve genetik evrim düşüncelerinin ardındaki hakikatler tartışmaya açık oladursun, bizim konumuz için önemli olan gerçek, Batı Avrupa'yı 'Avrupa mucizesi' denilen gelişmelerle sonuçlanacak geçici bir liderliğe sevk eden şeyin onun göreli basitliği, hatta 'geri kalmışlığı' olduğudur. Avrupa, ticari ortaklarını yakalamak durumundaydı ve bunu yaptığında da üstünlük elde etti. Avrasya'da kural münavebe idi.

Notlar

1 Baechler, Hall ve Mann 1988.
2 Laslett 1988: 234.
3 Laslett 1988: 234.
4 Laslett 1988: 240.
5 Laslett 1988: 237.
6 Laslett 1988: 238-9.
7 Laslett 1988: 237.
8 Bkz. J. R. Goody 1971.
9 Pillorget 1988: 209.
10 Laslett 1988: 240.
11 Marx 1964, Bendix 1966 (Weber), Anderson 1974, Macfarlane 1988: 193.
12 Pillorget 1988: 204-10.
13 Pillorget 1988: 210.
14 Pillorget 1988: 211.
15 Pillorget 1988: 212.
16 Pillorget 1988: 214.
17 Mutel 1988: 150.
18 Mutel 1988: 157.
19 Werner 1988: 174.
20 Pillorget 1988: 213.
21 Macfarlane 1988: 201.

22 Macfarlane 1988: 186.

23 Macfarlane 1988: 196.

24 Mann 1988: 15.

25 Needham 2004: 21.

26 Mann 1988: 16.

27 Elvin 1988: 105.

28 Elvin 1988: 112.

29 Cook 1988: 132.

30 Mann 1988: 17.

31 J. R. Goody 2007.

32 Mann 1988: 15.

33 Anderson 1974.

34 McNeill 1963: 539, bu yaklaşımı Mann da kabul etmektedir. Bkz. Mann 1988: 12.

35 Hall, 'gerek ideolojik gerekse de neo-idealist iktidarın kabaca materyalist denilebilecek yaklaşımlara sahip olduğu konusunda gerçeklik payı vardır' derken, büyük oranda benim 'kilisenin toprağa duyduğu açlık' fikri üzerine kurulu çalışmama (Goody 1983) dikkat çeker. Burada birçok sosyal bilimcinin, materyalist ve idealist şeklindeki 'kaba' ayrıma sığınarak neden oldukları yanlış izahat sorunları üzerinde duracak değilim; fakat daha çok tarımla uğraşan toplumlardaki büyük müesseselerin toprak elde etme arzusunu Avrupa'ya has bir durum olarak görmediğimi de belirtmek isterim. Zira Sri Lanka'da, Hindistan'da ve Çin'de Budistler de aynısını yaptılar. Bunu yapmasalardı büyük müesseseler haline gelebilmeleri oldukça zor olurdu.

36 Hall 1988: 34.

37 Devon 1984: 876.

38 Devon 1984: 877.

39 J. R. Goody 2009.

Ek 2: Doğu'da ve Batı'da Su

Avrupa'daki yağmura bağlı tarım için suyun ne derece ehemmiyet taşıdığını ve buna karşılık Asya'da yapay sulama sistemiyle tarım yapıldığını, yine bu çerçevede ilk sistemin 'demokrasi'yle, ikincisinin ise 'despotizm'le irtibatlandırıldığını ifade etmiştik. Asya için bu yönde nitelemeler olsa da, halka danışma şeklinde kendini gösteren bir demokrasi burada mevcuttu ve her ne kadar sulama tarımı merkezi bir örgütlenmeyi gerektirse de her zaman böyle olmayabiliyordu. Ayrıca merkezi kontrol her zaman despotizm anlamına gelmeyebiliyordu. Ancak bütün bu siyaset ve tarım bağlamları dışında, suyun bir de insan gücü yerine geçen bir güç olarak (aynen rüzgâr gücünden ya da tarlanın sürülmesinde hayvanlardan yararlanılması gibi) kullanımı meselesi sözkonusuydu. Bu anlamda debisi hızlı ırmakların kapladığı Avrupa için su gücünün bolluğu oldukça belirleyiciydi. Nitekim 18. ve 19. yüzyıllarda su gücünün tekstil makineleri ve diğer makine türlerinde kullanıldığı köylere bakıldığında bu rahatça görülür. Pamuğun yetiştirildiği, işlendiği ve büyük miktarlarda ihraç edildiği Hindistan bu faaliyetlerinde hiçbir zaman böyle bir su gücünden istifade edememiştir. Pamuk işleme faaliyetleri Sanayi Devrimi'yle beraber 18. yüzyılda İngiltere'ye taşındığında, aynen ipek eğirmeciliğinde olduğu gibi bu alanda da makineleşmeye geçildiği görülür. Bundan önce de elbette dokuma makineleri vardı ve hatta fabrika benzeri şartlara sahip *karkhana*larda sözkonusu makinelere rastlanabilmekteydi. Ancak gücü sağlayan insandı. Batı (geçici bir süre için) pamuklu malların üretiminde liderliği ele geçirince üretim su gücüyle çalışan değirmenlerde yapılmaya başlandı ve çok daha büyük miktarlar çok daha az bir maliyetle

dünyanın geri kalanına ihraç edilir oldu. Bu başarısının ardında da pamuğu ilk defa tekstil ürünü haline getirmesi, makineleşme ya da büyük ölçekli üretim faaliyetleri değil, elde fazlasıyla bulunan su gücünden istifade edebilmesi ve bu çerçevede su gücüyle çalışan makineleri (ilk olarak tarım ve madencilik alanlarına yönelik olarak) geliştirmesi yatıyordu. Bu süreç özel bir teşvik veya girişim becerisini gerektirmiyordu, sadece su gücünün üretimde kullanılması yeterliydi. Su gücünün niteliği de Asya ve Avrupa arasında değişiyordu; Asya'nın yavaş akan ırmakları su tanklarını veya sulama kanallarını doldurmak gibi başka türlü tarımsal faaliyetlerde kullanılıyordu.

Su gücünün devreye girmesiyle ipek sanayiinde yaşanan değişimi görüyoruz. El dokumacılığında, eğirme sırasında zaman kayıpları yaşanmaktaydı. Zira farklı ipek kozalarından birkaç kişinin çektiği iplikler tek bir kişinin elinde bobin haline getirilmekte, bu da beklemelere yol açmaktaydı. Bu sorun ilk defa Çin'de, [1] su gücüyle çalışan çoklu eğirme makinesinin icadıyla çözüldü. Bu icat daha sonra Lucca ve Bolonya'ya taşındı ve Avrupa'da sanayinin büyük açılımına ön ayak oldu.[2] En sonunda tekniğin püf noktaları aşırılarak İngiltere'ye götürüldü. 1718'de girişimci Lombe ailesi tarafından Büyük Derby İmalathanesi'nde üretimde uygulandı ve daha sonraki süreçte ülkede gelişen Sanayi Devrimi için vazgeçilmez bir teknik donanım olarak yaygınlaştı. Bütün bunların gerçekleşmesi için su gücü olmazsa olmazdı. Sonraki dönemde Slatersville ve Rhode Island'daki ilk Amerikan tekstil atölyelerinde de İngiltere'nin izinden gidilerek su gücü kullanıldı.

Bundan çok daha önemli olan hadise ise kâğıt sanayiinin yine Çin'den, İslam dünyası yoluyla ithal edilmesiydi. Kâğıt sanayii de su gücünün yoğun bir şekilde kullanımına bağlıydı ve Hristiyanlığın başlangıcı kadar erken bir dönemde geliştirildi. Önce Çin'den Orta Asya'ya yayılan, oradan da 8. yüzyılda Bağdat'a ulaşan kâğıt, yazılı dilin çoğaltılabilmesine imkân veren ve bolca bulunan bir malzeme olarak bilginin hem hızlı hem de ucuz bir şekilde yayılmasını sağladı. Dicle nehri üzerine kâğıt imal etmek amacıyla su değirmenleri kuruldu; bu değirmenler de dolaylı olarak Yunancadan Arapçaya tercüme hareketine zemin hazırladı. Yine İslam dünyasında oluşturulan ve Hristiyan Avrupa'dakiler-

le karşılaştırılamayacak kadar muazzam kütüphanelerin ortaya çıkışı da bu üretim sayesindeydi. Kâğıtla beraber kâğıt üretim teknikleri de İslam dünyasında yayılarak Endülüs'e ve oradan Hristiyan İspanya'ya, tahminimizce Müslüman hakimiyetindeki Salerno'dan da Kuzey İtalya'ya aktarıldı. Kâğıdın üretiminin yaygınlaşmasıyla birlikte Avrupa bu ithalat sürecini tersine çevirip zamanla kâğıdı Yakın Doğu'ya ihraç etmeye başladı. Nitekim kâğıt üretiminde imalathaneleri çalıştıracak, debisi yüksek akarsulardan istifade edilmesi sayesinde kâğıt düşük bir maliyetle üretiliyordu. Su gücü aynı zamanda metallerin çıkarılması gibi madencilik alanlarında ve hızlı çalışan tekstil atölyelerinde de kullanıldı. Erken dönemlerde suyun bu şekilde bol ve su gücünün yüksek olması Avrupa'ya çok daha etkili bir üretim tekniği kazandırdı ve bu Çin ve Yakın Doğu'ya olan bağımlılığı tersine çevirdi.

Coğrafyacı ve tarihçi Tony Wrigley de Avrupa'da yaygın olarak bulunan fosil yakıt, kömür ve turbanın kullanımı üzerinden benzer bir görüşü dile getirmektedir.[3] Ancak benim kanaatim, Batı'da veya başka herhangi bir yerde kapitalizmin doğuşunun belli bir enerji biçiminin kullanımına bağlı olmadığı yönündedir. Zira geniş ölçekli üretim beşeri olmayan gücün kullanıldığı dünyanın başka pek çok yerinde de gelişmişti. Çin'de seramik üretiminde ateşin kullanımı -ki bu teknik daha sonra Delft ve Staffordshire'da kullanılacaktı-, ipek ve kâğıt üretiminde su gücünün kullanımı kadar önemliydi. Hindistan'da ve İslam dünyasında pamuk üretiminde kullanılan gelişmiş dokuma ve iplik eğirme makineleri insan gücüyle çalışsa da toplu üretimin gerçekleştirildiği büyük atölye ve fabrikalarda bu makineler kullanılabilmekteydi. Makine kullanımı, beşeri olmayan gücün devreye girmesi ve işbirliği içinde yürütülen faaliyetler... Bütün bunlar mal üretiminin yoğunlaştırılması anlamına geliyordu. Marx bu yoğunlaşmanın belirleyici olduğunu söylerken haklıydı ancak bunun sadece Avrupa'da gerçekleştiğini sanması büyük bir hataydı. 'Malların dolaşıma girmesi, sermayenin çıkış noktasıydı' diye yazar geç Ortaçağ dönemini kastederek. Oysa mal üretimi ticaretin gelişmesiyle birlikte çok önceleri başlayan bir faaliyetti. Marx'ın formüle ettiği şekliyle kapitalizm,[4] mal ve piyasa mübadelesi kavramlarını oldukça dar bir şekilde tanımlarsak geçerli-

dir. Oysa sözkonusu terimi, kaçınılmaz olarak sermaye birikimini de bünyesinde barındıran kapsamlı mal mübadelesi için kullandığımızda, Braudel'in de dediği gibi, kapitalizmin çok daha yaygın bir müessese olarak daha öncesinde -Avrasya'nın önde gelen ülkelerini zikretmekle yetinirsek- Çin'de, Hindistan'da ve Yakın Doğu'da tecrübe edildiğini görürüz.

Notlar

1 Elvin 1973.

2 Poni 2001a ve b, Goody 2004.

3 Wrigley 1988.

4 Ekonomik sistem için aşağılayıcı nitelemeler, ilk olarak 19. yüzyılda Arthur Young, Disraeli ve Thackeray tarafından kullanılmıştır.

Kaynakça

Agricola, G. 1950 (1556) *De re metallica*, ed. H. C. ve L. H. Hoover, New York: Dover Publications.

Anderson, P. 1974 *Passages from Antiquity to Feudalism*, Londra: Verso.

Andreski, S. (ed.) 1983 *Max Weber on Capitalism, Bureaucracy and Religion: A Selection of Texts*, Londra: Allen & Unwin.

Atkins, P. 2004 *Galileo's Finger: The Ten Great Ideas of Science*, Oxford: Oxford University Press.

Bacon, F. 1995 (1620) *Novum organum*, çev. P. Urbach ve J. Gibson, Chicago: Open Court.

Baechler, J., Hall, J. A. ve Mann, M. (ed.) 1988 *Europe and the Rise of Capitalism*, Oxford: Blackwell.

Bendix, R. 1966 *Max Weber: An Intellectual Portrait*, Londra: Methuen.

Benjamin, W. 2008 (1935) *The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction*, çev. J. A. Underwood, Londra: Penguin.

Blaut, J. M. 1993 *The Colonizer's Model of the World: Geographical Diffusionism and Eurocentric History*, Londra: Guildford Press.

Bloch, M. L. B. 1966 (1931) *French Rural History: An Essay on its Basic Characteristics*, Londra: Routledge & Kegan Paul.

Bois, G. 1984 (1970) *The Crisis of Feudalism*, Cambridge: Cambridge University Press.

Bossy, J. 1973 "Blood and baptism: kinship, community and Christianity in Western Europe from the fourteenth to the seventeenth centuries", D. Baker (ed.), *Sanctity and Secularity: The Church and the World*, Cambridge: Cambridge University Press.

Braudel, F. 1981-4 (1979) *Civilisation and Capitalism, 15th-18th Century*, c. I: *The Structures of Everyday Life*; c. II: *The Wheels of Commerce*; c. III: *The Perspective of the World*, Londra: Phoenix Press.

Bray, F. 1997 *Technology and Gender: Fabrics of Power in Late Imperial China*, Berkeley: University of California Press.

2000 *Technology and Society in Ming China (1368-1644)*, Washington, DC: American Historical Society.

Brook, T. 1998 *The Confusion of Pleasure: Commerce and Culture in Ming China*, Berkeley: University of California Press.

Burke, P. 1988 "Republics of merchants in early modern Europe", J. Baechler, J. A. Hall ve M. Mann (ed.), *Europe and the Rise of Capitalism*, Oxford: Blackwell.

Casson, L. 1989 *The Periplus Maris Erythraei: Text with Introduction, Translation and Commentary*, Princeton: Princeton University Press.

Chandra, S. 1982 *Medieval India: Society, the Jagirdari Crisis and the Village*, Delhi: Macmillan.

Chang, K. C. (ed.) 1977 *Food in Chinese Culture: Anthropological and Historical Perspectives*, New Haven: Yale University Press.

Chao, K. 1964 "La production textile en Chine", *Annales E. S. C.* 39: 957-76.

Chaudhuri, K. N. 1962 "Foreign Trade, 1. European Trade with India", T. Raychaudari ve I. Habib (ed.), *The Cambridge Economic History of India*, c. I: *c. 1200-c. 1750*, Cambridge: Cambridge University Press.

Chayanov, A. V. V. 1986 *On the Theory of the Peasant Economy*, Manchester: Manchester University Press.

Childe, V. G. 1939 *What Happened in History?* Harmondsworth: Penguin.

Clark, G. 1961 *World Prehistory: An Outline*, Cambridge: Cambridge University Press.

Clunas, C. 1991 *Superfluous Things: Material Culture and Social Status in Early Modern China*, Cambridge: Polity.

Coldstream, J. N. 1977 *Geometric Greece*, Londra: E. Benn.

Cook, M. 1988 "Islam: A Comment", J. Baechler, J. A. Hall ve M. Mann (ed.), *Europe and the Rise of Capitalism*, Oxford: Blackwell.

Cook, R. M. 1960 *Greek Painted Pottery*, Londra: Methuen.

Cornford, F. M. 1923 *Greek Religious Thought from Homer to the Age of Alexander*, Londra: J. M. Dent.

Crossley, D. W. 1981 "Medieval iron smelting", D. W. Crossley (ed.), *Medieval Industry*, Research Report 40, Londra: Council for British Archaeology.

Daniels, B. C. 1995 *Puritans at Play: Leisure and Recreation in Colonial New England*, Basingstoke: Macmillan.

Derrida, J. 1974 *Of Grammatology*, çev. G. Spivak. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

1978 *Writing and Difference*, çev. A. Bass, Londra: Routledge & Kegan Paul.

Devon, P. 1984 Fecondité et limites du model proto-industriel: premier plan. *Annales E. S. C.* 39: 861-81.

Duby, G. 1968 *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, çev. C. Postan, Londra: Edward Arnold.

Dumont, L. 1970 *Homo Hierarchicus: The Caste System and its Implications*, çev. M. Sainsbury, Londra: Weidenfeld and Nicolson.

1977 *From Mandeville to Marx: The Genesis and Triumph of Economic Ideology*, Chicago: University of Chicago Press.

Durkheim, E. 1933 (1893) *The Division of Labour in Society*, çev. G. Simpson, New York: The Free Press.

Durkheim, E. ve Mauss, M. 1963 (1903) *Primitive Classification*, çev. R. Needham, Londra: Cohen & West.

Elias, N. 1994 (1978) *The Civilizing Process*, Oxford: Blackwell.

Elvin, M. 1973 *The Pattern of the Chinese Past*, Londra: Eyre Methuen.

1988 "China as a counterfactual", J. Baechler, J. A. Hall ve M. Mann (ed.), *Europe and the Rise of Capitalism*, Oxford: Blackwell.

Engels, F. 1972 (1884) *The Origin of the Family, Private Property and the State: In the Light of the Researches of Lewis H. Morgan*, Londra: Lawrence and Wishart.

Evans-Pritchard, E. E. 1940 *The Nuer*, Oxford: Clarendon Press.

Finley, M. 1973 *The Ancient Economy*, Londra: Chatto &Windus.

Fortune, R. 1987 (1847) *Three Years' Wandering in the Northern Provinces of China, A Visit to the Tea, Silk, and Cotton Countries, with an account of the Agriculture and Horticulture of the Chinese, New Plants, etc.*, Londra: Mildmay.

Francis, J. de 1950 *Nationalism and Language Reform in China*, Princeton: Princeton University Press.

Furet, F. ve Ozouf, J. 1977 *Lire et écrire, l'alphabétisation des français de Calvin à Jules Ferry*, Paris: Minuit.

Garcin, J.-C. 1988 "The Mamluk military system and the blocking of medieval society", J. Baechler, J. A. Hall ve M. Mann (ed.), *Europe and the Rise of Capitalism*, Oxford: Blackwell.

Garelli, P. 1969 *Le Proche-Orient asiatique: des origines aux invasions des peuples de la mer*, 2 c., Paris: Presses Universitaires de France.

Gernet, J. 2002 (1982) *A History of Chinese Civilisation*, gözden geçirilmiş 2. baskı, çev. J. R. Foster ve C. Hartman, Cambridge: Cambridge University Press.

Ghosh, A. 1992 *In an Antique Land*, New York: Vintage Books.

Glick, T. F. 1979 *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages: Comparative Perspectives on Social and Cultural Formation*, Princeton: Princeton University Press.

Goitein, S. D. 1967 *Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, c. I, Berkeley, CA: University of California Press.

1999 *Mediterranean Society: An Abridgement in One Volume*, Berkeley, CA: University of California Press.

Goody, E. 1983 "Introduction", E. Goody (ed.), *From Craft to Industry: The Ethnology of Proto-industrial Cloth Production*, Cambridge: Cambridge University Press.

Goody, J. R. (ed.) 1958 *The Developmental Cycle in Domestic Groups*, Cambridge: Cambridge University Press.

1962 *Death, Property and the Ancestors*, Stanford: Stanford University Press.

1971 "The evolution of the family", P. Laslett ve R. Wall (ed.), *Household and Family in Past Time*, Cambridge: Cambridge University Press.

(ed.) 1972 *The Myth of the Bagre*, Oxford: Clarendon Press.

1977 *The Domestication of the Savage Mind*, Cambridge: Cambridge University Press.

1979 "Slavery in time and space", J. L. Watson (ed.), *Asian and African Systems of Slavery*, Oxford: Blackwell.

1982 *Cooking, Cuisine and Class*, Cambridge: Cambridge University Press.

1983 *The Development of the Family and Marriage in Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.

1990 *The Oriental, the Ancient and the Primitive: Systems of Marriage and the Family in the Pre-industrial Societies of Eurasia*, Cambridge: Cambridge University Press.

1993 *The Culture of Flowers*, Cambridge: Cambridge University Press.

1996a *The East in the West*, Cambridge: Cambridge University Press.

1996b "Comparing family systems in Europe and Asia: are there different sets of rules?", *Population and Development Review* 22: 1-20.

1997 *Representations and Contradictions*, Oxford: Blackwell.

1997 *Food and Love*, Londra: Verso.

2004 *Capitalism and Modernity, The Great Debate*, Cambridge: Polity.

2006 *The Theft of History*, Cambridge: Cambridge University Press.

2009 *Renaissances: The One or the Many?* Cambridge: Cambridge University Press.

Goody, J. R. ve Addo, N. 1977 *Siblings in Ghana*, Population Studies, 7. Legon, Ghana: University of Ghana Press.

Goody, J. R. ve Braimah, J. A. 1967 *Salaga: The Struggle for Power*, Londra: Longmans.

Goody, J. R. ve Gandah, S. W. D. K. (ed.) 1980 *Une Récitation du Bagré*, Paris: Colin.

(ed.) 2002 *The Third Bagre: A Myth Revisited*, Durham, NC: Carolina Academic Press.

Goody, J. R. ve Watt, I. 1963 "The consequences of literacy", *Comparative Studies in Society and History* 5: 304-45.

Gough, K. 1979 *Dravidian Kinship and Modes of Production*, The Irawati Karve Memorial Lecture for 1978. New Delhi: Indian Council of Social Science Research.

1982 *Rural Society in Southeast India*, Cambridge: Cambridge University Press.

Granet, M. 1958 *Chinese Civilization*, New York: Meridian.

Green, A. 2008 "The British Empire and the Jews: an imperialism of human rights?", *Past and Present* 199: 175-205.

Hajnal, J. 1982 "Two kinds of pre-industrial household formation system", *Population and Development Review* 8: 449-94.

Hall, J. A. 1985a "Religion and the rise of capitalism", *Archives Européennes de Sociologie* 26: 193-223.

1985b *Powers and Liberties: The Causes and Consequences of the Rise of the West*, Berkeley, CA: University of California Press.

1988 "States and societies: the miracle in comparative perspective", J. Baechler, J. A. Hall ve M. Mann (ed.), *Europe and the Rise of Capitalism*, Oxford: Blackwell.

Harrison, J. E. 1912 *Themis*, Cambridge: Cambridge University Press.

Hart, K. 1982 *The Political Economy of West Africa*, Cambridge: Cambridge University Press.

Hill, P. 1970 *The Migrant Cocoa-farmers of Southern Ghana: A Study in Rural Capitalism*, Cambridge: Cambridge University Press.

Hodges, R. ve Whitehouse, D. 1983 *Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe*, Ithaca: Cornell University Press.

Ikegami, E. 1995 *The Taming of the Samurai: Honorific Individuals and the Making of Modern Japan*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Irwin, J. ve Brett, K. B. 1970 *The Origin of Chintz*, Londra: H.M.S.O.

Irwin, J. ve Hall, M. 1971 *Indian Painted and Printed Fabrics*, Ahmedabad: Calico Museum of Textiles.

Jardine, L. 1996 *Worldly Goods: A New History of the Renaissance*, Londra: Macmillan.

Jones, E. L. 1981 *The European Miracle: Environments, Economics, and Geopolitics*, Cambridge: Cambridge University Press.

Karageorghis, V. 1989 *The Cyprus Museum*, çev. A. H. ve S. Foster Kromholz, Nicosia: C. Epiphaniou.

Kroeber, A. L. 1953 *Handbook of Indians of California*, Berkeley, CA: California Book Company.

Landes, D. 1998 *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some Are So Rich and Some So Poor*, New York: Norton.

Lane, E C. 1973 *Venice: A Maritime Republic*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Lardinois, R. 1986 "En inde, la famille, l'Etat, la femme", A. Burguière vd. (ed.), *Histoire de la famille*, c. II, Paris.

Larsen, M. T. 1976 *The Old Assyrian City-State and its Colonies*, Copenhagen: Akademisk Forlag.

Laslett, P. 1988 "The European family and early industrialization", J. Baechler, J. A. Hall ve M. Mann (ed.), *Europe and the Rise of Capitalism*, Oxford: Blackwell.

Ledderose, L. 1992 "Module and mass production", *Proceedings of the International Colloquium on Chinese Art History, 1991, Painting and Calligraphy*, 2. Kısım, Taiwan: National Palace Museum.

Lee, J. Z. ve Feng, Wang 1999 *One Quarter of Humanity, Malthusian Mythology and Chinese Reality*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Le Goff, J. 1981 *La naissance du Purgatoire*, Paris: Gallimard.

Leur, J. C. van 1955 *Indonesian Trade and Society: Essays in Asian Social and Economic History*, çev. J. S. Holmes ve A. Van Marle, The Hague: W. Van Hoeve.

Lévi-Strauss, C. 1949 *Les structures élémentaires de la parenté*, Paris: Presses Universitaires de France.

Lewis-Williams, D. 2002 *The Mind in the Cave*, Londra: Thames and Hudson.

Loeb, J., vd. (ed.) 1912- *The Loeb Classical Library*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Macfarlane, A. 1978 *The Origins of English Individualism*, Oxford: Blackwell.

1988 "The cradle of capitalism: the case of England", J. Baechler, J. A. Hall ve M. Mann (ed.), *Europe and the Rise of Capitalism*, Oxford: Blackwell.

Maimon, S. 1954 *The Autobiography of Solomon Maimon*, çev. J. C. Murray, Londra: The East and West Library.

Maimonides, M. 1963 *The Guide of the Perplexed*, çev. S. Pines, Chicago: University of Chicago Press.

Maitland, F. W. 1919 *The Constitutional History of England*, Cambridge: Cambridge University Press.

Malinowski, B. 2002 (1923) *Argonauts of the Western Pacific: An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagos of Melanesian New Guinea*, Londra: Routledge.

Malthus, T. R. 1798 *An Essay on the Principle of Population*, Londra: J. Johnson.

Mann, M. 1986 *The Sources of Social Power*, c. II: *A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*, Cambridge: Cambridge University Press.

1988 "European development: approaching a historical explanation", J. Baechler, J. A. Hall ve M. Mann (ed.), *Europe and the Rise of Capitalism*, Oxford: Blackwell.

Marx, K. 1964 *Pre-capitalist Economic Formations*, çev. Jack Cohen, ed. E. Hobsbawm, Londra: Lawrence & Wishart.

McNeill, W. 1963 *The Rise of the West: A History of the Human Community*, Chicago: University of Chicago Press.

Meilink-Roelofsz, H. A. P. 1962 *Astan Trade and European Influence in the Indonesian Archipelago between 1500 and about 1630*, The Hague: Nijhoff.

1970 "Asian trade and Islam in the Malay-Indonesian archipelago," D. S. Richards (ed.), *Islam and the Trade of Asia*, Oxford: B. Cassirer.

Mintz, S. W. 1959 "Labour and sugar in Puerto Rico and in Jamaica, 1800-1850", *Comparative Studies in Society and History* 1: 273-81.

1985 *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History*, New York: Viking.

Morgan, L. H. 1877 *Ancient Society*, New York: Henry Holt.

Mote, F. W. 1977 "Yuan and Ming", K. C. Chang (ed.), *Food in Chinese Culture: Anthropological and Historical Perspectives*, New Haven: Yale University Press.

Mutel, J. 1988 "The modernization of Japan: why has Japan succeeded in its modernization?," J. Baechler, J. A. Hall ve M. Mann (ed.), *Europe and the Rise of Capitalism*, Oxford: Blackwell.

Needham, J. (ed.) 1954- *Science and Civilization in China*, Cambridge: Cambridge University Press.

1958 *The Development of Iron and Steel Technology in China*, Londra: Newcomen Society.

2004 "General conclusions and reflections" K. G. Robinson (ed.), *Science and Civilization in China, Bölüm* 2, c. VII. Cambridge: Cambridge University Press.

Nicholas, D. 1985 *The Domestic Life of a Medieval City: Women, Children and the Family in Fourteenth-century Ghent*, Lincoln: University of Nebraska Press.

Oppenheim, A. L. 1964 *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization*, Chicago: University of Chicago Press.

Parsons, T. ve Bales, R. F. 1955 *Family, Socialization and Interaction Process*, Glencoe: Free Press.

Pearson, M. N. 1976 *Merchants and Rulers in Gujerat: The Response to the Portuguese in the Sixteenth Century*, Berkeley, CA: University of California Press.

Perera, B. J. 1951 "The foreign trade and commerce of ancient Ceylon, I: The ports of ancient Ceylon," *Ceylon Historical Journal* 1: 109-19.

1952a "The foreign trade and commerce of ancient Ceylon, II: Ancient Ceylon and its trade with India," *Ceylon Historical Journal* 1: 192-204.

1952b "The foreign trade and commerce of ancient Ceylon, III: Ancient Ceylon's trade with the empires of the eastern and western worlds," *Ceylon Historical Journal* 1: 301-20.

Petronius Arbiter 1996 *The Satyricon: Dinner with Trimalchio*, çev. R. Bracht Branham ve D. Kinney, Londra: Phoenix.

Pillorget, R. 1988 "The European tradition in movements of insurrection," J. Baechler, J. A. Hall ve M. Mann (ed.), *Europe and the Rise of Capitalism*, Oxford: Blackwell.

Pirenne, H. 1968 (1937) *Mohammedand Charlemagne*, çev. B. Miall, Londra: Allen & Unwin.

Polanyi, K., vd. 1957 *Trade and Market in the Early Empires*, Glencoe: Free Press.

Polo, M. 1968 *Travels of Marco Polo*, çev. R. Latham. Londra: Folio Society.

Poni, C. 2001a "Il *network* della setta nelle città italiana in età moderna," *Iscuola Officina* 2: 4-11.

2001b "Comparing two urban industrial districts: Bologna and Lyon in the early modern period," P. P. Porta, R. Scazzieri ve A. Skinner (ed.), *Knowledge, Social Institutions and the Division of Labour*, Cheltenham: Edward Elgar.

Postan, M. 1932-4 "Medieval capitalism," *Economic History Review* 4: 212-27.

Proust, M. 1924 *La prisonniere*, Paris: Nouvelle Revue Française.

Rawski, E. S. 1979 *Education and Popular Literacy in Ch'ing China*, Ann Arbor: University of Michigan Press.

Rawson, J. 1984 *Chinese Ornament: The Lotus and the Dragon*, Londra: British Museum.

Raychaudhuri, T. 1962 *Jan Company in Coromandel 1605-1690: A Study in the Interrelations of European Commerce and Traditional Economics*, The Hague: Nijhoff.

Raychaudhuri, T. ve Habib, I. (ed.) 1982 *The Cambridge Economic History of India*, c. I: *c.1200-c.1750*, Cambridge: Cambridge University Press.

Renfrew, C. 2007 *Prehistory, The Making of the Human Mind*, Londra: Weidenfeld and Nicolson.

Ritter, G. A. 2000 *Continuity and Change: Political and Social Development in Germany after 1945 and 1989/90*, The 1999 Annual Lecture, Londra: German Historical Institute.

Rodinson, M. 1949 "Recherches sur les documents arabes relatifs à la cuisine," *Revue Études Islamiques* 17: 95-106.

1973 *Islam and Capitalism*, çev. B. Pearce, New York: Pantheon Books.

Rostow, W. W. 1991 (1960) *The Stages of Economic Growth*, Cambridge: Cambridge University Press.

Sabloff, J. A. ve Lambeg-Karlowsky, C. C. (ed.) 1975 *Ancient Civilization and Trade*, Albuquerque: University of New Mexico Press.

Schmandt-Besserat, D. 1996 *How Writing Came About*, Austin: University of Texas Press.

Sheehan, M. N. 1971 "The formation and stability of marriage in fourteenth-century England: the evidence of an Ely Register," *Medieval Studies* 33: 228-63.

Sheth, C. B. 1953 *Jainism in Gujarat*, Poona: Deccan College.

Smith, A. 1895 (1776) *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, ed. J. Nicholson, Londra: T. Nelson & Sons.

Sombart, W. 1930 "Capitalism," *Encyclopedia of the Social Sciences*, c. III, New York: Macmillan.

Speiser, J. M. 1985 "Le christianisation de la ville dans l'Antiquité tardive," *Ktema: civilisations de l'orient, de la Grèce et de Rome antiques* 10: 49-55.

Spencer, H. 1876-96 *The Principles of Sociology*, 3 c. Londra: Williams and Norgate.

Spufford, P. 2002 *Power and Profit: The Merchant in Medieval Europe*, Londra: Thames and Hudson.

Steensgaard, N. 1974 *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century: The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade*, Chicago: University of Chicago Press.

Stern, H. 1982 "L'édification d'un secteur économique moderne: l'exemple d'une caste marchande du Rajasthan," *Purusartha* 6: 135-57.

Stock, B. 1983 *The Implications of Literacy: Written Languages and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Princeton: Princeton University Press.

Thomas, K. 1971 *Religion and the Decline of Magic*, Londra: Weidenfeld & Nicolson.

Tindall, G. 1995 *Célestine: Voices from a French Village*, Londra: Sinclair-Stevenson.

Todd, E. 1985 *The Explanation of Ideology: Family Structures and Social Systems*, çev. D. Garrioch, Oxford: Blackwell.

Tylor, E. B. 1871 *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom*, Londra: John Murray.

Veenhof, K. R. 1972 *Aspects of Old Assyrian Trade and its Terminology*, Studia et Documenta ad Iura Orientis Antiqui Pertinentia 10, Leiden: E. J. Brill.

Vygotsky, L. S. 1978 *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*, çev. M. Cole, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Wallerstein, I. 1999 "The west, capitalism and the modern world system," T. Brook ve G. Blue (ed.), *China and Historical Capitalism*, Cambridge: Cambridge University Press.

Weber, M. 1985 (1905) *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, çev. T. Parsons. Londra: Unwin.

Wedgwood, J. 1929 *The Economics of Inheritance*, Londra: G. Routledge & Sons.

Werner, K. F. 1988 "Political and social structures of the West," J. Baechler, J. A. Hall ve M. Mann (ed.), *Europe and the Rise of Capitalism*, Oxford: Blackwell.

Wheatley, P. 1961 *The Golden Khersonese: Studies in the Historical Geography of the Malay Peninsula before A. D. 1500*, Kuala Lumpar: University of Malaya Press.

1975 "Satyanrta in Suvarnadvipa: from reciprocity to redistribution in ancient Southeast Asia", J. A. Sabloff ve C. C. Lamberg-Karlovsky (ed.), *Ancient Civilization and Trade*, Albuquerque: University of New Mexico Press.

Whittaker, C. R. ve Goody, J. R. 2001 "Rural manufacturing in the Rouergue from Antiquity to the present: the examples of pottery and cheese," *Comparative Studies in Society and History* 43: 225-45.

Wickham, C. 1988 "The uniqueness of the East," J. Baechler, J. A. Hall ve M. Mann (ed.), *Europe and the Rise of Capitalism*, Oxford: Blackwell.

Wolf, A. ve Huang, C. 1980 *Marriage and Adoption in China, 1845-1945*, Stanford: Stanford University Press.

Wolf, E. R. 1982 *Europe and the Peoples without History*, Berkeley, CA: University of California Press.

Wrigley, E. A. 1988 *Continuity and Change: The Character of the Industrial Revolution in England*, Cambridge: Cambridge University Press.

Wrigley, E. A. ve Schofield, R. S. 1981 *The Population History of England, 1580-1837*, Cambridge: Cambridge University Press.

Dizin

Abbasi 99, 114, 116
Afrika 8, 14, 16, 20, 21, 30, 31, 56, 57, 71, 72, 82, 90, 96, 97, 100, 126, 130, 132, 133, 141
Akdeniz 19, 53, 55, 61, 67, 72, 74, 89, 117, 130, 143
Almanya 40, 45
Amerika 15, 20, 29, 36, 37, 39, 40, 53, 68, 72, 89, 95, 97, 105, 109, 114, 124, 132, 139, 141, 146
Anadolu 73
Aristo 99, 113
Asurlular 17, 73
Asya; ~ istisnacılığı 54, 55, 60, 77, 112; ~ sistemleri 16; ~ toplumları 25, 32, 63, 112, 134
Augustin, St. 104, 135
Avrupa; ~-merkezcilik 25, 54; ~ merkezli 15, 26, 27, 112, 138; ~ mucizesi 7, 8, 11, 14, 15, 29, 53, 131, 142, 143

Bagre 71, 100-102
baskı; ahşap kalıp ~ 103, 108; 111; ~ teknikleri 61, 62, 108, 142; silindirli ~ 91, 103 (*ayr. bkz.* matbaa)
bireycilik 15, 24, 29, 33-46, 48-50, 99, 131, 139
Bolonya 117, 131, 146
Budizm 90, 103, 115-118, 134
burjuvazi 54, 60, 64-66, 79, 116-118, 141
Büveyhi 99, 117; ~ Rönesansı 117

Cenova 131

Çin 12, 19, 24-27, 32, 34, 35, 39, 42-49, 53, 54, 56, 59-61, 63, 64, 67-69, 73, 77, 78, 80, 84, 90, 103, 105-109, 111-118, 121, 123-129, 133, 134, 136-142, 144, 146-148
çoktanrılılık 103, 104

demokrasi 37, 38, 76, 145
despot 37, 39; ~ik 54, 55; ~izm 7, 37, 40, 61, 145

eğitim 24, 33, 50, 55, 68, 75, 103-106, 114, 116, 117, 119, 121, 127
Etiyopya 129

feodal 16, 66, 113, 114, 127, 135, 136, 138; ~ite 123-125, 127, 128, 138, 141; ~izm 7, 12, 15, 17, 39, 41, 54-56, 61, 76, 113, 123-125, 133, 135, 136
Flanders 120
Floransa 117
Fransa 33, 45, 50, 64, 68, 83, 84, 96, 104, 135

Galileo Galilei 129
Gana 20, 31, 47, 58, 71, 90, 133
Girit 91, 92

Hindistan 12, 14, 16, 17, 19, 21-25, 27, 45, 53, 56, 67, 75, 88, 105, 106, 109, 112, 114, 115, 118, 123, 124, 126-128, 134, 138-141, 144, 145, 147, 148
Hinduizm 16, 90, 103, 118, 125
Hint-Avrupa 38, 39
Hint Okyanusu 18, 20, 62, 72, 75, 142
Hollanda 90, 119
Homer 98, 99, 104

Homo sapiens 31, 95, 96
Hristiyan 15, 18-20, 22, 62, 81, 90, 98, 135, 146, 147; ~lık 19, 39, 53, 61, 81, 89, 90, 100, 103, 115, 116, 134-137, 139, 146 (*ayr. bkz.* Katolik, Protestan)
Hümanizm 19, 119, 121

Irak 117

İbrahimi dinler 81, 102-104, 129, 136 (*ayr. bkz.* Hristiyanlık, İslam, Yahudilik)
ikona karşıtlığı 60, 86, 89, 90
İncil 86, 89, 105, 112
İngiltere 16, 27, 30, 33, 36, 37, 48, 49, 68, 72, 83, 85-87, 107, 120, 132, 133, 135, 136, 142, 145, 146
İpek Yolu 74, 88
İran 88, 117
İskoçya 83-87, 90
İslam 16, 19, 27, 53, 57, 61, 81, 82, 88, 89, 99, 103, 107-109, 114-117, 125, 126, 129, 136, 138-140, 146, 147
İspanya 13, 19, 67, 96, 131, 132, 136, 147
işbölümü 51, 59, 78
İtalya 22, 27, 54, 62, 67, 78, 107, 117, 118, 125, 131, 132, 147

Japonya 25, 42, 75, 77, 90, 124, 128, 132-134, 141

kapitalist 18, 21, 29, 33-35, 50, 55, 56, 77, 114, 124, 132; ~leşme 112
kapitalizm; finans ~i 76, 78, 115, 125, 128, 138; proto-~ 16; sanayi ~i 15, 16, 56, 62, 63, 68, 138; ticaret ~i 16, 21, 66, 67, 115
kast sistemi 14, 24
Katolik 19, 37, 86, 104, 118, 134, 142; ~lik 90, 118, 135
Kent Devrimi 53, 63, 72, 74, 97
kolektivizm 29, 31, 35, 42-50, 77, 132
Konfüçyanizm 49, 98, 103, 104, 114-116
Kore 124, 134
köle 12, 20, 22, 26, 72; ~lik 15, 22, 76
küreselleşme 63, 66, 109, 141
kütüphane 99, 104, 107, 108, 113, 147

makineleşme 8, 21, 27, 78, 97, 107, 108, 132, 137, 145, 146 (*ayr. bkz.* sanayileşme)
Malezya 124
Malthus, Thomas 11-13, 29, 35, 39-42, 44-46, 48, 50, 54
Marx, Karl 7, 11, 12, 14, 36, 40, 49, 50, 54, 111, 123, 139, 141, 143, 147
matbaa 67, 68, 103, 107, 108, 109, 114, 126, 129, 141, 142 (*ayr. bkz.* baskı)
medrese 116
Mezopotamya 75, 103, 105, 106, 126, 143
Mısır 53, 67, 75, 105, 106, 126, 143
mübadele 8, 15, 17, 21, 55, 56, 66, 68, 71-75, 77-79, 81, 97, 127, 128, 138
Müslüman 13, 19, 22, 58, 61, 67, 75, 98, 99, 104, 107, 147

New England 84, 86, 87, 90

Ortaçağ 19, 20, 22, 25, 65, 76, 85, 88, 89, 98, 119, 120, 135-138, 143, 147

Platon 91, 93
Polo, Marco 25, 61, 64, 65, 68, 74
Protestan 13, 76, 84-87, 90, 104, 112, 115, 134; ~ ahlakı 11, 12, 41, 54, 115, 118, 119; ~lık 11-14, 19, 37, 41, 54, 76, 81, 84-86, 104, 112, 115, 118, 119, 134

Reform 36, 37, 76, 85, 142
Roma İmparatorluğu 12, 15, 19, 22, 40, 61, 64, 89, 90, 105, 106, 116, 117, 120, 121, 123, 125, 126, 134, 135
Rönesans 7, 8, 12, 15, 19, 54, 67, 76, 81, 89, 98, 106, 108, 109, 111, 112, 114-117, 121, 125, 126, 129, 131, 132, 134, 136, 138
Rusya 48, 133, 134

Sami alfabeleri 105; ~ dili 112
samuray kültürü 41

sanat; figüratif ~ 60, 81-83, 85, 88, 89, 91-93, 129, 137; Hristiyan ~ı 98; soyut ~ 90-93
Sanayi Devrimi 7, 8, 27, 46, 54, 55, 64, 77, 78, 112, 114, 117, 120, 128, 129, 140, 145, 146
sanayileşme 8, 11, 18, 21, 24, 25, 56, 67, 112, 131, 132, 141
sekülerleşme 98, 118, 126
Shakespeare, William 98
sınıf çatışması 141
sınıf sistemi 14
sosyalist 34-36, 50
sosyalizm 47, 50 (*ayr. bkz.* kolektivizm)
sömürge 57, 141; ~cilik 40, 141; ~leştirme 73
Sudan 42
su gücü 78, 114, 117, 120, 129, 140, 145-147
sulama 38-40, 57, 145, 146

tarım 20, 22, 26, 34, 36, 40, 51, 54, 57, 59, 72, 97, 120, 121, 126, 129, 136, 138, 145, 146
teknoloji 59, 96, 99, 102, 106, 121, 124, 126, 128-130
tektanrıcılık 81, 84, 90, 103, 115, 134, 136
ticaret kültürleri 61-63
tiyatro 66, 75, 83, 85-90, 98, 119, 129
Tunç Çağı 7, 8, 14, 15, 32, 38, 53, 55-59, 61, 62, 66, 68, 71-73, 76, 77, 81, 83, 93, 97, 98, 105, 106, 112, 123, 125-128, 130, 134, 142

ulema 116

üniversite 103, 116-119, 121, 124, 125
üretim; Asya tipi ~ 12, 26, 112, 127; demir ~i 120, 121; kâğıt ~i 56, 117, 147; seri ~ 56, 120; tekstil ~i 25, 117

veba, hıyarcıklı 133
Vedik yazıtları 98, 116
Venedik 55, 83, 117, 126, 138

Weber, Max 7, 11, 12, 14, 24, 37, 39-42, 50, 54, 56, 76, 80, 81, 111, 118, 133

Yahudi 13, 75, 81, 89, 104, 135; ~lik 19, 88, 89, 103
yazı sistemleri; alfabetik ~ 105, 112; logografik 106, 108, 113, 143
yeni dünya düzeni 141
Yunan 12, 15, 17, 22, 37, 39, 55, 76, 90-93, 99, 104-106, 112, 116, 123, 125, 126, 130, 135
yüksek fırın 120

AVRASYA MUCİZESİ

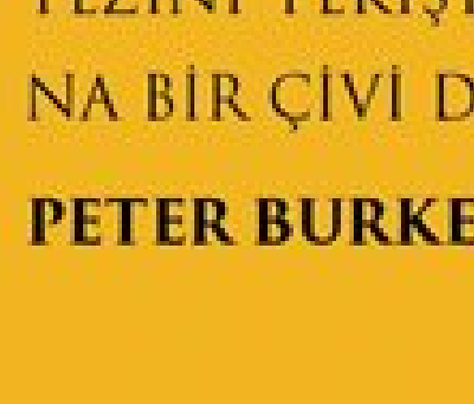
JACK GOODY

AVRUPA'NIN ÜSTÜNLÜĞÜ GÖRÜŞÜ, 19. YÜZYIL MENŞELİ BİRÇOK İLERLEMECİ TEORİNİN ORTAK KABULÜDÜR. SADECE BATI'DA YAŞANDIĞI İDDİA EDİLEN DOĞAL İLERLEME SÜRECİNİN, BATI'NIN KÜRESEL ÜSTÜNLÜĞÜNÜN TEMELİNDE YATAN "AVRUPA MUCİZESİ"NİN BİR PARÇASI OLDUĞU HÂLÂ KABUL GÖRMEKTEDİR.

JACK GOODY, BU AVRUPA-MERKEZCİ DÜNYA GÖRÜŞÜNÜ SİSTEMATİK BİR BİÇİMDE ÇÜRÜTÜYOR VE AVRUPA MUCİZESİNDEN ZİYADE BİR AVRASYA MUCİZESİNDEN BAHSEDİYOR. TUNÇ ÇAĞI'NDAN İTİBAREN YAŞANMAYA BAŞLANAN BU MUCİZE ÇERÇEVESİNDE DOĞU İLE BATI ARASINDA YAŞANAN UZUN SÜRELİ BİLGİ ALIŞVERİŞİ MÜNAVEBELİ (DÖNÜŞÜMLÜ) BİR ÜSTÜNLÜĞE ZEMİN HAZIRLAMIŞTIR. GOODY'NİN İNDİRGEMECİLİĞİ VE DAİMİ ÜSTÜNLÜK MEFHUMUNU REDDEDEN *MÜNAVEBE* YAKLAŞIMINA GÖRE TARAFLARDAN BİRİNİN ÜSTÜNLÜĞÜNÜ DİĞERİNİN ÜSTÜNLÜĞÜ TAKİP ETMİŞTİR. BU MÜNAVEBE HALEN YAŞANMAKTADIR: BATI'NIN HALİHAZIRDAKİ ÜSTÜNLÜĞÜ YERİNİ YAKIN ZAMANDA DOĞU'YA BIRAKACAK GİBİ GÖRÜNMEKTEDİR.

"BU KISA AMA ZENGİN MUHTEVALI KİTAPTA GOODY, *THE THEFT OF HISTORY*'DE VE DİĞER KİTAPLARINDA ORTAYA KOYDUĞU TEZİNİ PEKİŞTİRİYOR VE BATI-MERKEZCİ YAKLAŞIMIN TABUTUNA BİR ÇİVİ DAHA ÇAKIYOR."

PETER BURKE, CAMBRIDGE ÜNİVERSİTESİ

Jack Goody

Avrupa, Asya ve Afrika'yı ele aldığı karşılaştırmalı antropoloji çalışmalarıyla tanınan Cambridge St. John's College sosyal antropoloji profesörü Goody, British Academy ve US National Academy of Sciences üyesidir. Bazı eserleri: *The Domestication of the Savage Mind* (1977), *The East in the West* (1996), *Islam in Europe* (2004) ve *The Theft of History* (2006).

9 786055 383329